

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

З ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

З — ўзбек-кирилл алифбосининг тўққизинчи ҳарфи. Тил олди, сирғалувчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг боши (зар, зарур), ўртаси (озик, чизик), охирида (куз, туз) кела олади. Сўз охирида жарангсизланиб «с» товушига томон бир оз ўзгаради (сиз — сис, кўрасиз — кўрасис), бу ҳол имлода акс этмайди. Туб ўзбекча сўзларда сўз бошида деярли қўлланмайди. Жаҳон ёзуви тарихида туркий халқлар, шу жумладан, ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда **З** ҳарфи ўзига хос шаклда бўлган.

ЗААНЕ ЭЧКИ ЗОТИ - сути учун боқиладиган зот. 19-а. ўргаларида Швейцариянинг Зане (Saane) дарёси водийсида чиқарилган. Эчкилари йирик, гавда тузилиши мустаҳкам, аксариятининг елини катта, сўргичлари яхши шаклланган. Териси юпка, асосан, оқ рангда. Такасининг яғрин бал. 75—80 см, вазни 70—80 см, эчкилари 50—60 кг, думғазаси тор, жуни калта, қилтиқлари ингичка. Эчкилари

бир йилда ўртача 600—700 кг сут беради (рекорд сут маҳсулотдорлиги 2235 л), сутининг ёғлилиги 3,5—4,5%. Ҳар юз бош эчкидан 180—200 улоқ олиш мумкин. Бу зот Ғарбий ва Марказий Европада кенг тарқалган. Европа, Осиё, Америкадаги кўпгина мамлакатларда сут йўналишидаги эчкичиликни ривожлантиришга катта таъсир кўрсатди. 20-а. бошларида Россияга келтирилган, ундан қисман Ўзбекистонда тарқалган (шахсий хўжаликларда боқилади). Маҳаллий жайдари рус эчки зотларининг сут маҳсулдорлигини яхшилашда фойдаланилган. Дурагайлари бир йилда 500—1000 кг сут беради. Россиянинг марказий ва шим.-ғарбий вилоятларида кўп боқилади.

Бозорбой Сувонкулов.

ЗАБАЙКАЛЬЕ — Байкал кўлидан шарқда жойлашган тоғли ҳудуд. Шимдан жанубга 1000 км га чўзилган. Аксари ўртача баландликдаги (1200—1300

м) тоғлар ўлкаси; шим. ва ғарбда баланд тоғлар (3000 м гача) б-н ўралган. 3.нинг 2/3 қисми гранитлардан тузилган. Олтин, титан, темир, рух, қўнғир қўмир ва тошқўмир конлари бор. 3.нинг шим.-ғарбий қисмида Байкал бўйи баланд тизмалари (Хамар-Дабан, Баргузин, Жида, бал. 2500—3000 м гача) ва 3. тоғлари ҳамда катта сойликлар жойлашган. Бу қисмида 9—10 балли, шаркроқдаги ўртгача, паст тоғларда ва ясси текисликларда 6—7 балли зилзила бўлиб туради. Иклими кескин континентал. Январнинг ўртгача т-раси —20° (—35° гача), июлники сойликларда 15°, тоғларда 7—10°. Йилга ўртгача 250 мм дан 1000 мм гача ёгин тушади. Йирик дарёлари: Витим, Олёкма, Селенга, Шилка, Аргунь. Қўллари: Байкал, Торей, Баунт, Еравное, Гусиное.

ЗАБАРЖАД — минерал, заргарлик тоши, оливининг арабча номи.

ЗАБЖЕ — Польшанинг жандаги шахар. Аҳолиси 200,1, минг киши (1999). Юқори Силезия агломерацияси таркибида. 3. ёнидан қўмир қазиб олинади, кокс ишлаб чиқарилади. Металлсозлик ва оғир машинасозлик (кон ускуналари, пўлат конструкциялар, кўтарма кранлар), кимё, кокс кимёси, радиоэлектроника, озиқ-овқат, ойна саноати корхоналари мавжуд. Театр, тиббиёт академияси, музей бор. Шахарга 13-а.да асос солинган.

ЗАБОЙ (рус.) — фойдали қазилма бойликлари ва қопловчи жинслар қазиб олинadиган иш жойи; кон иншоотлари (шурф, штольня ва бурги коваги)нинг энг пастки юзаси, мас, бурги ковагининг туби. Кон ишлари натижасида 3. сурилиши мумкин. Ишлар олиб борилаётган 3. ишлаб турган ва, аксинча, ишлар тўхтатилган 3. ишламаётган 3. дейилади. Шахта ва конларда 3. горизонтал (ётиқ), вертикал (тик) ва қия, очик конларда 3. ёнлама ва фронтал (олд тарафда) бўлади. 3.нинг майдони фойдаланиш мақсадига қараб 5 см² дан бир неча 100 м² гача боради. 3.даги ишлар тайёрлаш ва тозалаш ишларига бўлинади. Тайёрлаш ишларида ҳамма кон иншоотлари фойдали

қазилмаларни қазиб олиш учун маълум тизим асосида тайёрланади. Тайёрлаш ишлари фойдали қазилмаларнинг жойлашиш қонуниятлари, қалинлиги ва б. физик хоссаларини аниқлашга ёрдам беради. Фойдали қазилмаларни қазиб олиш учун ўтка-зиладиган барча ишлар йигиндиси тозалаш ишларига киради; 2) кудуклар бургилашда бургилаш асбоблари б-н қовлаб боришда кудукнинг ўйилadиган ён сирти.

ЗАБОНИ ГОВ (форс.-тож. — хўкиз тили) — тандир нонининг қад. турларида бири. Уни Самарқанд новвойлари темурийлар даврида кашф этишган. Инкилобга қадар ҳам бундай нон Самарқанд бозорида сотилиб турган. 3.г. хаамири ширмой нон хаамири каби қорилган, одатдагича юмалоқ эмас, балки қайиксимон-овал шаклида ясалиб, ўртаси нафис — 1 см, чекка хошиялари 2—3 см қалинликда бўлган. Ўртасига чакич урилган, чеккалари пичоқ б-н тилиниб, нақш берилган. Тандирга ёпиб гўзапоа чўғида пиширилган. 3.ғни пиширишни биладиган новвойлар хозир ҳам Самарқанд ва Шахрисабзда бор.

ЗАВОД (рус.) — 1) и.ч. жараёнлари механизациялашган саноат корхонаси. Сиёсий иктисодда 3. ва ф-ка тушунчалари тенг маънода («корхона» маъносида) ишлатилади; 2) зотли ва наслдор чорва молларини егиштирадиган хўжалик (мас, от з-ди; қорақўлчилик з-длари).

ЗАВҚИЙ (тахаллуси; асл исм-шарифи Убайдулло Солих ўғли) (1853 — Қўкон — 1921) — ўзбек шоири. Қўқондаги «Мадрасаи олий» ва «Мадрасаи чалпак»да тахсил олган (1870—74). Махсидўзлик б-н шуғулланган. Маълум муддат мирзалик қилган, Хўжанд, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Ўш, Андижон, Марғилон ш.ларида бўлган. Тоғаси Мухаммад Сиддиқ б-н Мадинани зиёрат қилган (1900). 1903 й. Қўқонга қайтган. 3. мумтоз ўзбек адабиёти анъаналарини давом эттирган, Қўқон адабий мухитининг Муқимий, Фурқат, Нодим, Рожий каби намоёндалари б-н ижодий

хамкорлик қилган. 3.нинг ғазал, мухаммас, мувашшахлари («Айлаб келинг», «Радифи Завкий» ва б.)да ўзи яшаган мухит ва тузум, меҳнат ахлининг аҳволи тасвирланган. У турмуш алам-изтироблари, ҳижрон азобига висол умиди, вафодорлик, садоқат туйғуларини қарама-карши кўяди («Юзингни кўрсатиб аввал», «Бодаи васлинг» ва б.), кишиларни турмуш гўзалликларидан завқланишга, уни севишга чорлайди. 3.нинг бир қанча шеърлари («Каждор замона», «Ажаб замона», «Абдурахмон шайтон» ва б.)да мустахлака тузумидаги ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик, чор маъмурияти химоясида бўлган айрим нопок амалдорларнинг кирдикорлари фош этилади. 3.нинг «Мунча кўп» радифли ҳамда «Ажаб замондур, аҳбоб, бош қотиб қолди» мисраси б-н бошланувчи мухаммаслари 19-а. бошлари шеър-иятидаги энг ўткир ижтимоий асарлари жумласига қиради. 3. ижодий меросида ўзбек қишлоқларининг аҳволи, деҳқонлар ҳаёти мавзуси ҳам катта ўрин тутди («Янги Кўрғон қишлоғи», «Сув жанжали», «Шоҳимардон саёҳати» ва б.). Бу асарлар Муқимийнинг «Саёҳатнома»си таъсирида ёзилган. 3. Муқимийнинг ҳажвчилик йўлини давом эттириб, ўзбек адабиётида ҳажвий йўналиш тараққиётига катта ҳисса қўшди («Обид мингбоши ҳақида ҳажв» ва б.). 3.нинг «Воқеаи қози сайлов» (1909—10), «Қаҳатчилик» (1916) каби асарларида ижтимоий адолатсизлик фош этилади, халқнинг зулмга қарши намоийшлари акс эттирилади. «Ажаб эрмас» радифли мухаммаси 20-а. бошлари ўзбек шеър-иятида муҳим ҳодиса бўлди. Бунда шoir мустахлака асоратида эзлаётган юртнинг бахтли келажаги ҳақида фикр юритди. Ижтимоий ҳаётдаги айрим носозликлар, кишилар фаолиятидаги салбий ҳоллар устидан бир қатор шеърлари («Таърифи калиш», «Отим», «Фонус», «Сигирим», «Пашшалар» ва б.)да заҳарханда б-н қулади.

Шoirнинг ишқий ғазал ва мухаммаслари ўша даврларданок халқ ҳофизлари

томонидан куйга солиниб, ижро этилган («Ёр келур замона йўк, келмаса-келмасун нетай?!»), «Кулбам аро, эй махлиқо, бир йўл хиром айлаб келинг» ва б.). 3.нинг шеърлари турли баёз, мажмуа, вақтли матбуот ҳамда оғзаки манбалар орқали бизгача етиб келган. Қўқон ш.даги бир маҳалла, қишлоқ, мактаб ва кўчага 3. номи берилган.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1958.

Ад.: Раззоқов Х., Завкий ҳаёти ва ижоди, Т., 1965; Абдуғафуров А., Ўзбек демократик адабиётида сатира, Т., 1961.

Абдурашид Абдуғафуров.

ЗАГОРСК ТОВУҚ ЗОТЛАРИ

- гўшт-тухум йўналишидаги зотдор товуклар гуруҳи. Собиқ Иттифоқ Паррандачилик и. т. ва технология ин-тида 20-а.нинг 50-й.ларида рус оқ товуғи, юрлов, нью-гемпшир ва род-айленд зотларини чагиштириб чиқарилган. Йирик, этдор, тожи гулсимон оқ товуқ ва тожи япроксимон сарғиш-жигарранг гуруҳларга бўлинади. Товуғининг вази ўртача 3,5—4 кг, хўрози 4,5—5 кг. Товуғи йилда 160—180 та тухум қиладди. Тухуми 58—60 г. Жўжа товуғи 180 кунлигидан тухумга қиради. Ўзбекистонда ҳам боқилади.

ЗАГРЕБ — Хорватия пойтахти. Сава дарёсининг чап соҳилида жойлашган. Аҳолиси 707 минг кишидан зиёд (1990-й. лар ўрталари). Марказий ва Ғарбий Европадан Адриатика денгизи ва Болкон я. о.га борадиган т. й. ва автомобиль йўллари туғуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. 3. — Хорватиянинг энг йирик иктисодий ва маданий маркази. Машинасозликнинг турли тармоқлари (станкосозлик, электротехника буюмлари); кимё, энгил ва озиқ-овқат саноати учун ускуналар и. ч., шунингдек, нефтни қайта ишлаш, кимё, полиграфия, қурилиш материаллари, ёғочсозлик, қоғоз, тўқимачилик, кўн пой-абзал ва озиқ-овқат саноатлари ривожланган. 3.да халқаро ярмарка ўтказилади. Фанлар ва санъат академияси, ун-т (1669 й.дан), ядро физикаси ин-ти, олий ўқув юртлари, йирик наشريётлар, театрлар,

меъморий ва этнографик музейлар, бадий ва хунармандчилик музейлари, картиналар галереяси бор.

3. тарихий манбаларда дастлаб 1094 й.дан тилга олинган. 16-а. ўрталаридан Хорватиянинг бош шахри. 1526—1918 й.ларда (нем. Аграм номи б-н) Габсбурглар монархияси таркибида. 1918 й.дан Серб, хорват ва словенлар қироллиги (1929 й.дан Югославия) таркибида, 1992 й.дан мустақил Хорватия пойтахти.

Меъморий ёдгорликлардан Епископ қароргоҳи, собори б-н (13—15, 19-а. лар), шаҳар қальаси (13—18-а.лар), готика черкови (14—15-а.лар), барокко ва классицизм услубидаги бинолар (18-а.) сақланган. Замонавий бинолар шаҳарнинг жан. қисмида.

ЗАГРЕБ УНИВЕРСИТЕТИ - Хорватиядаги йирик олий ўқув юрларидан бири. 1669 й. фалсафа-теология олий мактаби сифатида Лепоглав ш.да ташкил топган. Кейинчалик Загреб ш.га кўчирилган. 1874 й.да ун-т мақомини олган. Фалсафа, ҳуқуқшунослик, иқтисод, табиий фанлар, мат., тиббиёт, меъморлик ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Бир неча и.т. институти, кутубхонаси (17-а.да ташкил этилган, 1 млн.дан ортиқ асар) бор. 40 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

ЗАГРОС (форс. Пагак, Поштекўх) — Эрондаги тоғ системаси, Эрон тоғлигининг жан.-ғарбида. Уз. 1600 км чамасида, кенлиги 200—300 км, аксар қисмининг бал. 2000—3000 м, энг баланд жойи 4548 м (Зардкўх тоғи). 3. водий ва ботиклар б-н ажралган бир неча (15—20) параллел тизмалардан иборат. Тоғлар оҳақтош ва сла-нецлардан тuzилган. Карст рельеф шакли кўп. Нефть конлари бор. Иклими субтропик, куруқ, катта қисмининг ландшафти чўл. Ғарбий, сернам қис-мида дуб, қайрағоч, заранг, акацияли ўрмонлар, юкорирокда альп ўтлоқлари ва паст бўйли бугазорлар бор. Кичикроқ музликлар учрайди. Ботикларда шўрхок, кўл ва воҳалар (хурмо, цитрус ўсимликлар, токзорлар) мав-

жуд. Баму ва Эржон миллий парклари ташкил этилган.

ЗАГУРСКАЯ Галина Николаевна (1905.27.4, Иркутск- 1978.16.11, Тошкент) — актриса ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1944). Иркутск балет мактабини тугатган (1922). 1937 й.дан Тошкентда, М. Горький театрида актриса. Яратган образлари психологик чуқур ва жўшқинлиги, ҳаракат ва нутқ маданиятининг мукамаллиги б-н характерланади. Ижобий ва салбий, фожиавий ва ҳажвий ролларни бир хилда маҳорат б-н ижро этган. Энг яхши роллари: Варвара, Кручинина («Момақалдирик»), «Айбсиз айбдорлар»), Елена, Василиса Карповна («Мешчанлар»), «Тубанликда»), Анна Каренина («Анна Каренина»), Раневская («Олчазор»), Сабурова («Ягона гувоҳ»), Диана («Ит пичан емайди, ўзгага ҳам бермайди»), Мирандолина («Меҳмонхона бекаси»), Жамила, Майсара («Бой ила хизматчи»), «Майсаранинг иши»), Тўлғаной («Момо ер») ва б. Реж. сифатида «Этик кийган мушук», «Ит пичан емайди, ўзгага ҳам бермайди», «Жиззаки», «Кичкинтой Доррит», «Уч хапдори» каби спектакллари саҳналаштирган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1971).

ЗАИР — Конго Демократик Республикасининг 1971—97 й.лардаги номи.

ЗАЙД ибн СОБИТ, Абу Хорижа (Абу Сайд) Зайд ибн Собит ибн аз Заҳҳок ал-Ансорий ал-Хазражий (тахм. 615-тахм. 665) — Муҳаммад (сав)нинг котиби, Қуръоннинг ёзма матнини жамловчиси. Хазраж қабиласидан. 11 ёшида исломга кирди, Муҳаммад (сав) хузурда Қуръонни ўрганди ва ёд олди. Саҳобаларнинг етук намоёндаларидан бирига айланди. Оромий (сурёний) ҳамда яхудийлар хати (ёзуви) ва тилини билган. Муҳаммад (сав) вафотидан сўнг халифа Абу Бакр ас-Сиддик унга Қуръон матнини жам қилишни буюрди. Халифа Усмон ибн Аффон даврида (650 й.дан сўнг) унга уч маккалик (Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр, Саъд ибн ал-Асом, Абдурахмон ибн ал-

Ҳорис) б-н бирга Куръоннинг расмий ёзма матнини тузиш топширилган. Тузилган бу тўплам «Мусхаф», «Усмон мусхафи» номи б-н юритилган. Уни халифа Усмон бирдан-бир тўғри ва барча мусулмонлар ўқиши учун мажбурий матн, деб эълон қилган. Ундан фарқ қиладиган тўпламларнинг барчасини йўқотиш ҳақида буйруқ берган. 3. С, шунингдек, мол-мулкни тақсимлаш қоидалари (фароиз) билимдони, ҳазрат Умар даврида қабилалар девонини тузувчилардан бири, халифа Усмон даврида Мадинада халифанинг ҳазинабони бўлган ва қозилик қилган.

ЗАЙДИЙЛАР — шиаликда вужудга келган фирқа тарафдорлари, 8-а. ўрталарида пайдо бўлган. Араб халифалигида зиддиятлар кескинлашиб, зодагонлар ўртасидаги кураш кучайган, умавийлар ҳокимияти инқирозга учраган даврда вужудга келган. Фирқа шиаларнинг 5-имомни Муҳаммад ал-Бокирнинг укаси Зайд ибн Али номи б-н аталган. Му-хаммад ал-Бокирнинг сустлигидан норози бўлган шиаларнинг ичидан Зайд ўз тарафдорларини тўплаб, умавийлар ҳокимиятига қарши 739 й.да исён кўтарди. Зайд 740 й. халифа Хишом (724—743) қўшинлари б-н бўлган жангга ҳалок бўлди. Унинг тарафдорлари кейин ҳам олий ҳокимиятни Али авлодига беришни талаб қилиб, халифалар ҳокимиятига қарши кўп марта исён кўтардилар.

864 й.да 3. кўзғолони Шим. Эронда ғалаба қилиб, мустақил давлат вужудга келди. Табаристон, Дайлом, Гилон вилоятларини ўз ичига олган бу мус-тақил давлатдаги 3. имомлари 300 й.ча ҳукмронлик қилганлар. 901 й.да 3. Яманда ҳам ҳокимиятни қўлга киритиб, мустақил давлат туздилар. Яманда 3. ҳукмронлиги 1972 й. 26 сент. инқилобгача, яъни Яман республика деб эълон қилингунча давом этди.

3. Зайдни сўнги 5-имом х.исоблаб, ундан кейинги шиа имомларини тан олмайдилар. Улар ўз ақидалари ва ма-

росимлари жиҳатидан шиалар ва суннийлар ўртасида туриб, ҳар иккала оқимга нисбатан муросасозлик йўлини тутадилар. 3. яширинган имом Маҳдийга ишонмасликлари, Алидан илгариги уч халифа (Абу Бакр, Умар, Ус-мон) ни лаънатламасликлари, тақийя принципини ва мутъа (ёки сийға) никоҳини инкор этишлари б-н шиалардан, авлиёлар ва мазорларга сиғинишни ҳамда дарвишлик ва зоҳидликни инкор этишлари б-н суннийлардан ажралиб турадилар. Ўз ақидаларида мўътазиллийлардан ирода эркинлиги ва Куръонни Аллоҳ яратганлигини, хорижийларлзм эса диний эътиқодни амалий фаолият б-н мустаҳкамлаш қоидасини қабул қилиб олганлар. Ҳозирги Яман аҳолисининг ярмидан кўпроғи 3. фирқасига мансуб. 3. Саудия Арабистонида, Покистон ва б. давлатларда ҳам бор.

ЗАЙДОН Журжи (1861.14.12, Байрут — 1914.21.8, Қоҳира) — араб ёзувчиси, публицист ва олими. Байрутдаги тиббиёт коллежида ўқиган (1881—82). 19-а. 80-й.ларида Мисрга кўчиб келиб, «Ал-Ҳилол» жур. (1892)ни ташкил қилган. 3. янги араб адабиётида тарихий роман жанрига асос солган. У «Ислом тарихидан қиссалар туркуми»ни ташкил этган 17 та тарихий роман муаллифи («Ғассонлик қиз», 1895 — 96; «Ҳорун ар-Рашиднинг синглиси», 1906; «Фарғона келини», 1907—08 ва б.). Мазкур романларда 7—13-а.ларда рўй берган тарихий воқеалар баён қилинган. «Фарғона келини» романидаги воқеалар Марказий Осиёда араблар истилоси даври (7-а. охири ва 8-а. бошлари)да рўй берган. «Мамлуклар зулми», (1893) романи тарихий мавзуда, «Усмонли турклар давлат тўнтариши» (1911) романида эса муаллиф ўзи яшаган даврдаги воқеаларни қаламга олган. 3. кўпгина илмий асарлар муаллифи: «Ислом маданияти тарихи» (1902—06); «Араб тили тарихи» (1904); «Араб адабиёти тарихи» (1911 — 14) ва б. Асарлари дунёнинг кўпгина тилларида, жумладан, ўзбек тилига таржима қилинган («Фарғона келини», 1971).

ЗАЙНИДДИН ВОСИФИЙ - қ. Восифий.

ЗАЙНИДДИН ЖУРЖОНИЙ, Абу Иброҳим ибн Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Ҳусайний (?—1137) — тиб олими, Хоразмнинг Журжон ш.да туғилган. Дастлаб у отсиз Хоразмшоҳнинг шахсий табиби бўлган, сўнг Марвга кетиб, умрининг охири-гача шу ерда яшаган. Араб, форс тилларида ижод қилган. Олим тибга оид «Ал-аъроз ат-тиббийя» («Касалликлар белгилари») асарини отсиз Хоразмшоҳнинг вазири, олим Мажидуддин Абу-Муҳаммад илтимосига кўра ёзган. У «Заҳирийи Хоразмшоҳий» («Хоразмшоҳ хазинаси»), «Таълик шайх ир-раис» [«Олимлар олими (Ибн Сино) шарҳи»], «Зубдат ут-тибб» («Тиб илмининг асосий мағзи») каби асарлар му-аллифидир.

ЗАЙНИДДИНБОБО, Шайх Зайниддин бобо Кўҳи Орифон Тошкандий (1164—1259, Тошкент) — шайх. Отаси Шайх Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар Сухравардий Бағдоднинг катта мутасаввифларидан бўлган, суҳравардия тариқатини яратган. Ўғли Зайниддини Шош (Тошкент)га юборган. 3. хоз. Кўкча даҳасида ҳаёт кечирган ва тасаввуф илми б-н шуғулланган. Тарихий манбаларда 3. «сайидларнинг улуғи ва шариф кишиларнинг кароматлиси ва буюғи», «орифларнинг кутби ва ишончли раҳнамоси» деб таърифланади. Амир Темур 1391—92 ва 1402 й.лар 3. мақбарасини зиёрат қилган ва таъмир эттирган. 3. авлодлари «Шайх Зайниддин бува» қабристони деб аталувчи зиёратгоҳ маскан яқинида яшаб келади. Шоир Хислат, академик Жорулла Файзуллаев, ёзувчи Нажиббуло Ҳабибуллаев, навоийшунос олим Ҳамид Сулаймон ва б. ушбу шажара вакиллари дидир.

ЗАЙНУЛОБИДИН ҲУСАЙНИЙ, Зайнулобидин бин Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ҳусайний (тахм. 1463 — Ҳирот — тахм. 1519) — мусиқа назариётчиси, бастакор, созанда ва шоир. Ҳиротдаги «Ихлосия» мадрасасида риё-

зиёт, фалсафа, мусиқа назарияси ва бадий илмидан таҳсил олган. Унга мусикадан Хожа Абдуллоҳ Марварид, бадий илмидан Алишер Навоий устодлик қилишган. Навоийнинг буюртмаси б-н форс тилида «Қонун» (замонавий адабиётда «Қонуни илми ва амали мусикий» — «Мусиканинг илмий ва амалий қрунлари») асарини ёзган. Асар Навоийга бағишланган қасида ва 24 бобдан (сўнгги икки боби сақланмаган) иборат. Ж. Султонов томонидан топилган унинг ягона нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик и.т. интида сақланади. Рисола 3. Ҳ. яшаган давр мусиқа санъатининг назарий ва амалий масалаларини ёритади. М усика истилоҳоти, жумладан Ўн икки маком, ввоза ва шўъба тушунчаларига қатор аникликлар киритган. Охирги боблар чолғуларнинг сози ва усул туркумларига бағишланган. Шунингдек, «Қонун»да дутор, унинг тузилиши, созланиши ва товуш қаторлари хусусида илк маълумотлар беради.

ЗАЙОНЧКОВСКИЙ (Zajaczkowski) Ананиаш (1903.12.11, Вильнюс — 1970.6.4, Рим) — поляк шарқшуноси. Польша ФА акад. (1952). Краков унтининг шарқ фтида ўқиган (1925— 29). Варшава ун-ти проф. (1935). Польша ФА Шарқшунослик инти директори (1953— 68). 3. туркий халқларнинг тили, тарихи, маданиятига оид кўпгина асарлар муаллифи. Мамлуқлар давлати, Хазар хоқонлиги, Олтин Ўрданинг этник таркибига бағишланган тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга. У туркий халқларнинг тарқалиш йўлларини, усмонли турклар адабий ёдгорликлари ва палеографиясини ўрганган.

ЗАЙСАН — Қозоғистон Республикасидаги қўл. Жан. Олтой ва Тарбағатой тоғ тизмалари оралиғида, денгиз сатҳидан 395 м баландликда жойлашган. Майд. 1800 км2, уз. III км, эни 30 км, чуқ. 4—10 м. 3.га Кора Иртиш дарёси қуйилади, Иртиш (Оқ Иртиш) дарёси оқиб чиқади. Ноярдан майгача музлаб ётади. Иртиш дарёсида Бухтарма сув омбори қурилиши

натижасида 3. шу сув омбори б-н туташиб, унинг сув сатхи 7 м га кўтарилди, юзаси 5500 км² га етди. 3.нинг суви чуқук ва тиник. Кўлда кема қатнайди.

ЗАЙСАН СОЙЛИГИ - Қозоғистон Республикасидаги сойлик, шим.да Жан. Олтой, жан. да Тарбағатой ва Саур тизмалари оралиғида. 3. с. тубининг баландлиги тоғлар этағида 370 м (Зайсан кўли) дан 900—1000 м гача. Ер юзаси кайнозой кўл ва даре балчиқлари ва кумдан тузилган. Ондасонда сойлик текисликларидан колдик тоғ массивлари кўтарилиб туради. Жан. Олтой ва Тарбағатойдан оқиб тушувчи дарёлар суви суғоришга сарфланиб, Зайсан кўлига етиб бормайди, фақатгина Қора Иртиш куйилади. Сойликда чала чўл ландшафти бўлиб, асосан яйлов сифатида фойдаланилади. Қора Иртиш дельтасида тўкайзорлар бор.

ЗАЙТУН (*Olea*) — зайтундошлар оиласига мансуб ўсимлик туркуми. 600 га яқин тури маълум. Фақат бир тури — Европа зайтуни (*O. europaea*, 3. дарахти) хўжалик аҳамиятига эга. Европа, Осиё, Америка, Африкада экилади. 3. етиштирадиган асосий мамлакатлар Яқин Шарқ ва Ўрта денгиз мамлакатлари — Испания (2 млн. га дан ортиқ), Италия (1,5 млн. га), Греция (500 минг га) ва Португалиядир. Озарбайжон, Грузия, Қрим, Туркменистон, Россиянинг Краснодар ўлкасида ҳам зайтунзорлар бор. Экиладиган 3. дарахти бал. (4—12 м), шохшаббаси тарвақайлаган. Барглари майда, учли ёки тўмтоқ, тўк яшил, ялтироқ, пояда қарамақарши жойлашган. Гуллари икки жинсли, оқиш, шингил ёки рўваксимон, 3—5 мм, хушбўй ҳидли. Меваси — резавор, данакли, туйей қора, тўк бинафша. Меваси этида 80% гача, мағзида 30% гача мой, оксил, витамин С ва каротин бор. Курғокчиликка чидамли, 13—18° совуққа бардош беради. 300—400 (1000 гача) йил яшайди. Ҳар туپидан 20—40 кг ҳосил олинади. Унумдор, кумоқ ва кумлоқ, оҳакли тупроқларда яхши ўсади. Данагидан етиштирилган кўчати 10—12й., қаламчасидан 4—5й. ҳосилга киради.

3. данаги, илдиз бачкиси, қаламчасидан кўпайтирилади, асосан пайванд қилинган 2—3 йиллик кўчати 10x10 м, 10x8 м (бута шаклида ўстирилганда 6x6 м) қилиб баҳорда экилади. Агротехникаси бошқа субтропик мева дарахтларниқига ўхшаш. Зайтун: 1 — етилган мевали шохи; 2 — ғўра меваси. Меваси маринадланади, ғўраси ва пишган меваси консерва қилинади. 3.нинг пишган меваси этида (25—80%) қуримайдиган мой бор. 3., асосан, мойи учун етиштирилади. Мевасини совуқлайин пресслаб олинadиган биринчи фракция 3. мойи озиковқат учун, шунингдек, консерва саноати ва тиббиётда ишлатилади. Турпи ва данагини қиздириб пресслаб олинadиган иккинчи фракция 3. мойи техникада ва совун пиширишда қўлланилади. Кунжараси чорва учун ем, ёғочидан қимматбаҳо буюмлар тайёрланади.

Рихсивой Жўраев.

ЗАЙТУНДОШЛАР (*Oleaceae*) — доим яшил дарахт ва буталар оиласи. Гуллари рўваксимон тўпгулда ўрнашган, тўғри, кўшгулкўрғонли, икки, баъзан айрим жинсли, косачаси майда, кўпинча, тўрт тишли. Чангчиси иккита, уруғчиси битта. Уруғкуртаги икки ёки ундан ортиқ бўлиб, одатда, фақат биттасигина урукка айланади. Меваси ҳар хил — кўсақча, қанотча, данакча ёки резавормева. 3.нинг 600 турини бирлаштирган 29 туркуми бор. Тропик, субтропик ва мўътадил иклимли мамлакатларда, асосан, Шим. ярим шарда кўп. Экиладиган 3.нинг меваси тузланган ва консерваланган ҳолда истеъмол қилинади. Доривор ва йирик гулли зайтундан эфир мойи олинади. Настарин, лигуструм ва б. манзарали ўсимлик сифатида экилади.

ЗАЙЦЕВ Александр Михайлович (1841.20.6, Қозон 1910.19.8) рус органик кимёғари, Петербург ФА мухбир аъзоси (1885). Қозон ун-тининг проф. (1871). Диэтилкарбинолни синтез қилган ва органик бирикмаларнинг янги синфи — лактонларни кашф этган (1873). Галогенводородларнинг тўйинмаган углево-

дородларга бирикиш ва галогенводородларнинг алкилгалогенидлардан ажралиш қонуниятини кашф этган (бу қонуният Зайцев қондаси деб аталади). Алкилгалогенид б-н кетон аралашмасига рух таъсир эттириб, учламчи тўйинган спирт синтез қилишининг янги усулини тақлиф этган (1885). Рух органик бирикмалар ёрдамида кетонлардан учламчи спиртлар олиш усулини ишлаб чиққан (бу усул Зайцев реакцияси деб аталади). Шогирдлари б-н бир қанча тўйинмаган углеводородлар (бутилен, диаллил ва б.) синтез қилган.

ЗАЙЦЕВ Гавриил Семёнович (1887.13.3 — Москва — 1929.17.1) — рус биолог олими, селекционер, пахтачилик илми асосчиларидан бири. Москва деҳқончилик мактабини (1909), Петровск к.х. академиясини тугатган (1914), Мирзачўл к.х. тажриба даласи селекция бўлими мудири (1914—18), Туркистон селекция стяси асосчиси вадиректори (1922—29). 3. ғўза систематикаси, морфологияси, генетикаси, физиологияси, селекцияси соҳаларида тадқиқотлар олиб борди, шунингдек, маккажўхори, беда, ерёнгоқ, кунжут сингари экинлар селекцияси муаммолари б-н шуғулланди. 3. Ўзбекистонда биринчи бўлиб ғўза қадимдан экиладиган мамлакатлардан йиғилган жаҳон ғўза коллекциясини тўплади; ғўзанинг ривожланиш фазалари қонуниятларини аниқлади; ғўзанинг ўсишида фотодаврийликнинг аҳамиятини очиб берди, натижада ғўзанинг кўп йиллик тропик шаклларни бир йиллик ўсимликларга айлантириш имкониятлари очилди. Ўзбекистон ғўза селекцияси ва уручилиги и. т. интига 3. номи берилган (1971). Ас: Цветение, шодообразование и раскрытие коробочек у хлопчатника, Л., 1924; Влияние температуры на развитие хлопчатника, М., 1927; К классификации рода *Cossyrium* L., М.—Л., 1928.

ЗАКАВКАЗЬЕ (рус— Кавказорти) — Кавказнинг Катта Кавказ ёки Бош (Сувайиргич) тизмасидан жан.даги қисми. 3.га Катта Кавказ жан. ён бағрининг кўп

қисми, Колхида пасттекислиги ва Кура-Араке пасттекислиги, 3. тоғлиги, Толиш тоғлари ва Ленкоран пасттекислиги қиради. 3.да Озарбайжон, Арманистон ва Грузия республикаларининг аксари қисми жойлашган.

ЗАКАЗНИК (рус.) — к. Буюртма кўриқхона.

ЗАКАРИАДЗЕ Сергей Александрович [1909.18.6 (1.7), Боку 1971.13.4, Тбилиси] — грузин актёри. 1928—56 й.лар Маржанишвили ёюмидаги, 1956 и.дан Ш. Руставели номидаги грузин театрларида актёр (1969 й.дан бадиий раҳбар). Мураккаб характерли кишилар образини юксак санъат б-н яратган. Доментия («Учқундан...»), Гигаури («Унинг юлдузи»), Эдип («Шоҳ Эдип») ва б. театр сахнасида ўйнаган энг яхши ролларидир. Кинода эса Бараташвили («Георгий Саакадзе»), Багратион («Кутузов»), Георгий Махарашвили («Солдат отаси») каби бадиий етук образлар яратган.

ЗАКАРИЁ — Куръонда тилга олинган пайғамбарлардан бири, Яхёнинг отаси. Куръонда 8 жойда зикр қилинган, унинг насаби қақида бирон нарса дейилмаган. Куръонда айтилишича, Марямни тарбиялаётган 3. ғойибдан қизга хар кун турли таому шарбатлар, янги мевалар инъом этилаётганини кўради. Бу Аллоҳнинг мархамати эканлигини, унинг хар нарсага қодирлигини биледи ва қариб, заиф бўлиб қолгани, бефарзандлик доғи қуйдираётганини арз этиб илтижо б-н Аллоҳдан фарзанд сўрайди. Аллоҳ малоикаларни юбориб, унга фарзанд ато этишлиги башоратини беради. Фаришталар унга нида қилдилар: «(эй, Закариё), Аллоҳ сенга Аллоҳнинг сўзини тасдиқ этадиган, (ўз қавмига) хожа бўладиган, (шаҳватлардан ўзини) тиядиган ва солиқ пайғамбарлардан бўладиган Яхё исмли фарзанд хушхабарини берур» (3:39). Шунда 3., менга кексалик етган, хотиним туғмас бўлса, мендан қандай фарзанд бўлсин, деди. 3.га белги берилди: уч кунгача 3.нинг тили Аллоҳнинг зикридан ўзга сўзга айланмай қолди.

Одамларга эса фақат имоишора б-н муомала қилди. Бу 3.нинг хотини хомиладор бўлганидан дарак эди. Ривоятда айтилишича, 3. шайтоннинг сотқинлиги туфайли шаҳид бўлган.

ЗАКАРПАТЬЕ ВИЛОЯТИ Украина таркибидаги вилоят. 1946 й. 22 янв. да (Закарпатье Украинаси Украинага қўшилгандан сўнг) ташкил этилган. Майд. 12,8 минг км². Аҳолиси 1288,6 минг киши (1997), асосан украинлар, шунингдек, венгер, рус, румин, словаклар ҳам яшайди. Маркази — Ужгород ш. 3. в. Шарқий Карпат тоғларида ва Ўрта Дунай текислигида жойлашган. Вилоят ҳудудининг 80% тоғ (энг баланд жойи Говерла тоғи, 2061 м). Фойдали қазилмалари: тоштуз, қурилиш материаллари, кўнғир кўмир, темир ва симоб рудалари. Иқлими мўътадил континентал. Январнинг ўртача траси пасттекисликда —2°, —3°, тоғларда —5°, —9°; июлники пасттекисликда 19°—20°, тоғларда 6°. Йилига пасттекисликда 600 — 700 мм, тоғларда 1000—1400 мм ёғин ёғади. Вегетация даври 90—230 кун. Асосий дарёси Тиса. Минерал булоқлар бор. Тупроқлари пасттекисликларда чимли ва аллювиал, тоғ этакларида кўнғирподзол, тоғларда кўнғир тоғўрмон, чимли кўнғир ва чимли тоғўтлоқи ҳамда торфсимон тупроқлар. Вилоят ҳудудининг 50%и ўрмон, асосан, қорақайин, қорақарағай, эман, оқ қарағай, граб усади. Ўрмонларда ўрмон мушуги, силовсин, бўри, тулки, кўнғир айик, ёввойи тўнғиз, европа елиги, асл буғу, сувсар, тийин, малла куён яшайди. 3. в. Украинанинг курорт ва туристик риларидан бири. Озиковқат саноатида виночилик, меваконсерва, гўшт, мойсир ва сут, ун, мойёғ ва б. тармоқлар мавжуд. Минерал сув қадокланади. Ўрмон кимёси, ёғочсозлик, мебелсозлик, картон и. ч. корхоналари бор. Енгил саноат тармоқларидан кўнчилик, пойабзал, тикувчилик, трикотаж корхоналари мавжуд. Машинасозлик, металлсозлик, асосан, станоксозлик, приборсозлик ривожланган. Пласт-

масса санитариятехника буюмлари, гулдор сопол буюмлар, гиштчерепица ишлаб чиқарилади. Қ. х. сутгўшт чорвачилигига ихтисослашган, қўйчилик, боғдорчилик, тоқчилик, галлакорлик б-н шуғулланилади. Пичанзор, яйловлар бор. Галла экинлари, техника экинлари (асосан, тамаки, кунгабоқар) картошка, сабзавот, емхашак экинлари экилади. Қорамол, чўчка, қўй ва эчки боқилади. Асосий т. й. линиялари: Чоп — Ужгород — Ужок — Львов, Чоп — Солотвина. Асосий автомобиль йўллари: Ужгород — Мукачево — Хуст — Тячев — Рахов — ИваноФранковск ва б. Ужгород ун-ти, жамоат кутубхоналар, 3 музей, мусикали драма театри, филармония, 800 га яқин клуб, Поляна ва Синяк бальнеологик курортлар, Ужгородда аэропорт бор.

ЗАКАРПАТЬЕ УКРАИНАСИ - Украинадаги хоз. Закарпатье вилоятининг ҳудуди. 10—11.ларда Киев Руси таркибида. Қад. аҳолиси — славянлар. 11а. да Венгрия томонидан босиб олинган, сўнгра Австрия ва Австрия-Венгрия, 1919 й.дан эса Чехословакия таркибида; 1938 й. Венгрия томонидан ишғол қилинган. 1944 й. қизил кўшинлар томонидан озод қилинган, 1945 й.дан Украина таркибида.

ЗАКАСПИЙ АНТРОПОЛОГИК ТИПИ — асосий вакиллари туркманлардан ташкил топган антропологик тип. Қорақалпоқлар (Хоразм воҳасидаги), балужлар ва эронийларнинг таркибида ҳам учрайди. Л. В. Ошанин У рта Осиенинг жан. вилоятларида, яъни Амударёнинг жан.ғарбида яшайдиган антропологик типни 3. а. т. деб номлаган. 3. а. т. вакиллари баланд бўйли, боши узун мезокефал (к. Бош кўрсаткичи), кўзи, сочлари ва баданидаги жунлар қора, юзи чўзинчоқ, тор ва ўрта кенгликда, бурни тўғри ва ўрта кенгликда. 3. а. т.га мансуб одам аждодларининг суяклари Жан. Туркманистонда неолит ва жез даврига оид. Тожикистон, Ўзбекистон, Оролнинг жан. томонлари ва Ғарбий Қозоғистоннинг баъзи жойларида жез даврига оид ёдгорликларда ҳам

топилган. Жан. Помир саклари, Еттисув усунлари ҳам 3. а. т.га мансуб бўлган.

Ад.: Ошанин Л. В., Зезенкова В. Я., Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии, сб. статей, Т., 1953; Ошанин Л. В., Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез её народов, в 3х ч., ч. 1—3, Ереван, 196759.

ЗАКАТАЛИ — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар (1840 й.дан). Закатали тумани маркази. Катта Кавказ этакларида жойлашган. Т. й. станцияси. Евлах — Шеки — Тбилиси шоссе йўли ёнида, Евлах т. й. тугунидан 152 км шим.ғарбда. Аҳолиси 20 минг кишидан зиёд (1990й.лар ўргалари). Озиқ-овқат (мевасабзавот консерва, тамаки, чой қадоклаш ва б.) саноати корхоналари, мебель фкиси, тарих ўлкашунослик музейи бор. Туризм ривожланган. 3.га 1830 й. Янги 3. сифатида асос солинган.

ЗАКОПАНЕ — Польшадаги шаҳар, Татра тоғлари этагида, 850 м баландликдаги тоғ оралиғидаги сойликда жойлашган. Аҳолиси 30 минг кишидан зиёд (1990й.лар ўргалари). 3. — тоғ иқлим курорти. Июлнинг ўртача траси 15°, январи —5°, ўртача йиллик ёғин 1000 мм. Қишда қуёшли кунлар кўп бўлади, қор узоқ сакланади. Санаторийлар, дам олиш уйлари, меҳмонхоналар, пансионатлар бор. Альпинизм, туризм ва кишки спорт мусобақаларининг миллий маркази. 3. ёғочдан бадий буюмлар яшаш ва спорт чанғилари ишлаб чиқариш б-н машҳур. Татра музейи бор.

ЗАКОТ (араб. — тозаланиш, садака бериш) — молмулк ва даромадан бериладиган садака, хайрэхсон. Исломнинг 5 асосий талабларидан бири. Шариятта мувофиқ, муайян бойликка эга бўлган катта ёшдаги мусулмон 3. беради. 3. берувчи кишининг маблағи ўзи ва қарамоғидегиларнинг зарурий эhti-ёжларидан ортиқча бўлиши лозим. Бу маблағга кишининг жамғармаси, дўконда сотиладиган нарсалари, сотаман деб олиб қўйган нарсалари, бировга берган қарзи

киради. Қуръони каримнинг айрим сураларида 3. намоз б-н ёнмаён зикр этилган. У йилда бир марта берилиши шарт бўлган хайрэхсон (садака) қаторига қиради ва айни вақтда ибодат ҳисобланади. 3. миқдори маблағларнинг 1/40 улуши (2,5%)га тенг. 3.ни закот беролмайдиган мусулмонлар олишга ҳақли. 3. аввал қариндошлар орасидаги муҳтожларга, бундай қариндошлар бўлмаса, камбағал, қарздор, мусофирларга берилади. Деҳқонлар ва чорвадорлардан олинди-ган 3. миқдори бир оз бошқачароқ белгиланган. 3.нинг асл ҳикмати фақир ва муҳтожларнинг ҳолатини чиқармоқдир.

Ад.: Имом алБухорий, Ҳадис, 1ж. Т., 1991; Марғинович Бурхониддин, Ҳидоя, 1ж., Т., 2000.

ЗАКС Нелли (1891 — 1970) — немис шоираси. 1940 й.дан Швецияга эмиграцияга кетган. «Ўлим масканлари» (1947), «Ғамгин юлдузлар» (1949), «Келажакни ҳеч ким билмайди» (1957), «Қрчиш ва эврилиш» (1959), «Тирикларни излаш» (1971) каби шеърини китоблари бор. 1943—44 й.ларда линей мавзуда «Эли» номли драма ёзган. 1951 й. нашр этилган. 3. шеърларида диний мавзу, христианлик мотивларига таяниш, шунингдек, Инжилга хос рамзларни қўллаш асосий ўрин тутди. Нобель мукофоти лауреати (1966).

ЗАКСЕНХАУЗЕН (Sachsenhausen) немис фашистларининг Потсдам ш. яқинидаги концлагери. 1936 й.да ташкил этилган. Лагерда 100 мингдан ортиқ маҳбус ўлдирилган. 1945 й. апр.да Совет Армияси томонидан озод этилган. 1961 й.да 3.да халқро музей ташкил қилинган.

ЗАЛ (нем. Saal) — кўпчиликка мўлжалланган катта хона, хонақоҳ, талор. 3.лар ҳашаматли саройларнинг асосий қисми сифатида барпо этилган. Бундай 3.ларда қар хил қабул маросимлари, зиёфат ва тантанали мажлислар ўтказилган. 3.нинг қурилиши ва безакларида турли халқларнинг ўзига хос миллий меъморлик анъаналари ўз ифодасини топган. Уйғониш даврида 3.лар қурилиши юк-

сак даражада ривожланган. Кейинчалик 3ларнинг оммага ижтимоий-сиёсий ва маданий хизмат кўрсатадиган турли кўринишлари яратилди: мажлис 3лари, концерт, спорт, клуб, музей, кутубхона, кироатхона 3лари, вокзал, аэропорт 3лари, кино ва театр биоларининг томоша 3лари ва х.к.

ЗАЛВАР МАССА, маховик — пўлат ёки чўндан ясалган катта гардишли ғилдирак. Поршенли двигателлар, компрессорлар, насослар ва б. машиналарнинг етакчи валига, валнинг бир текисда айланишини таъминлаш учун ўрнатилади. 3. м. айланувчи тизимнинг бурчак тезлиги ошган пайтдаги кинетик энергияни тўплайди (аккумуляциялайди), бурчак тезлик пасайган пайтда уни валга беради. Булардан ташкари 3. м. поршенли двигателларда поршеннинг чекка ҳолатлар (юқориги ва пастки) ни енгиб ўтишга имкон беради. Инерцион двигателларда 3. м. йиғган энергиядан машинани юргизиб юборишда фойдаланилади (к. Жиробус).

ЗАЛЗАЛ Мансур ибн Жаъфар ад-Дориб (721, Рай — 791, Бағдод) хуросонлик созанда (барбат, уд). Тоғаси Иброҳим ал-Мавсийидан таълим олган. Бағдодаги саройларда мохир созанда сифатида шуҳрат топган. Машҳур «Бағдод санъат академияси» асосчиларидан. Удни такомиллаштирган, уднинг 22:27 нисбатли *pardaschi* ихтиро қилган, кейинчалик у «вустаи Залзал» номи б-н юритилган.

ЗАЛИЛИЙ (тахаллуси; асл исмишарифи Муҳаммад Содик) (тахм. 1674, Ёркент — ?) — уйғур шоири. Уйғур адабиётида реализм асосчиларидан. Ёркентдаги мадрасада тахсил олган. Араб ва форс тилларини ўрганган. Бизгача битта тўплами етиб келган. Унга «Сафарнома» (1720), «Тазкираи чистой» (1736), «Тазкираи Муҳаммад Шариф Бузуругвор» (1744) каби дostonлар ҳамда 2 қасида, 133 ғазал, 19 мухаммас, 26 рубоий, 5 мустаҳзод ва форс тилида ёзилган 46 ғазали жамланган. Асарларида ватанпарварлик ва халқпарварлик руҳи етакчилик

қилади.

ЗАЛТИКАТ — Тошкент вилоятининг Зангиота қишлоғи ўрнида бўлган қад. шаҳар харобаси (6—15а.лар). 3. Бинкатдан Самарқандга борадиган савдо йўлидаги дастлабки йирик марказ бўлган (Истахрий). 3. катта тепа (220x400 м²) ва унинг жан.шарқида жойлашган икки кичик тепадан ташкил топган. Катта тепанинг шим.шарқий бурчагида арк (200 м²) жойлашган. Унинг қалин девори (1,5 м) хом ғиштдан (40x40x10x14 куб см) ишланган бўлиб, 5 м гача баландликда сакданган. Турар жой қолдиқлари, сопол идишлари, тақинчоқлар топилган.

ЗАЛЬКАЛН, Залькалнс Теодор [1876.18 (30).11, ҳоз. Латвиянинг Рига тумани — 1972.6.12, Рига] — латиш ҳайкалтароши, Халқ рассоми (1957), БА нинг хақиқий аъзоси (1947), Мехнат Қаҳрамони (1971). Петербург (189399), Париж (18991901, О. Роден устахонаси)да таҳсил кўрган. 1920 й.дан Ригада яшаган. Латвия БАда ҳайкалтарошлик кафедраси мудир (проф., 1944—58). 3. асарлари умумлашма шакли, тектоникасининг катъийлиги б-н ажралиб туради. Портретлар («А. Кирхенштейн», гипс, 1946; «Ф. Блумбах», терракота, 1956 ва б.), қабр тошлар («Я. Порук», гранит, 1930; «О. Лацис», гранит, 1945 ва б.), ҳайкаллар («Р. Блауманис», гранит, 1929; «А. Кронвальд», бронза, 1938 ва б.), анималистика асарлари, медаллар яратган.

ЗАЛЬЦБУРГ (нем. Salz—туз ва burg—шаҳар) — Австриянинг марказий қисмидаги шаҳар. Зальцах дарёсининг ҳар икки соҳилида, 1300—2000 м баландликда, Зальцбург сойлигида жойлашган. Зальцбург ерининг маъмурий маркази. Ахрлиси 144,2 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Тўқимачилик, озиковкат, машинасозлик, полиграфия, ёғочсозлик саноати корхоналари мавжуд. Мусиқа асбоблари ишлаб чиқарилади; мрамор қайта ишланади. 3. ўрнида қадимда кельтлар яшаган, римликлар 3.ни Ювавум деб атаган. 11—12а.лардан 3. атрофидан кўплаб

туз казиб олина бошлаган. 1805 й.дан 3. Австрия, 1810 й.дан Бавария, 1815 й.дан яна Австрия таркибида. 3.да В. Моцарт туғилган уй, Каролина Августа музейи бор. Меъморий ёдгорликларидан эски шаҳар қисмида (дарёнинг чап соҳили) барокко услубидаги собор (1611—28), архиепископ қароргоҳи (1120), черковлар ва б. сакданган. Янги замонавий бинолар дарёнинг ўнг соҳилида жойлашган. Фестиваллар уйида мусика ва театр санъатининг халқаро фестиваллари бўлиб туради. Туризм маркази. Унт бор.

ЗАМА — Шим. Африкадаги қад. шаҳар; ҳоз. АлКаф ш. (Тунис) яқинида жойлашган. 3. яқинида Сципион армияси мил. ав. 202.19.10.да карфагенликларнинг Ганнибал қўмондонлиги остидаги армиясини енгган, натижада 2Пуни уруши (мил. ав. 218—201) Рим фойдасига яқунланган.

ЗАМАХШАР, Змухшир, Зумукшир — Хоразмдаги қад. шаҳар, баъзи маълумотларга кўра қишлоқ; Маҳмуд ибн Умар Замахшарий ватани. Ҳоз. Туркменистоннинг Тошховуз вилояти Тахта туманидаги қишлоқ ўрнида бўлган. 3. араб географи Муқаддасий асарида шундай таърифланган: «... унча катта бўлмаган қишлоқ, унда девор, хандақ, камоқхона, темир б-н қопланган дарвозалар, ҳар кеча кўтариб кўйиладиган кўприклар бор. Уни катта йўл кесиб ўтади; жоме масжиди чиройли. У бозорнинг четига жойлашган». В.В. Бартольд фикрича, 3. Хивадан 80, Кўҳна Урганчдан 125 чақирим келадиган Зумукшир харобалари ўрнида бўлган. Туркманлар уни Измихшир деб аташган. 3. харобаларини М.В. Воеводский (1934), Я. Фуломов (1936), С.П. Толстов (1938) бошчилигидаги экспедициялар текширган.

ЗАМАХШАРИЙ (нисбаси; тўлиқ исмшарифи Абулқосим Маҳмуд ибн Умар ибн Ахмад) (1075.18.3, Хоразм, Замахшар қишлоғи — 1144, ҳоз. Кўҳна Урганч) — тилшунос, адиб, тафсир ва ҳадис олими. Оиласи исломнинг муътазила таълимотига эътиқод қўйган бўлиб,

3. дунёкараши диндор, тақводор отасининг таъсирида шаклланган, дастлабки билимини ҳам ўз отасидан олган. 3. илмфаннинг турли соҳалари, айниқса, араб тили ва адабиётини, диний илмларни, шунингдек, ўша даврда илм ахли орасида кадрланган хаттотлик санъатини ҳам мукамал эгаллайди. Устози — тил, луғат ва адабиёт соҳасида машҳур олим Абу Мудар Исфохоний (1113 й. Марвда вафот этган) дан илм ўрганади. Талабалик ёшига етгач, билимини янада ошириш, ҳар томонлама камол топтириш мақсадида Бухорога йўл олади. Бу ерда у шайх улислон Абумансур Наср Ҳорисий, Абусаъд Шаққоний ва Абулхаттоб ибн Абулбатр каби олимлардан сабоқ олади. Бухорода ўқишни тугатгач, бир неча йил Хоразмшоҳлар хизматида бўлиб, қотиблик б-н шуғулланади, ҳукмдорларга яқинлашишга уринади. Бирок қобилияти, илми, фазилагига яраша бирор мансаб ва муносиб эътибор кўрмагач, ўзга юртларга сафар қилади. Марв, Нишопур, Исфохон, Дамашқ, Бағдод ва Ҳижозда, 2 марта Маккада бўлади. Бу ерда илмий ишларини давом эттириб, араб тили грамматикаси ва луғатини ҳамда маҳаллий қабилаларнинг лахжалари, мақоллари ва урфодатларини чуқур ўрганади, минтақа географиясига оид хилмаҳил маълумотларни тўплайди. 3. кўп асарларини Маккада ёзади. Шу боисдан у Жоруллох («Аллоҳнинг қўшниси») деган шарафли лақабга муяссар бўлган. 3. араб грамматикаси, луғатшунослик, адабиёт, аруз илми, география, тафсир, ҳадис ва фикҳга оид 50 дан ортик асарлар яратган. Уларнинг аксарияти бизгача етиб келган. 3.нинг «АлМуфассал» («Грамматика бўйича муфассал китоб», 1121) асари араб тили наҳву сарфини ўрганишда йирик қўлланма сифатида азалдан Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам шухрат топган. Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо кимдаким 3.нинг ушбу асарини ёд олса, унга 5 минг кумуш танга ва сарупо совға қилишни ваъда берган. Бир қанча кишилар асарни ёд олиб, муқофотга сазовор

бўлишган. «АлМуфассал»нинг ихчамлаштирилиб, мухтасар ҳолатга келтирилган нусхаси «АлУнмузаж» («Намуна») номи б-н аталади. Грамматикага оид асарларидан «Шарҳ абйат китоб Сибавайҳ» («Сибавайҳ китобининг шарҳи») — араб тилшуноси Сибавайҳ (796 й. вафот этган) нинг китобига ёзилган мукаммал шарҳдир. 3.нинг Отсиз Хоразмшоҳга бағишлаб ёзилган «Муқаддимат уладаб» («Адаб илмига муқаддима», 1137) асаридаги арабча сўзлар остида форсий ва туркий таржималарнинг берилиши ўзбек тарихий лексикологияси учун қимматлидир. Асар 5 қатта қисмга бўлинган бўлиб — отлар, феъллар, боғловчилар, от ўзгаришлари ва феъл ўзгаришлари ҳақида баҳс юритади. Ушбу асарда 3. ўша давр араб тилининг истеъмолда бўлган барча сўзлари, ибораларини қамрашга интилган, уларнинг этимологиясига қатта эътибор берган. Асар арабчадан форс, чигатой, мўғул ва турк тилларига, биринчи марта 1706 й. Хўжа Исҳоқ афанди томонидан усмонли турк тилига таржима қилинган. 3. асарларида услубшунослик ва шеършунослик ҳақида ҳам фикр юритилган; бадий тасвир воситаларига қисқа, аниқ ва нозик изоҳлар берилган. Мае, киноя б-н таъриз санъатлари орасидаги фарқ кўрсатиб берилган. 3500 га яқин араб мақолларини тўплаб, уларни изоҳлаган («АлМустақсо филамсол» — «Қамолга етган макрлар»). «Китоб алжибол валламкина валмийох» («Тоғлар, жойлар ва сувлар ҳақида китоб») асарида географик жойлар, тоғлар ва денгизларга дойр қимматли маълумотлар келтирилган. 3.нинг бу асари Фарб олимлари ўртасида ҳам машҳур бўлган, 1856 й. голландиялик арабшунос олим Сальверда де Граве томонидан мукаммал тадқиқ қилинган ҳолда нашр этилган. «Асос албалоғат» («Нотиклик асослари») асари луғатшуносликка бағишланган. Унда араб тилининг фасоҳати, мукаммаллиги ҳақида сўз боради. Фикрни чиройли ибора ва сўзлар б-н ифодалаш, сўз бойлигидан усталик б-н фойдаланиш учун

киши фасоҳат, балоғат илмларидан яхши хабардор бўлиши керак. Бунинг учун сўзни тўғри, ўз ўрнида ишлатиш, қоидага мувофиқ сўзлаш ва ёзиш ҳам керак бўлган. Бу асарда адабиётнинг асосий қисмлари, фразеологик сўз бирикмалари, уларнинг амалда тадбиқ этиш йўллари чуқур таҳлил этилган. «АлФоиқфи ғариб алҳадис» («Ғариб ҳадислар ҳақида қимматли китоб») асари ҳадисда учрайдиган, маъносини англаш қийин бўлган иборалар, сўзлар ҳақида. «Атвок уззаҳаб филмавоъиз валхутаб» («Хутбалар ва ваъзлар баёнида олтин шодалар») — насихатомуз мақолалар тўпламидан иборат. «Рабийъ улаборр ва нусус улахйар» («Эзгулар баҳори ва яхшилар баёни») асарида адабиёт, тарих ва б. фанларга оид ҳикоялар, латифалар, суҳбатларнинг энг саралари жамланган. 3.нинг аруз вазни ҳақида баҳс юритувчи «АлҚустос филаруз» («Арузда ўлчов») асари муҳим манбалардан ҳисобланади. «Мақомат» («Мақомлар») — 50 мақомдан иборат бўлиб, қофияли наср — сажъ услубининг нозик намуналарини ўзида мужассам этган муҳим асардир. 3. ҳикматли сўзлардан иборат «Навобиғ улқалим» («Нозик иборалар»); дидактик руҳдаги «Аннасоуҳ уссиғор вал баволиғ улқибор» («Кичикларга насихатлар ва улуғлар етуклиги») ҳамда лирик ва фалсафий шеърлар, қасида, фахрия, назмий мактубларни ўз ичига олган «Девон узЗамашарий» каби асарлар ҳам яратган. «АлҚашшоф ан ҳақоиқ иттанзийл ва уйун илақовийл фи вужуҳ иттаъвийл» («Қуръон ҳақиқатлари ва уни шарҳлаш орқали сўзлар кўзларини очиш», 1132—34) асари Қуръон тафсирига бағишланган. Дунёнинг турли қўлёзма хазиналарида «АлҚашшоф»нинг 100 га яқин қўлёзмалари ва асарнинг ўзига битилган 20 дан ортиқ шарҳ ва хошиялар мавжуд. Қоҳирадаги машҳур АлАзҳар дорилфунунининг талабалари ҳам бошқа тафсирлар б-н бир қаторда 3.нинг ушбу асари асосида Қуръон ўрганадилар. Асарларининг қўлёзмалари Германия, Миср, Туркия, Эрон, Франция ва Россия-

да сақланади. 3. асарлари немис, француз ва б. тилларда нашр этилган. Замондошлари Абусамад Муҳаммад Самъоний, Ёкут Ҳамавий, Жамолиддин Қифтий 3. ижодига юксак баҳо берганлар.

3. ижодининг айрим томонларини шарқ (А. 3. Валидий, Муҳаммад Козимбек), ўзбек (А. Рустамов, У. Турсунов, У. Уватов, 3. Исломов, М. Ҳақимжонов ва б.), рус (Крачковский, Боровков ва б.), ғарб (Броккельман, Зайончковский ва б.) олимлари тадқиқ этганлар. Тошкент кўчаларидан бирига, мактаб, жоме масжидига 3. номи берилган.

Ад.: Рустамов А., Маҳмуд Замахшарий, Т., 1971; Уватов У., Нозик иборалар, Т., 1992; Уватов У., Маҳмуд азЗамахшарий, Т., 1995; Маънавият юлдузлари, Т., 2001.

Алибек Рустамов, Убайдулло Уватов.

ЗАМБАРАК, тўп — душманнинг жонли кучларига талофат етказиш, жанговар техникани ишдан чиқариш ҳамда мудофаа иншоотларини вайрон қилишга мўлжалланган артиллерия қуроли (к. Артиллерия, Тўп).

ЗАМБЕЗИ — Африканинг жан. даги (Жазоир, Замбия, Намибия, Зимбабве, Мозамбик худуди) дарё. Уз. 2660 км, ҳавзасининг майд. 1330 км². Замбия худудидаги Лунда платосидан, 1100 м баландликдан бошланади. Асосий ирмоқлари — Кафуэ, Луангва, Шире. Баъзи йилларда 3. ҳавзасига Окаванго (Кубанго) дарёси ҳам қўшилиб кетади. Африканинг энг йирик қўлларидан бири Ньяса ҳам 3. ҳавзасига мансуб. Юқори оқимида 1200 км масофада текисликдан оқади. Ўрта оқимида қаттиқ жинслар устидан ўтган жойларда остона ва шаршаралар (Виктория шаршараси ва б.) ҳосил қилган. Қуйи оқимида водийси ва ўзани жуда кенг. Мозамбик қўлтиғига 120 км қолганда дельтаси бошланади. Асосан, ёмғирдан сув олади. Ёғингарчилик даври (дек.— апр.) да тўлиб оқади. Йилига 100 млн. т оқизиқ келтиради. Қуйилиш жойида ўртача сув сарфи 16 минг м³/с. 3.нинг гидроэнер-

гия ресурслари ниҳоятда катта. Ўрта оқимида Кариба сув омбори (майд. 5200 км²) ва ГЭС (705 минг кВт) қурилган. Кемалар, асосан, 3.нинг Замбия худудида қатнайди. Дельтасида Шинде порти бор. 3. ва унинг ирмоқларидан балиқ овланади. 3. ҳавзасини биринчи марта инглиз сайёҳи Д. Ливингстон 1851—56 ва 1858—62 й.ларда тадқиқ қилган.

ЗАМБИЙ, замбар, занбил — 1) юк (ғишт, тош, шағал, ғўнг ва б.) ташиладиган хўжалик ва қурил иш асбоби; тўқима 3. ва тахта 3. турлари бор. Тўқима 3. ясашда 2 м ча узунликдаги икки параллел ходачани 80—100 см ораликда ўрнатиб, унга тут, тол хипчини тўкиб чиқилади. Тахта 3. учун параллел рейкалар ўртасига тахта қоқилади. 3.да юкни икки киши ташийди. 3.нинг замбилғалтак тури ҳам бор. Унинг торроқ бўлган олд томонига ғалтак (ғилдирак) ўрнатилади. Замбилғалтак 3.га нисбатан қулай ва енгил, унда юкни бир киши ташийди; 2) бемор (ярадор) ларни даволаш муассасасига элтишда ишлатиладиган мослама. Бундай 3., одатда, санитария 3.и деб аталади. Уни икки киши кўтаради; 3) зилдай оғир, зил каби мажозий маъноларда ҳам ишлатилади.

ЗАМБИЯ (Zambia) Замбия Республикаси (Republic of Zambia) — Марказий Африкадаги давлат. Майд. 752,6 минг км². Аҳолией 10,3 млн. киши (2001). Пойтахти — Лусака ш. Маъмурий жиҳатдан 9 вилоят (провинция)га бўлинади. Давлат тузуми. 3. — республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига киради. Амалдаги конституция 1996 й.да қабул қилинган. Давлат бошлиги — президент. У умумий ва тўғри овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади. Президент Вазирлар Маҳкамаси раиси ҳамдир. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни президент ва бир палатали парламент — Миллий ассамблея, ижрочи ҳокимиятни президент ва ҳукумат амалга оширади. Табиати. 3. Шарқий Африка ясситоғлигида, Жан. ярим шарнинг субэкваториал минтақасида жойлашган. Худудида тоғ

ва тепаликлар учрайди, аксар қисмининг бал. — 1000—1350 м. Энг баланд жойи — Мучинга тогидаги Мумпу чўккиси (1893 м). Кенг ясси ботикдарининг купи Шарқий Африка синиклари зонасига киради. 3.да мис, рух, кўргошин, ванадий, темир, уран рудалари, марганец, графит, олтин, қалай, тошқўмир конлари бор. Иклими субэкваториал. 3.да йил давомида аниқ уч мавсум кузатилади: иссиқ ва қуруқ (авг.—окт.), илик ва сернам (нояб.— апр.), қуруқ ва салқин (май—июль). Энг иссиқ ой (окт.)нинг ўртача траси 23—27°, энг салқин ой (июль)ники 15—20°. Йиллик ўртача ёғин жан.да 700 мм дан шим.да 1400 мм гача. Йирик дарёлари: Замбези ва унинг ирмоклари — Кафуэ ва Луангва. Дарёлари серостона бўлганидан кемалар дарёларнинг баъзи жойларидагина қатнайди. Замбези дарёсида Виктория шаршараси бор. Энг йирик кўли — Бангвеулу; Танганьика кўлининг жан., Мверу кўлининг шарқий қисми ҳам 3. ҳудудида. Ёғин кўпроқ ёғадиган жойлардаги қизил латерит тупроқли ерлар мавсумий сернам тропик ўрмон ва баланд ўсадиган ўтли саванналардан иборат. Қуруқ иклими жойларида жигарранг қизил ва қизилкўнғир тупроқлар тарқалган. Мамлакат ҳудудининг 1/2 қисмини сийрак дарахтли қуруқ тропик ўрмонлар эгаллаган. Саванналарда фил, буйвол, каркидон (2 тури), зебра, кийик, арслон, қоплон, чиябўри ва б. бор. Қуш ва судралувчилар (жумладан нил тимсоҳи, кобра ва б.) кўп. Дарё ва кўллари балиққа бой. Цеце пашшаси чорвачиликка қатта зиён етказди. 20 га яқин миллий боғи (Кафуэ, СиомаНгвези, Шим. ва Жан. Луангва ва б.) бор.

Аҳолисининг 99% банту оиласининг турли гуруҳига мансуб африкаликлар; асосийлари бемба, тонга, лози, лунда, малави ва б. Европаликларнинг аксарияти инглиз ва африканерлар. Осиёликлар ҳам бор. Расмий тил — инглиз тили. Аҳолисининг 80%и христианлар бўлиб, уларнинг кўплари маҳаллий анъанавий динларга ҳам эътиқод қилади. Шаҳар

аҳолиси 42%. Йирик шаҳарлари: Лусака, КитвеНкана, Ндола, Муфулира.

Тарихи. 3. ҳудудида узок ўтмишда одамлар яшагани маълум. Аникланган ёдгорликлар палеолит даврига мансуб. Кабве ш. атрофида ибтидоий инсон суяклари топилган. Гуишо булоғи яқинида ва Начикуфу ғорида истикомат қилган кишилар ов ва ёввойи меваларни териш, балиқчилик б-н шуғулланганликлари аникланган. 17—18а.ларда 3.да банту тилида сўзлашувчи қабилалар хукмронлик қилган. Бу даврда деҳқончилик, чорвачилик ва темирчилик ривожланган. 18-а. охирида 3.га португаллар, кейинчалик инглизлар кириб келган пайтда кичик-кичик давлатлар ва қабила уюшмалари бўлган. Уларнинг моддий маданияти юқори даражада ривожланган эди. 19а. нинг 90й.ларида 3.ни Британиянинг С. Роде бошчилигидаги Жан. Африка компанияси босиб олиб, дастлаб икки ҳудудга бўлиб бошқарди. 1911 й. бу икки ҳудуд Шим. Родезия номи б-н бирлаштирилди. 1924 й. Шим. Родезия Британия протекторати деб эълон қилинди. Йирик мис ва полиметалл руда конлари топилиши б-н кончилик саноати ривожланди, шаҳарлар ва т.й.лар қурила бошлади. Анъанавий деҳқончилик таназзулга учраб, деҳқонлар хонавайрон бўлди. 20—30й.ларда мустамлака тузумига қарши уюшган ҳолда кураш бошланди. 1935 ва 1940 й.лари мис конларида йирик ғалаёнлар бўлиб ўтди. Норозиликлар қурол ёрдамида бостирилди. 2жаҳон урушидан сўнг Шим. Родезияда мустамлакачиларга қарши кураш кучайди. Бунга Африка миллий конгресси, Африка кон ишчилари қасаба уюшмаси раҳбарлик қилди. 1953 й. Родезия Федерацияси ва Ньясаленд тузилиб, унга Шим. Родезия ҳам қўшиб олинди. 1958 й. 3. миллий конгресси Африка миллий конгрессидан алоҳида партия бўлиб ажралиб чиқди. Кейинчалик унинг асосида К. Каунда раҳбарлигида Миллий мустақиллик бирлашган партияси тузилди (1959). 60й.лар бошида мамлакатда федерациядан чиқиш ва мустақил давлат

тузиш учун кураш кучайди. Натижада Шим. Родезия 1964 й. январьда ўзини ўзи идора қилиш ҳуқуқини олди. 24 окт.да эса мустақил 3. Республикаси деб эълон қилинди ва президентликка К. Каунда сайланди. 1968—69 й.ларда 3. ҳукумати мамлакат иқтисодийтини мустаҳкамлаш мақсадида энг йирик чет эл савдо, саноат ва мис конлари компаниялари устидан назорат ўрнатди. 1973 й.даги конституцияга кўра, «Замбия инсонпарварлиги» сиёсий дастури қабул этилди. У хусусий мулкчиликни сақлаб қолган ҳолда оддий инсон эҳтиёжларини тўлиқ қондириш мақсадини қўйди. 1991 й. кўп партияли асосдаги сайловда Ф. Чилуба президентга этиб сайланди. 1964 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР б-н дипломатия муносабатлари 1994 й. 1 фев.да ўрнатилган. Миллий байрами — 24 окт. — Мустақиллик эълон қилинган кун (1964). Асосий сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. Кўп партияли демократия учун ҳаракат, 1990 й.да тузилган; Миллий мустақиллик бирлашган партияси, 1959 й.да тузилган; 3. демократик конгресси, 1995 й. тузилган; Миллий партия, 1993 й. тузилган; 3. кун тартиби, 1996 й. асос солинган; Демократия ва тараққиёт учун анжуман, 2001 й.да Кўп партияли демократия учун ҳаракат партияси парчаланиши натижасида тузилган. 3. қасаба уюшмалари конгресси 1965 й.да тузилган, Умум Африка қасаба уюшмалари федерацияси аъзоси.

Хўжалиги. 3. мустамлакага айланган даврдан унинг иқтисодийи дунё бозорига, асосан, Буюк Британияга фақат мис ва полиметаллар етказиб беришга ихтисослашиб, хўжалигининг бошқа тармоқлари кон саноатига хизмат қилиб келди. Ялпи ички маҳсулотда тоғкон саноати 9%, и.ч. саноати 31,8%, қ.х. 18% ни ташкил этади. Саноати. Тоғкон саноати ва рангли металлургия ривожланган. 3. мис рудаси захираси бўйича дунёда олдинги ўринларда туради. Мис б йирик қондан казиб олинади. Мис б-н бирга кобальт, қумуш ва олтин ҳам чиқади. Полиметалл рудалари ва кадмий, гипс, тальк ва

қурилиш материаллари конлари ҳам бор. И.ч. саноати рангли металлургия корхоналаридан ташқари озиковқат, нефтни қайта ишлаш, машинасозлик, металлсозлик, цемент саноати тармоқларидан иборат. Тегирмонлар ва новвойхоналар, қушхоналар, қанд эдлари, сут маҳсулотлари, сариёғ, мол ёғи ва ўсимлик мойи и.ч. корхоналари, тамаки корхоналари ишлайди. Кафузда тўқимачилик, Лусакада пахта тозалаш фкалари бор. Киме ва нефтни қайта ишлаш саноати ўғитлар, бўёқлар, локлар, автошиналар, пластмасса ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Қоғоз саноати ривожланмоқда. Чиланга ва Ндоладаги цемент эдлари бинокорлик ашёлари саноатида етакчилик қилади. КапириМпошида ойна ва шиша идишлар ишлаб чиқарувчи эдлар, Луаншьеда электр симлари, кабель, шпатлар, мис ва алюминий буюмлари, Лусакада қора металлдан турли маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи эдлар мавжуд. Машинасозлик корхоналари орасида энг йириги — Ливингстондаги автомобиль йиғув эдидир. Радиоаппаратлар, қ.х. анжомлари ишлаб чиқарувчи эдлар ҳам бор. Бир йилда ўртача 7,8 млрд. кВтсоат электр энергияси ишлаб чиқарилади.

Қишлоқ хўжал и гида мамлакат иқтисодий фаол аҳолисининг 76% банд. Ғаллачилик — деҳқончиликнинг асоси. Асосий қ.х. экини маккажўхори бўлиб, у Лунда, Мазабука, Тонга платоси, Баротса текислиги, Луангва дарёси водийси ерларида, тариқ ва жўхори Луапула, Шим. ва Шим.ғарб вилоятларида, Луангва, Замбези дарёлари водийларида етиштирилади. Оз миқдорда бугдой экилади, у ички эҳтиёжнинг атиги 10% ини қондиради. Шоли, пахта, ер ёнғоқ, соя, кунгабоқар, шакарқамиш, тамаки, чой, кофе, мева ҳам етиштирилади. Мамлакат озиковқатга бўлган эҳтиёжларини ўзи қоплай олмайди. Чорвачиликдаги моллар асосан яйловда боқилади. Яйловларда озиқ камлиги ва цеце пашшасининг кўплиги чорвачиликни ривожлантиришга йўл қўймайди. Мамлакатда гўшт,

сут ва сут маҳсулотлари етишмайди. 3. хуудининг 17% га яқини ўрмон б-н қопланган. Ўрмонлардаги қарағай, эвкалипт дарахтларидан асосан қончиликда шпал ва мустаҳкамлагич сифатида фойдаланилади, родезия тики (қаттиқ ёғоч) ички бозорни таъминлайди ва четга соғилади. Ўрмонлардаги дарахтларни кесиш ва қайта ишлаш б-н давлат компаниялари шуғулланади. Балиқчилик — африкалик аҳолининг анъанавий машғулоти. Балик, асосан, Бангвеулу, Мверу, Чиши, Танганьика кўлларида, Кафуэ, Замбези, Луа пула дарёларида, Луканга ботқоқлигида овланади. Транспорти. 3.да 2 т.й. линияси бўлиб, улар давлат томонидан бошқарилади. Т.й.нинг уз. — 2,2 минг км. Автомобиль йўллари уз. — 37,4 минг км, шундан 14 минг км қаттиқ қопламали. Ички сув йўлларининг уз. — 2250 км. Ички порти Танганьика кўлидаги Мпулунгу портидир. 3. хууду орқали Дор усалом—Ндола нефть қувири ўтказилган. Халқаро аэропортлари: Лусака, Ндола, Ливингстонда.

3. четга мис, рух, кобальт, кўрғошин чиқаради. Четдан машина ва асбобу-сқуналар, ёқилғи, кимё маҳсулотлари, озиковқат олади. Асосий мижозлари: АҚШ, Франция, Япония, Италия, Буюк Британия. Пул бирлиги — квача. Соғлиқни сақлаш. Давлатга қарашли даволаш муассасалари бепул. Бундан ташқари Лусака ва Коппербелтда хусусий тиббий муассасалар фаолият кўрсатади. Врачлар 3. ун-ти ҳузуридаги тиббиёт мактабида тайёрланади. Маорифи, маданиймаърифий ва илмий муассасалари. 3. мустақилликка эришгач, бошланғич мактабларда африкалик болалар европаликлар б-н бирга ўқитила бошлади. Болалар 7 ёшдан бошлаб 7 й.лик бошланғич мактабда ўқийди. Бошланғич мактабнинг 1—4 синфларида дарслар она тилида, сўнг инглиз тилида олиб борилади. Ўрта мактаб 5 й.лик. Бошланғич мактаблар учун ўқитувчилар кичик (тўлиқсиз) ўрта мактаб негизида пед. билим юртларида 2—3 й. даво-

мида тайёрланади. Кичик ўрта мактаб ўқитувчилари эса тўлиқ ўрта мактаб негизида пед. коллежларида 2 й. давомида, тўлиқ ўрта мактаб ўқитувчилари унтда тайёрланади. Хунартехника таълими бошланғич мактаб негизидаги хунар мактабларида ва хунарандчилик ўқув юртларида амалга оширилади. Лусакада унт (8 фт), КитвеНканада унинг филиали бор. 3.да яна бир қанча инт ва коллежлар, шу жумладан Миллий ижтимоий бошқарув инти, амалий хунарандчилик ва тижорат коллежи, техника коллежи, миллий ресурсларни ривожлантириш коллежи (ҳаммаси Лусакада), бошқа шаҳарларда ҳам турли коллежлар мавжуд.

Йирик кутубхоналари: Лусакада ун-ти кутубхонаси, кутубхоналар маҳдаси, миллий архиви, шаҳар оммавий кутубхонаси. Ндола ва Китве Нканада оммавий кутубхоналар бор. Музейлари: Лусакада К. Каунда уй музейи, Миллий мустақиллик бирлашган партияси сиёсий музейи, Ливингстондаги музей, Ндола ва Мбаладаги музейлар.

Илмий муассасалари: Лусакада Миллий и.т. кенгаши, Геол. хизмати, 3. ун-ти ҳузуридаги Африка тадқиқотлари инти, Пед. тадқиқот бюроси, Чиланида Баликчилик марказий тадқиқот инти, Мазабукада Марказий ветеринария стяси, КитвеНканада Ўрмонтехника тадқиқот бюроси, Тиббиёт тадқиқот бюроси ва б. Бир қанча илмий жамият ва уюшмалар бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. 3.да бир қанча газ. ва жур. лар нашр этилади. Йириклари: «Замбия гавернмент газетт» («Замбия ҳукумат газетаси», инглиз тилидаги кундалик газ., 1911 й. ташкил этилган), «Замбия дейли мейл» («Замбия кундалик хабарлари», инглиз тилидаги кундалик газ., 1960), «Тайме оф Замбия» («Замбия вақти», инглиз тилидаги кундалик газ., 1943), «Интанда» («Юлдуз», тонга тилидаги ойлик газ., 1958), «Санди тайме оф Замбия» («Замбиянинг якшанба вақти», инглиз тилидаги ҳафталик газ., 1965), «Юс» («Ёшлар», инглиз тилида

қар чоракда чиқадиган жур., 1974). 3. Ахборот агентлиги 1969 й. тузилган. 3. радиоэшиттириш хизмати 1966 й. ташкил этилган бўлиб, ҳукумат томонидан назорат қилинади. Телекўрсатувлар Лусака ш.дан олиб борилади. Адабиёти. 3. адабиёти халқ оғзаки ижодиёти анъаналари асосида ривожланмоқда. Ж. Чиваленинг бемба ва луба халқпари тилларидаги «Марказий бантуларнинг тарихий тузуқлари» китоби (1962) ва Ж. Мусапунинг «Аламанго» дostonлар тўплами (1962) адабий ҳаётда муҳим воқеа бўлди. Бироқ маҳаллий тиллардаги бадиий адабиёт унчалик оммалашмади. 70й.ларда 3. ёзувчиларининг инглиз тилидаги асарлари пайдо бўлди. Д. Мулайшонинг «Соқовлар тили» романи машҳур бўлди. Унда замонавий жамият ахлокий муаммолари мажозий тарзда тасвирланган. М. Лисванисо таҳрири остида «Замбия овозлари» номи б-н қисқа ҳикоялар мажмуаси, Г. Пирининг «Такдир қисмати», «Қалтис қилиқ» романлари ва б. асарлар босилиб чиқди. П. Муленга, М. Касесе, О. Симпсон, Анна Штиглер, Р. Бапти каби шоирлар, Ч. Вьяс, У. Саиди каби ёзувчилар машҳур бўлди. 1978 й.да 3. ёзувчиларининг миллий уюшмаси тузилиб, барча адиблар унга бирлашдилар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. 3.нинг шим. ва шарқий минтақаларида қоя тошларига қизилган турли раем ва тасвирлар топилди, уларнинг илк намуналари мил. ав. 4-минг йилликка Лусака шаҳридаги замонавий бино. Сублиги қайд этилган. Маъдан бўёқлар (аксари кизил, сарик, оқ, қора рангда) б-н туширилган тасвирларда жонивор (фил, кийик, туяқуш)лар, одамлар қиёфаси ва ов манзараси гавдалантирилган. 3.даги турар жойлар, асосан, хашак ва қамишдан айлана тархли қилиб қурилган, деворлари лой сувоқли чайласимон уйлардан иборат бўлиб, уларнинг томи қамишдан қулоҳий шаклда ишланган, бўғоти остида айвонча ҳосил қилинади. Уй девори лой б-н сувалиб, рангбаранг қилиб бўялади. 3.нинг 20-а. бошларида қад кўтарган

шаҳарлари — Лусака, Ливингстон, Ндола эркин лойихада, кўчалари кенг, атрофига темир бетон ва хом ғиштлардан кам қаватли иморатлар қурилган. Кафуэ дарёси қирғоғида шу номда саноат маркази барпо этилган. Виктория шаршараси ёнида қурилган сайёҳдар мажмуи миллий турар жой услубида безатилган. 3.нинг касбий санъати яқинда пайдо бўлди. Рассомлардан Р. Силило алоҳида ажралиб туради. Унинг мўйқаламига мансуб халқ тарихи ва замонавий қишлоқ турмуши манзаралари Лусакадаги музейни безаб турибди. Рангтасвир ва ҳайкалтарошлик усталари Г. Таяли, Р. Сичалве, рассомлар Б. Кабамба, Ф. Чиньяма, Р. Каусу, Б. Каллулар ижоди таҳсинга сазовор. 3. санъат маркази ҳар йили тасвирий ва амалий санъат асарлари танловини ўтказиб туради.

Муסיқаси. Африкалик бошқа халқлар каби 3. халқининг муסיқа санъатида ҳам кўшиқ, рақс ва соз чамбарчас боиганган. Тўптўп бўлиб тушиладиган нгома ракси, барабанлар жўрлигидаги ичила ракси раем бўлган. Аллалар, тўй маросим кўшиқлари, марсиялар кенг тарқалган. Диний маросим кўшиқ ва рақслари (зикр тушиш, инсжинсларни қувиш, жинлар базми каби) ҳамон учраб туради. Мамлакатга европаликлар келиши б-н (18—19а.лар) христиан муножатлари оммалаша бошлади, африкача ва европача муסיқа услублари қоришган кўшиқчилик шаклланди, қўшни халқларнинг муסיқа ва кўшиқлари ҳам кириб кела бошлади. Мустақилликка эришилгандан кейин мамлакатда кўпгина муסיқа жамоалари вужудга келди. Лусака радиоси дастаси, акаука Макома квартети, «Салибчилар» квартети шулар жумласидан. Анъанавий муסיқа ижрочиларидан — созандалар М. Маталияна, А. Мулена, Э. Манда, хонандалар Д. Мазука, П. Маддиларни кўрсатиш мумкин. Рок муסיқаси, диско, регги каби замонавий оммабоп услубларда ижод қилувчи вокалчолгу ансамблларида «Катта олтин олтилик», «Сехргар», «Маома»лар машҳур. 3. ма-

даният маҳкамаси анъанавий санъатни сақлаш ва ривожлантириш, ижодий жамоалар ташкил этиш б-н шуғулланади.

Театри. 1964 й.га қадар Шим. Родезияда европалик хаваскорларнинг театр гуруҳларигина бўлган. 7 шаҳарда литлтиэтр деб аталган кичиккичик театр бинолари бўлган. Мустақиллик эълон қилингандан кейин Африка театр жамоалари вужудга келди, 3. санъат уюшмаси тузилиб, унга драматургрежлар Г. Лумпа ва К. Нкхата раҳбарлик қилди. Эҳсилнинг «Орестея» пьесаси маҳаллий фольклор услубидаги мусика ва рақслар б-н сахналаштирилди. Жо де Графтнинг «Ўғил ва кизлар» спектакли қўйилди. 3.да профессионал театр йўқ. Кўпгина театр жамиятлари, гуруҳлари ва клублар бор. Уларнинг купи 3. миллий театр санъати уюшмаси ва 3. театр санъати иттифоқига қиради. Турлитуман труппа ва дасталар мамлакат ичкари туманларига бориб томошалар кўрсатади. Труппалар репертуаридан мумтоз асарлар, замонавий Европа ва Америка драматургларининг пьесалари асосий ўрин олган. Кўпинча фалсафий, баъзан диний мавзудаги асарлар сахналаштирилади.

ЗАМБОНГА — Филиппиндаги шаҳар. Минданао о.нинг жан.ғарбидаги порт. Аҳолиси 600 минг киши (2000). Халқаро аҳамиятга эга аэропорт бор. Ёғочсозлик, озиковқат, тикувчилик саноати корхоналари мавжуд. Қ.х. (кокос ёнғоғи, абака толаси, копра) ва ўрмон маҳсулотлари четга чиқарилади. Шаҳарга 1635 й.да асос солинган.

ЗАМБУРУҒ ТАНАСИ қ. Мицелий.

ЗАМБУРУҒЛАР (Fungi ёки Mucetes) — эукариот организмлар дунёси (булими). 3. тайёр органик моддалар ҳисобига яшайди, яъни гетеротроф организм ҳисобланади. Одатда ўсимликларда, тупрокда, сувда, ҳайвонларда ёки уларнинг қолдиқларида ҳаёт кечирилади. Озикланиш усулига қараб паразит ва сапрофит 3.га бўлинади. 3.нинг одамлар ва ҳайвонлар учун зарарли ва фойдали юз мингдан ортиқ тури учрайди. 3. ҳақидаги фан

микология деб аталади. Тузилиши. Купчилик 3.нинг (баъзи ҳужайра ички паразитларидан ташқари) вегетатив танаси мицелий куринишида, яъни озикланиш субстрати сиртига ёки ичига таралиб, учидан ўсадиган ингичка ипча — гифалардан иборат. Кўпайиши. 3. вегетатив варепродуктив (жинссиз ва жинсий) кўпаяди. Вегетатив кўпайиш мицелий ипчаларининг бўлиниши ёки склероциалар б-н амалга ошади. Бу бўлакчалар ҳар хил йўл б-н тарқалиб, қулай шароитга тушганда янги мицелийси ҳосил бўлади. Жинссиз кўпайиш мицелийнинг махсус шохчаларида хреил бўладиган споралар орқали рўй беради. Споралар ҳосил бўлишига қараб эндоген ва экзоген булади. Эндоген споралар одатда гифа (спорангий ёки зооспорангий)нинг шарсимон учларида куп миқдорда ривожланади. Экзоген споралар (конидиялар) мицелийнинг махсус шохларида якка, гуруҳ бўлиб, купинча занжирсимон ривожланади. Жинсий кўпайиш иккита ҳар хил жинсий ҳужайранинг қўшилишидан ҳосил бўладиган зиготалар орқали рўй беради. 3. ҳамма жойда кенг тарқалган. Аксари 3.нинг табиатда умри киска. Уларнинг мицелийси бир неча суткада ривожланиб, спора ҳосил қилгач, ўсишдан тўхтаб, нобуд бўлади. Мицелийси кўп йил яшайдиган 3. ҳам бор. Жумладан, патоген ва паразит 3. мицелийси бир неча йиллаб яшайди. Шунингдек, склероцийлари ва турлитуман споралари б-н узоқ вақтгача сақланадиган 3. ҳам бўлади. Кўп споралар қуруқ ҳолатда ҳаётчанлигини ўн йиллаб сақлаши мумкин. Муҳим физиологик хусусиятлари. 3. ривожланиши учун кислород зарур бўлиб, аэроб организм ҳисобланади. Лекин айрим 3., мас, ачитки 3. ига озгина кислород ҳам етарли. Кўп 3. турли хил (спиртли, лимонли) ачитиш хусусиятига эга. 3. 20—25° да яхши ўсади, баъзилари 2—4° да ҳам ўсаверади. 3.нинг ўсиши учун ёруғлик зарур эмас, лекин куёш нури уларнинг ўсиши ва спора ҳосил қилишига салбий таъсир этади. Табиат

ва инсон ҳаётидаги аҳамияти. Тупроқда яшайдиган 3. ўсимлик қолдиқлари (жумладан қийин парчаланадиган целлюлоза ва лигнин)ни емиради ва минераллаштиради. Ёғочларни, асосан, пўкак 3. емиради. Кўпчилик 3. ўсимликларда турли касалликларни кўзгатади. Одамлардаги қатор касалликлар: кал, қирма темиртки ва бошқаларни 3. кўзгатади. Фойдали 3. ҳам кўп. *Penicillium* ва *Aspergillus* туркумига мансуб 3дан витаминлар, антибиотиклар, лимон кислота ва стероид препаратлар олишда фойдаланилади. Ачитки 3. вино, нон, пиво тайёрлашда ишлатилади. 3дан кўнчилик, тўкимачиликда ва саноатнинг б. тармоқларида қўлланиладиган турли хил ферментлар олинади. Дунёнинг кўпгина мамлакатларида 3. овқатга ишлатилади; истеъмол қилинадиган 3.нинг тури 100 дан ортади. Булардан куплари қимматли бўлиб, таркибида оксил моддалари, витаминлар ва ферментлар бор. 3., асосан, консервалаб (қуритиб, тузлаб, зиралаб) истеъмол қилинади. 3. таснифи: I синф — тубан замбуруғлар ёки фикомицетлар (*Phycomycetes*); II синф — халтали замбуруғлар ёки аксоциметлар (*Ascomycetes*); III синф — базидиомицетлар (*Basidiomycetes*); IV синф — такомиллашмаган замбуруғлар (*Deuteromycetes* ёки *Fungi imperfecti*). 3. ўсимлик, ҳайвон ва одамларда касаллик кўзгатиш хусусиятига эга, озиковкат маҳсулотларини бузади. Ғўзада вилт ва чириш касалликларини пайдо қилади (яна қ. Замбуруғли касалликлар). Баъзи 3. ҳашаротлар сонини ҳамда касаллик туғдирувчи (патоген) 3. ривожини сусайтиришда ижобий аҳамиятга эга. Вертициллёз сўлишни кўзгатувчи 3. кушандаси (3. — антагонист)га *Trichoderma lignorum* Hars., *Aspergillus* sp., *Penicillium* sp. ва б. қиради.

3. тупроқда бактериялар, актиномицетлар ва микроорганизмлар б-н биргаликда органик моддаларни парчалаб, санитарлик вазифасини бажаради ва табиатда моддалар айланишида иштирок этади. Шу б-н бирга тупроқда усимлик

касалликларини кўзгатувчи 3. тўпланиб ҳам қолади. Монокультура натижасида ўсимликларнинг маълум турларигагина ихтисослашган 3. йиғилади. *Aspergillus*, *Penicillium*, *Mucor*, *Trichothecium*, *Rhizopus* ва б. туркумга мансуб баъзи тур 3. уруғлик материалнинг моғорлашига сабаб бўлиб, уларнинг унувчанлигини пасайтиради. Кўпгина моғор 3. хом ашёни саклаш даврида пахта толаси сифатини бузади. Баъзи турлари истеъмол қилинади (жумладан, кўзиқорин). 3.нинг ферментатив, антибиотик, токсик ва паразит лик хусусиятларидан ветеринарияда ҳамда ўсимликларни зараркунанда ва касалликлардан ҳимоя қилишда, шунингдек, енгил саноатда, озиковкат ва фармацевтика саноатида фойдаланилади.

ЗАМБУРУҒЛИ КАСАЛЛИКЛАР, микофтозлар (ўсимликларда) — паразит ва ярим паразит замбуруғлар кўзгатадиган инфекцион касалликлар. Замбуруғлар таъсирида ўсимликларда бутун организм ёки унинг маълум қисми тузилиши ва физиологик функциясининг бузилишига сабаб бўлувчи касаллик (патология) жараёни вужудга келади. Бошқа ўсимлик касалликларига нисбатан кўп тарқалган ва зарарли; улар ўсимлик ҳосилини ва маҳсулот сифатини пасайтиради, мевали ва резавор ўсимликларнинг ҳосил бериш муддатини қисқартиради. Энг кўп тарқалган 3.к.: сўлиш, чириш (илдиз, тўпгул, мева, илдизмевалар, туганаклар ва б.да), бўртма, ўсимта, шиш, яра, баргда доғлар пайдо бўлиши б-н кечадиган касалликлар, ўсимликнинг паканалиги, мажруҳлиги ва б. Бир турдаги ўсимлик бир неча ўнлаб хил 3.к. б-н зарарланиши мумкин. 3.к. энг куп зарар келтирадиган ва кўп тарқалган касалликлардан ҳисобланади. Мас, ғўзанинг вилт касаллиги, буғдойнинг қоракуя ва занг, илдиз чириши касалликлари, картошканинг фитотфтороз касаллиги ва б.ларда ҳосил жуда камайиб кетади. 3.к. б-н зарарланган ўсимликнинг уруғи, туганаги, пиёзлари, қаламчалари, кўчатлари ва инфекция манбаи булиши мумкин.

Инфекция ҳосил йиғимидан кейин тупрокда қолган ўсимлик қолдиқларида сақланиши ва ўсимлик илдизи, илдиз бўғизи ва б. тупроқ ости органларига тушиб касаллик қузғаши мумкин. Баъзи патоген замбуруғ споралари шамол, ёмғир, ҳашаротлар, суг эмизувчилар, шунингдек, ифлосланган идишлар, қ.х. машиналари ва асбоблари орқали ҳам ўтади. Ўсимлик тўқималарига патоген замбуруғлар оғзича, ясимқчалар, хужайра эпидермиси ва кутикуласи (картошка раки), дўлдан ҳосил бўлган яралар (маккажўхорининг қорақуя касаллиги), офтоб урган, ёрилган жой орқали кириши мумкин. Касаллик ривожланиши ташқи шароитга ҳам боғлиқ. Мае, тупрокда фосфор ва калий етишмаслигидан донли экинларнинг занг касаллиги, картошканинг фитопфтороз б-н зарарланиши ортади. Зарарланиш характери га қараб маҳаллий ва умумий таъсирли бўлади. Маҳаллий зарарланишга доғлар, замбуруғ ғуборлари, яралар, шишлар пайдо бўлиши мисол бўлади. Доғлар баргнинг алоҳида қисм (тўқима)ларини некрозга олиб келади, кучли ривожланганда барглар тўкилиши мумкин (қ. Макроспориозлар). Замбуруғ ғуборларини ўсимликлар уншудринг (кул) ва сохта уншудринг (раға) б-н касалланганида кузатиш мумкин. Ўсимликнинг маҳаллий зарарланиши, кўпинча, турли органларда четлари рангли ҳошия б-н ўралган яра қуринишида бўлади (мас, ғуза гоммозининг поя формасида). Занг замбуруғи б-н зарарланган ғалладошлар, дондук-қаклилар ва б. экинлар барг ҳамда б. органларида замбуруғ споралари тупланган ёстиқча кўринишидаги занг тусли шишлар (мас, жавдарнинг қунғир занг касалида) пайдо бўлади. Кузга бориб шишлар қораяди. Ўсимликнинг сув ва озиқ моддаларга бой органлари, кўпинча чириш б-н касалланади (мас, ғуза чанокларидаги пуштиранг чириш, кулранг чириш). Ўсимликнинг замбуруғ б-н умумий касалланганлиги белгиси — сўлишдир. Бу турли органлардаги таранглик (тургор)

нинг йўқолиши б-н характерланади. Ғўза, зиғир, картошка ва б. ўсимликлар сулиши кўп Замбуруғли касалликлар: 1—буғдой қатғиқ қррақуяси; 2—буғдой чанг қорақуяси; 3—маккажўхори пуфаксимон қорақуяси; 4—картошка фитопфтороз; 5—олма қалмарази; 6—қулупнай кулранг чириши. Касалликнинг ривожланиш тезлигини экологик омиллар белгилайди: маълум шароитлар замбуруғнинг спора ҳосил қилишига салбий таъсир кўрсатади, спораларнинг ўсиши ва ўсимликнинг касалланишига тўсқинлик қилади. З.к.га қарши агротехник, кимёвий ва физикмеханик чоратадбирлар мажмуи қўлланилади. Касалликка чидамли навлар экилади, микробиопрепаратлардан фойдаланилади, экинлар уруғлиги кимёвий препарат (дори)лар б-н дориланади, ўсимликларга пестицидлар, фунгицидлар пуркалади ёки чангитилади. З.к.га қарши курашда чидамли навларни яратиб, уларни и.ч.га жорий қилиш қатта аҳамиятга эга (яна қ. Усимликларни ҳимоя қилиш). Ад.: Серб и нов В. И. Қишлоқхўжалик экинларининг касалликлари, Т., 1964; Каримов М. А., Ғўза касалликлари, Т., 1979.

Султан Алимухамедов.

ЗАМЕНГОФ (Zamenhof) Людвик (Лазарь Маркович) [1859.15(27). 12, Белосток — 1917.14(27).4, Варшава] — эсперанто тили асосчиси, врач. 1887—97 й.ларда Украина (Херсон, Львов, Одесса ва б.)да яшаган. Др Эсперанто таҳаллуси б-н халқаро ёрдамчи сунъий тил лойиҳасини нашр эттирган. Шу тилда ўзининг бир қанча илмий ишларини яратган («Байналминал тил» ва б.). 3. «Халқаро тил» (1887), «Халқаро тилнинг моҳияти ва келажиги» (1900) каби илмий асарлар муаллифи.

ЗАМЗАМ, Оби замзам — Макка шаҳридаги Алмасжид ал-Ҳаром саҳнидаги муқаддас булоқ. Каъба ёнида бўлиб, ҳоз. вақтда пастда — алоҳида ва махсус жойга ўтказилган сув жўмрақлари орқали ичилади. Булоқсуви кенлиги бир қаричдан ортиқроқ пўлат қувур орқали чиқади,

ойнабанд хонада хизматчилар уни масжиднинг биринчи, иккинчи ва учинчи қавати (томи)га тарқалишини назорат қилиб турадилар. Сув тарқатгич ускуналар кечакундуз бетўхтов ишлайди. 3. тарихи узоқ. Ривоятларга кўра, булокнинг пайдо бўлиши Иброҳим (ас)нинг ўғли Исмоилнинг таваллуди б-н боғланади: чўлда қолдириб кетилган биби Ҳожар чақалоғи (Исмоил) дунёга келгач, ювиниш ва чанқовини босиш мақсадида сув ахтарилиб шу яқиндаги Сафо ва Марва тепалиқлари орасида етти марта елибюгуради. Сув тополмай обдон толиққан она чақалоғи ёнига қайтса, унинг оёқутари остидан сув чиқаётганлигини кўради. Нима қиларини билмай шошиб қолган биби Ҳожар «зам, зам!» (яъни «тўхта, тўхта!»), дейди. Бошқа бир ривоятда онанинг мушкул ахволдан бохабар бўлган Жаброил (ас) ердан сув чиқариб берган, дейилади. Лекин орадан кўп асрлар ўтиб булок кўзи ёпилиб қолади. Вақти келиб Муҳаммад (сав)нинг буваси Абдулмуталлиб булок кўзини қайта очади. 3. Қуръони каримда тилга олинган. 3. сувиға юзкўлларни ювиш, ундан ичиш ҳаж ва умра амалларини бажаришнинг муҳим белгиси ҳисобланади. Зиёратчилар қайтишда ундан олиб кетиб кўпчиликка тарқатадилар. Ҳозир Маккада сувни турли ҳажмдаги идишларга қуядиган мослама ишга туширилган. 3. суви ўзига хос хусусиятга эга. Таркиби киши организми учун фойдали маъданларга бойлиги, ошқозоничак, қон томири ва б. баъзи касалликларга даво эканлиги аниқланган.

ҚудратҲожа Ахмеров.

ЗАМЗАМА (суғдийча — секин овоз б-н ашула айтиш, хиргойи қилиш) — 1) зардуштийларнинг маросим дуоларини охиста ва майин оҳангда ўқилиши; 2) ўрта аср мусулмон Шарқи тасаввуф анъаналарида шеър ва ғазалларни оҳанг б-н ижро этиш шаклларида бири. Боқие Ноинийнинг (17а.) «Замзамаи ваҳдат» («Ёлғизлик айтимлари») мусика рисола-си мавжуд.

Ад.: Низамов А., Суфизм в контек-

сте музыкальной культуры Центральной Азии, Душанбе, 2000.

ЗАМИН, фон — 1) ўйма ва бўяма нақш беагининг асоси, нақш шакллари орасидаги жой; 2) ер, тупроқ; хонанинг таги.

«ЗАМИН» **БАНКИ** —

Ўзбекистондаги ихтисослаштирилган давлатакциядорлик ипотека банки. ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг 1995 й. 7 сент. даги қарорига кўра, очик акциядорлик жамияти шаклида 20 млн. ёўмлик устав жамғармаси б-н ташкил этилган. Бошқаруви Тошкент ш.да жойлашган. Республиканинг барча вилоятларида ва Қорақалпоғистон Республикасида 13 филиали бор. Банкнинг асосий акциядорлари Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси (60,7%), Молия вазирлиги (5,5%), «Бектемир универсал бозори» очик акциядорлик жамияти (8,8%), «Ўзқишлоқхўжалик-машҳолдинг» компанияси (4,6%) ва б. 1996 й.дан амалиётларни хорижий валютада олиб бориш учун лицензия олган. Республикадаги ер майдонлари ва б. кўчмас мулкни гаровга қўйиш асосида молия маблағларини жамлаш ва инвестициялаш; жисмоний ва юридик шахсларга қисқа ва узоқ муддатли ҳамда ипотека кредитлари бериш; ер эгаларига комплекс кредитҳисоб хизмати кўрсатиш; муомалага ипотека облигацияларини чиқариш ва жойлаштириш; кичик ва ўрта тадбиркорлик корхоналарини кредитлаш, ипотека кредитлари соқасида илғор жаҳон тажрибаларини жорий этиш ва б. вазифаларни бажаради. Банк портфелининг асосий қисми хусусий, кичик ва ўрта бизнес субъектларига ажратилган кредитлар (3,5 млрд. сўм)дан иборат. Устав жамғармаси 1,235 млрд. сўм, ўз капиталли 1,5 млрд. сўм, жами активлари 5,7 млрд. Сум, кредит қуйилмалари 4 млрд. сўмни ташкил қилди (2002).

Одил Мавлонов.

ЗАМИНДАВОР, Заминдавер, Заминдовар — урта асрлар да Хуросондаги вилоят. Ғур ва Буст вилоятлари оралиғида жойлашган. 3. орқали

Ҳиротдан Ҳиндистонга борадиган йўл утган. 10а.даёқ 3. ғурийлар ва халажлар б-н чегарадош мулк сифатида машхур булган. 3. аҳолиси узларининг жанговар эканликлари б-н шуҳрат қрзонганлар. Маҳмуд Ғазнавий Ғурга 3.дан бир неча бор юришлар уюштирган. Маҳмуд ибн Вали (17а.) 3. мустаҳкам ва олиб бўлмас қалъа эканлиги, унда ғалла ва мевалар мўлкўл ва арзонлигини ёзган.

ЗАМИНДОР (форс. — ер эгаси) —1) Ғарб (Европа) адабиётидаги «феодал» истилоҳини (қ. Феодал) Мовароуннаҳр халқлари орасидаги номланиши бўлиб, Ўрта Осиё хонликларида йирик ер эгасини англатган; 2) урта асрларда Ҳиндистонда йирик ер эгаси. Деҳли султонлиги ва Бобурийлар салтанатида вассал ҳокимлар (рожа, султон ва маҳаллий элат бошликлари) 17—18а.ларда Бенгалия, Биҳар, Марказий Ҳиндистонда ижарадор, Шим-Ғарбий Ҳиндистонда жамоанинг туда ҳуқуқли аъзоси (деҳқон) ҳам 3. дейилган. Инглизлар мустамлакаси вақтида заминдори тизими бўйича ер солиғи тулайдиган хусусий ер эгалари ҳам 3. деб аталган. 3. ерлари жогир ерларидан фаркли улароқ меросга қрлдирилган. Ҳиндистон мустақилликка эришгач, заминдорлик тизими тугатилди.

ЗАМИНДОРИ 18-а. охири 19-а.ларда инглиз мустамлакачилари томонидан Шим., Шарқий ва Марказий Ҳиндистонда жорий этилган ер солиқ тизими. Ер эгаларининг юқори табақаси, заминдорларнинг меросхўрлик ҳуқуқларини мустаҳкамлаган. Мустамлака ҳокимияти ернинг олий эгаси ҳисобланган. Доимий 3. (мустамлака ҳокимияти фойдасига ундириладиган ер солиғи абадий қилиб белгиланган) ва муваққат 3. (ер солиғи ҳар 20—40 й.да қайта қуриб чиқилган) фарқланган. Ҳиндистон ва Шарқий Покистон (1971 й.дан мустақил Бангладеш республикаси)да 20а. 50й.ларда ўтказилган ислоҳотлар натижасида ер рентаси бериш ҳуқуқи давлат ихтиёрига ўтди, бу б-н йирик ер эгаларининг

ижтимоийиқтисодий мавқеи пасайган.

ЗАМИНДЎЗИ — зардўзликда тикиш усули. Безатиладиган буюм юзаси (гули ва замини) кашта б-н сидирға қоқлаб тикилади. Бунда кашта тўғридантўғри матога ёки мато устидаги тўшама (сиддий) устидан зар, кумуш ёки ипак ишлар б-н тикилади. 3.да майда ҳандасий шакллар («чашми булбул», «чордарчор», «шаш-хол», «самбуса» ва б.), диагонал ва зигзаг йўллар («мавжи ярўя», «мавжи дурўя», «мавжи чашми булбул» ва б.) ҳосил қиладиган безак чоқлардан фойдаланилади. 3.да бадий анъаналар, зардўз устанинг маҳорати намоён бўлади. 3. 19-а.да сарой амалдорларининг кийимларини тайёрлашда кенг қўлланилган. Ҳозир 3., асосан, гулдўзи усулида безатиладиган буюмларнинг айрим бўлақларини тикишда ишлатилади.

ЗАМИНКОРИ, заминли ўйма — ўймакорлик тури; ёғоч, ганч, тош ўймакорлигида кенг қўлланилади. 3.да исканақалам нақш чизиладиган текисликка тикка (кўндаланг) қўйилиб, замингача тўфи бурчак ҳосил қилиб туширилади. 3. махсус замин қаламлар б-н ўйилади. 3. усулида бажарилган нақш муҳассамотида нур ва соянинг нозик ўйини сақланади. Тўғри бурчакли бўртманинг юзаси бепардоз ёки пардозсиз ўйма дейилади (яна қ. Пардоз).

ЗАМИНСИЗ ЎЙМА - алоҳида ажратилган замини бўлмаган ўймакорлик пардози. Икки тури — чизма ва занжира пардоз тури кенг тарқалган.

ЗАММ, Зам — Амударё бўйидаги ўрта аср (7-а.)ларга оид шаҳар ва кечув номи. Балъамийнинг маълумотига кўра, 3. Термиз ва Кубодиён қаторида подшоҳ Кубод асос солган шаҳарлардан саналган. 8-а. бошида Қутайба ибн Муслим Марвдан Бухорога юриш қилганда 3. кечуви орқали Амударёдан ўтган. 3. орқали Марварруд ва Гузгондан Мовароуннаҳр шаҳарларига борадиган қарвон йўли ўтган. 10а.да 3. қатталиги жиҳатидан Амулга тенг бўлиб, бироқ аҳолиси жиҳатидан ундан кейин тур-

ган. 10а. охирида Муқаддасий З.ни усти ёпиқ бозорлар ўртасида жойлашган жоме масжидига эга бўлган «катта шаҳар» деб атаган. Амударё тошган пайтларда унинг суви З.нинг ўртасига қадар борган. З.нинг атрофи чўл б-н ўралган. 1032 й. З. ғазнавийлардан султон Масъуднинг қорахонийлардан Алитегинга қарши урушида қўшинлар тўпланадиган асосий жойлардан бири бўлган. З. ўрта аср шаҳар харобаси Амударёнинг сўл қирғоғида, Карки ш.нинг қаршисида жойлашган. Умумий майд. 3,5 га га яқин бўлган. З. атрофида боғ-роғлар, экинзорлар, чорвадорларнинг уйлари, қудуқлар, яйловлар бўлган; шаҳарга Амударёдан Фохир канали орқали сув чиқарилган. Маҳмуд ибн Вааиш маълумотларига кўра, ўрта асрда З. вилояти Марвга қадар чўзилган. 826—827 й.ларда З. вилоятдан халифаликка тўланадиган солиқ миқдори 106 минг дирҳамни ташкил этган. Карки ш.дан шим.ғарбда жойлашган Останабобо қишлоғида Аламбардор макбараси сақланган. Ривоятларга кўра, у ерга сомонийлар тўлт 1005 й.да ўлдирилган сўнги амири алМунтасир дафн этилган.

ЗАМОН (фалсафада) — ҳодисаларнинг ва материя ҳолатларининг изчил алмашилиш шакли (қ. Фазо ва вақш).

ЗАМОНАВИЙ БЕШКУРАШ - спорт кўпкураши. От устида тўсиқлардан ўтиш, қиличбозлик (биринчи санчунча олишув), пистолетдан ўқ узиш (4 қарра 20 тадан отиш), сувда сузиш (300 м га эркин услубда) ва енгил атлетика кросси (4 км масофага)ни ўз ичига олади. Юқоридагича тартибдаги мусобақалар 5 кун мобайнида — бир кунда биттадан тур бўйича ўтказилади. Спортамалий машқлари бўйича комплекс мусобақалар қад. замонлардан маълум (мае. Юнонистон олимпия ўйинларидаги пентатлон — «пент» — беш, «атлон» — кураш). З. б. 19а. 2ярмида Швецияда пайдо бўлган. 1948 й.дан шу номда. Халқаро З. б. ва биатлон уюшмаси (UIPMB, 1948 й. тuzилган)га 70 дан зиёд мамлакат аъзо.

Ўзбекистон 1991 й.да қабул қилинган. 1912 й.дан олимпия ўйинлари дастурига киритилган. 1949 й.дан жаҳон биринчилиги ўтказиб турилади.

ЗАМОНБОБО — сўнги жез даврига оид ўтроқ деҳқонлар манзилгоҳи ва қабристон (мил. ав. 2минг йиллик ўртаси). Бухоро воҳасининг ғарбидаги Замонбобо кўли ёқасидан топилган. З. турар жойлари усти чайла қилиб беркирилган ертўлалардан иборат бўлган. 45 та қабр очилган. Таги ясси ва думалоқ, безаксиз сопол идишлар, жез буюмлар, пайконлар, тош мунчоклар, тош ўроқ парчалари ва б. топилган.

ЗАМОНБОБО МАДАНИЯТИ - Ўзбекистонда жез даври уруғ жамоаси маданияти (мил. ав. 2минг йилликнинг биринчи ярми). Бухоро вилояти Қорақўл тумани марказидан 15 км шим.ғарбда жойлашган Замонбобо (номи шундан) кўли соҳилидаги макон (майд. 170 м2) ва қабристон (44 қабр) ўрганилган. Қабристонда Я. Ғуломов (1950—51, 1953—54), А. Аскарлов (1961, 1964) археологик қазиш ишлари олиб борган. Қабилалар ярим ертўла, енгил чайларда яшаган. Ертўла ўтов шаклида, устунлари чуқурчаларга ўрнатилган, усти қамиш б-н ёпилган ва сомонли лой б-н сувалган. Ўчоқ ва дон сақланадиган ўралар девор яқинида бўлган. Қабрларда мурдалар якка, жуфт, айрим ҳолда учтадан (эркак, аёл, бола) ёнбошлагиб кўмилган. Қазилмаларда сопол синиклари, чакмоқтошдан ишланган қуроллар — япроксимон пайконлар, пичоксимон тош парчалар, сурма тошлар, жез ойна, пичоқ, куракчалар, лазурит, ақиқ, феруза, сердолик, жилвир тошдан ишланган мунчоклар, олтин маржон топилган. Сопол идиш (таги текис ва думалоқ хум, хумча, тўғри бурчакли сувдон, товоқча) лар нақшсиз бўлиб, асосан, кўлда, айримлари чархда ясалган. Уларнинг деярли барчаси юпка, жарангдор, баъзилари қизил ангоб б-н бўялган. Чакмоқтошдан ишланган қадама ўроқлар, ёрғучоқ бўлақлари, ховонча дасталар ва кўмирга

айланган бугдой, арпа донлари, сигир, кўй, эчки суякларининг топилиши, 3. м. даврида қабилалар ибтидоий деҳқончилик ва ўтроқ чорвачилик б-н шуғулланганлигидан далолат беради. Ҳосилдорлик маъбудасининг кичик сопол хайкалчасига мўлкўлчилик рамзи сифатида эътикод қилинган бўлса керак. Бадахшон тошидан ишланган мунчок, Жан. Туркменистондаги қабилаларнинг сопол идиш ва б. буюмлари 3. м. қабилаларининг кўшни қабилалар б-н иктисодий ҳамда Одамлар яшаган турар жой. Замонбобо маданияти: 1 — пайкон; 2 — кадама ўроқ; 3—4 — суяк бигизлар; 5 — тош ўзак; 6—7 — пичоксимон ттластинкалар; 8 — тўғноғич боши; 9 — урчуқбош; 10 — куракча; 11 — 18 — тош мунчокпар; 19 — маъ19 буда танаси; 20 — сопол синиқлари. Маданий алоқада бўлганлигини кўрсатади. Бу рнда неолит даврида Калтаминор маданиятига мансуб қабилалар яшаганлиги ҳам аниқланди. Кейинчалик 3. м. ўрнида Андроново маданияти тарқалган.

Ад.Гулямов Я. Г., Исламов У., Асқаров А. А., Первобытная культура и возникновение орашаемого земледелия в низовьях Зарафшана, Т., 1966.

ЗАМОНШОҲ(7-1810)—Афғонистон шоҳи (1793—1800). Аҳмадшоҳ Дурронийнинг набираси, Темуршоҳнинг ўғли. 1796 й.да Ҳиндистоннинг ички ишларига аралшиб бобурийлардан Шоҳ Оламини маратхалар қўлидан халос этиш учун Дехлига қараб юрган. Бу ҳаракат Ҳиндистондаги инглизларни саросимага солиб қўйган. 3. Дехлига етиб бормаи, ўз пойтахти Кобулга қайтиб келганда халқ ғалаён кўтарган. 3. баракзои қабиласи бошлиғи Сарафрозхон ёрдамида тахтга чиққан эди, лекин 1799 й. у Сарафрозхонни қатл қилишга ҳукм қилган, бу б-н тахтга даъвогар укаси Маҳмуд томонига ўтган барча баракзоиларни ўзига қарши қўйган. Сарафрозхоннинг ўғли, баракзоилар раҳбари Фатххон, 3.ни қўлга тушириб, кўзини ўйиб олишни буюрган (1800); тахтга Маҳмудшоҳ ўтирган

ЗАМЧА — қовуннинг эртапишар нави. Халқ селекциясида яратилган. 3.нинг сариқ 3.ва ола 3. турлари бор. Сариқ 3. (M. chandalak) эртапишар нав. Замча қовун нави. 1—2 — сопол идишлар; 3 — куракча; 4 — аёл маъбуда танаси. Шакли сал яси, хдр хил катталиқда. Энг каттасининг диаметри 15—18 см. Оғирлиги 0,8—2 кг. Сирти сал тилимтилим, дум ва уч томони тўр б-н қопланган. Тилимларни ажратадиган йўллари мавжуд. Пўсти юмшоқ, эти қалин (4—4,5 см), хушбўй, тигиз, ўргача ширин, ранги оқ ёки оч яшил. Таркибида 6—7,5% канд, 4—6% сахароза, 8,5—10% қуруқ модда бор. Уруғи йирик, узунчоқ, оқ. Уруғидан униб чиққандан кейин ҳосили 65—70 кунда пишади. Асосан, Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистонда экилади. Узокжойларга юборишга чидамайди.

ЗАМША (нем. Samisch Leder) — қўй, буғу ва тоғ эчкиси терисидан формальдегидмой б-н ошлаб тайёрланган чарм. Майн ва юмшоқ бўлади, сув ўтказмайди. Турли рангга бўяш мумкин. Бўялмагани оч сариқ рангда. 3. серковак ва энгил бўлиб, пойабзал, қўлқоп ва б. тайёрлашда, бензинни тозалашда, оптик шишаларни артиш ва б. мақсадларда ишлатилади. Тўқима 3. ҳам бор. У атласга ўхшаб тўқилган мовут. Ундан спорт кийимбошлари, куртка ва б. тикилади. Сунъий 3. замшга ўхшаш тукни матога резина елими б-н шимдириб ёки матога резина елими суркалиб, устига майдаланган ипгазлама толалари сепилиб тайёрланади. Сунъий 3.дан пойабзал ва атторлик буюмлари тайёрланади.

ЗАМЯТИН Евгений Иванович [1884.20.1 (1.2), Тамбов губерняси (ҳоз. Липецкий вилояти) Лебедяни ш. — 1937.10.3, Париж] — рус ёзувчиси. Петербургдаги Политехника интининг кemasозлик бўлимини тамомлаган (1908). 3. адабий фаолиятини эрта бошлаган бўлсада, «Уездной» (1913) қиссаси чоп этилгандан кейин ҳақиқий ёзувчи сифатида танилди. «Аждар», «Фор», «Икс», «Гунохкорлар ҳамроҳи», «Мамай» ва

б. асарларида 1917 й. октябрь давлат тўнтаришидан кейинги шафқатсиз ҳаётни аёвсиз фош этади. «Биз» фантастик романида (1924) «инқилоб бешиги»да рўй бераётган зўровонлик, хўрлик, ҳуқуқсизлик маҳорат б-н кўрсатиб берилган. Шу боис бу романи чет элда (1931) босилиб чиқали. 3. 20й.ларнинг охирларида «Аттила» номли тарихий трагедия ёзади. Унда гуннларқшнт подшоҳи Аттиланнинг шоҳ ва инсон сифатидаги фожиаси баён қилинган. Бу асарни ёзиш жараёнида тўплаган тарихий ҳужжатлар асосида «Тангри қамчиси» романини яратади. Роман ўзбек тилига таржима қилинган (1998).

ЗАНГЗАМБУРУҒЛАРИ(Uredinales) — базидияли замбуруғларнинг бир туркуми. 4500 тури бор. Кўпгина ўсимликларда паразитлик қилиб, занг касаллигини кўзгатади. Ўсимликларда занг тусли, кўнғир, қора доғ ёки чизиқчилик йўллари пайдо бўлади. 3. з. номи ҳам шундан олинган. Ўзбекистонда донли ўсимликларда чизиксимон 3. з. кўп учрайди.

Кураш чоралари: уруғлик донни касаллик тарқалмаган далалардан йиғиш, дорилаш ва кузги дала ишларини сифатли ўтказиш.

ЗАНГ КАНАЛИ — Сурхондарё вилоятидаги суғориш канали. Уз. 96 км, сув ўтказиш имконияти 85 м³/сек. Канал Арпаоя қишлоғи яқинида Сурхондарёдан сув олади. 3. к. — қадимги каналлардан бири (тахм. 9—10а.ларда қазилган), бир неча марта қайта тикланган. Ҳозирги 3. к. деярли қадимги канал ўрнида 1912 й. қайта қазилган. 30й.ларда АнгорТаллимарон, 50й.ларда Бешқўтон, Музrabод массивлари ўзлаштирилиши б-н канал узайтирилди ва кенгайтирилди. Таллимарон тармоғи Музrabодсойгача узайтирилди, 1967 й.да каналнинг бош қисмида Жарқўрғон гидроузели қурилди (3. к. шу гидроузел системасига қиради). 1972 й.да, Аму-Занг канали қурилгач, 3. к. Амударёдан сув ола бошлади. 3. к. Жарқўрғон, Термиз, Музrabод туманла-

ридаги 60 минг га яқин ерни суғоради ва Учқдзил сув омборини сув б-н таъминлайди. Каналнинг 40 км га яқин қисмига бетон ётқизилган. Суғориш мавсумидан бошқа даврда канал суви Учқизил сув омборига берилади.

ЗАНГ КАСАЛЛИГИ, ўсимликлар занг касаллиги — ўсимликларда замбуруғлар келтириб чиқарадиган касаллик. 3. к. б-н ғалла экинлари, беда, Занг касаллиги: 1 — буғдой занг касали; 2—малина занг касали; 3—нок занг касали лавлаги, зиғир, нўхат, кунгабоқар, бодом, олма, нок касалланади. Касалланган ўсимлик барги, пояси ва қисман мевасида зарғалдоқ, кейинчалик жигарранг спора дўмбоқчалари пайдо бўлади, ўсимлик яхши ривожланмайди, баъзан барглари қурийди, ғалла экинлари бошоқламайди. Занг замбуруғларининг баҳор, ёз ва қишки споралари ривожланиш циклини икки хил ўсимликда ўтказиши. Мас, буғдой, сули, жавдарда учрайдиган чизиксимон занг (қўзғатувчиси *Russinia graminis*) замбуруғлари дон экинлари походада қишлаб, баҳорда зиркака ўтади, сўнг яна дон экинларини зарарлайди. Олма ва нокдаги занг замбуруғлари арчада қишлаб баҳорда унинг споралари яна мевали дарахтларга ўтади.

Кураш чоралари: алмашлаб экиш жорий қилинади, касалликка чидамли навлар экилади, дала атрофида зирка, арча ўстирилмайди, касалликнинг бошланиш даврида экинлар олтингутурт б-н чангланади (яна қ. Замбуруғли касалликлар).

«**ЗАНГ ЎЙИНИ**» 1) билак, бел, тўпикка боғланган кўнғироқчалар товушига жўр бўлиб тушиладиган рақс. Раққос(а)га боғланган кўнғироқчалар тана, қўл ва оёқ ҳаракатланганда маълум оҳанг беради. Раққос(а)нинг ўз ҳаракатларига ўзи жўрнавозлик қилиши «3. ў.»нинг асосий хусусиятидир. Бухоро ва Хоразмда кенг тарқалган; 2) Фарғонада рақс мактабига тааллуқли «Катта ўйин» усулларида бири; 3) қадимда никоҳ тўйларида кўп қисмли рақс.

ЗАНГИОТА (асл исми Ойхўжа

ибн Тошхўжа) (7—1258) — авлиё, тасаввнинг таникли вакили. Арслонбобкент авлоди (авараси). Тошкент ш.нинг Самарқанд дарвоза кўчасидаги Зангиота маҳалласида туғилиб ўсган деган тахмин бор. Араб наслдан, қора танли бўлганлиги учун занги (занжи), ҳурмат юзасидан ва олий ҳимматлиги учун Зангибобо Ҳимматий деб аташган. 3. ёшлигида отасидан таълим олди. Отаси вафотидан кейин Аҳмад Яссавийнинг халифаси ва шогирди бўлмиш Ҳақим ота (Сулаймон Боқирғоний) хузурига борди. Бир неча йил унинг мулозматида бўлиб, ундан яссавийлик тариқати сирасорлар, одобини ўрганди ва бу тариқатнинг етук намояндаси бўлиб етишди. Сўнг ўз ватани — Шош вилоятига қайтиб келиб, аҳолини илоҳий-ахлоқий, тасаввуфий йўл-ўриқлар б-н тарбиялашга киришди, кўплаб мутасаввифлар тайёрлади. 3.нинг бутун ҳаёти Мовароуннаҳр халқларининг оғир ва даҳшатли даврига тўғри келди. Мўғул истилочилари мамлакатни хонавайрон қилиб, халқ оммасини куллик исканжасига солган бир пайтда 3. ва унинг издошлари халқ орасида ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, адлу инсоф, поклик, яхшилик, меҳршафқат, ҳудожўйлик каби умуминсоний ғояларни тарғиб қилди. 3.нинг мурид ва шогирдлари, хусусан, Узун Ҳасанота, Саййидота, Садрота ва Бадрота Дашти Қипчоқ ўзбеклари, Волгабўйи ва Урал тоғи этакларидаги татар ва бошқирлар орасида ислом динининг ёйилишига хисса қўшди. 3. подачилик қилиб, ҳалол ризқ топиб ҳаёт кечирган. Намоз ва зикрни қанда қилмаган. 3.нинг қароматлари ва фазилатларини Хўжа Аҳрор, шоирлар Махтумқули, Камий Тошкандий ва б. тилга олиб, шеър ва хотиралар ёзиб қолдирганлар, халқ ривоятлар тўқиган. Баъзи манбаларга кўра, 3. устози Ҳақим ота вафотидан сўнг унинг хотини Анбар бибини никоҳига олиб, ундан бир неча фарзанд кўради. Фарзандлар ҳам 3. каби эътиқодли, инсофли кишилар бўлиб етишадилар, халқни ҳақиқат йўлига бошлашда раҳнамолик

қиладилар. 3. ва Анбар бибининг қабри Зангиота туманидаги Зангиота қишлоғида. 3. дафн этилган мазор ёнида масжид ва Мадраса қад кўтарган. Бу жой зиёратгоҳ ҳисобланади (қ. Зангиота мажмуаси).

ЗАНГИОТА МАЖМУАСИ - Тошкент вилояти Зангиота қишлоғидаги меъморий ёдгорлик (15—20а.лар). 3. м. Зангиота, Анбар биби мақбараси, дарвозахона, Мадраса, масжид, хонақоҳшийпон, минора ва ҳовуздан иборат. Анбар биби мақбараси, ҳовуз, шийпон ва дарвозахона алоҳидаалоҳида қилиб қурилган. Зангиота мақбараси эса мадраса ва масжид б-н ёнмаён тушган бўлиб, ҳовлига шим. шарқ ва шим.ғарбдаги дарвозалар орқали ўтилади. Минора ҳам шу ҳовлининг ўртарағи Зангиота мақбарасига, масжид ва мақбарага яқинроқ қилиб қурилган. 3. м.га икки томони теракзорли хиёбон орқали борилади. Мажмуага жан.дан қад. кабрстон туташган, унинг атрофи девор б-н ўралган. Зангиота мақбараси пештоқи ҳовлига қараган, қолган уч томони эса кабрстонга ёндош қилиб қурилган. Зангиота мақбараси дастлаб 4 хонали (зиёратхона, гўрхона ва унинг икки ёнида кичик хона кодиклари сакланган), безаксиз бўлган. Ички хона деворлари равоқли чорси асосдан, бурчакларидаги бағал саккиз қиррали, гумбазлари ҳар хил. Дарча ва тобадонлар ишланган. Гўрхонадаги оқ мрамор қабртошига нафис ўйма нақш ва арабий хатлар битилган. Кейинчалик мақбара олдида пештоқ қурилиб кошинкори безак берилган. Пештоқ ва хоналар ташки девори, зиёратхона ва гўрхона пойгумбазли сайқалланган Зангиота мажмуасидаги минора ғиштчалар, ўймакор рангбаранг кошинлар б-н безатилган. Ички хона изораси парчинли, меҳробига «П» шаклида кошин ва арабий ёзув битилган. Гумбаз ости безаклари устига зарҳал берилган. Пештоғидаги намоён ҳошиялари сопол, сиркор ғишт ва йиғма кошин терилиб, унга саккиз бурчакли турунжлар ишланган. Мақбара Амир Темур томонидан қурилганлиги (14а. 80й.

лари) ва Улугбек даврида (15а.нинг 20й. лари) безак ишлари бажарилганлиги аниқланган. 16—17а.ларда пештоқ ва гум-базлари таъмирланган. Мақбара ёнига бир қаватли Мадраса ва намозгоҳ масжи-ди қурилган (1832). Мадраса бир қаватли қатор хужра, 2 дарвозахона ва 3 йирикрок хона (дарсхона)дан иборат. 1870 й.да 3. м. таъмирланиб, намозгоҳ масжидининг пешайвони қурилган. Қўқонлик уста хожи Муҳаммад бегаган. Мажмуа атрофи ободонлаштирилиб, тарихий ёдгорлик сифатида давлат муҳофазасига олинган.

ЗАНГИОТА ТУМАНИ Тошкент вилоятидаги туман. 1933 й. 1 дек.да ташкил этилган (1992 й. майгача Калинин тумани деб аталган). Худуди Тошкент ш.нинг ғарби ва жан.га туташ. Шим.да Тошкент тумани, ғарбда Қозоғистоннинг Жан. Қозоғистон вилояти, шарқда Қибрай, Ўрта Чирчиқ, Юқори Чирчиқ туманлари, жан.да Янгийўл тумани б-н чегарадош.

Майд. 0,22 минг км². Аҳолиси 160,6 минг киши (2002). 3. т.да 2шаҳарча (Эшонгузар, Ўртаовул), 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Бўзсув, Зангиота, Иттифок, Назарбек, Хонобод, ЧигатойОқтепа, Эркин, Ўзгариш, Қатортол) бор. Маркази — Эшонгузар шаҳарчаси. Туман номи шу ўрамдаги Зангиота қишлоғи номи б-н боғлиқ. Бу қишлоқда 13а. 1ярмида Зангиота яшаб ўтган. Зангиота мажмуаси мусулмонларнинг катта зиёратгоҳига айланган.

Табиати. 3. т. худуди Чирчиқдарёсининг ўнг соҳилида, шим. ғарбда қисман Келес дарёсининг чап соҳилига туташ. Рельефи, асосан, текис, шим.шарқдан жан.ғарбга пасайиб боради. Туман ерларида жуда қадимдан дехқончилик қилиб келинади. Тупроклари типик бўз тупроқ, дарё сохилларида унумдор ўтлоқи тупроқ. Туман худудидан Бўзсув, Зах, Юқори Жўн, Юқори Тошкент, Анҳор, Толариқ, Баротхўжа, Найман каналлари ва б. ариқлар ўтади. Иклими мўътадил иссиқ. Июлнинг ўртача траси 26,9°, янв.да —0,9°. Йилига 350 мм ёғин тушади, асосан, қишнинг ик-

кинчи ярми ва баҳорда ёғади. Вегетация даври 263 кун. Туман худуди бутунлай ўзлаштирилганлиги боис ёввойи ўсимлик ва ҳайвонлар жуда кам қолган. Фойдали қазилмалардан гипс, гил ва б. қурилиш материаллари мавжуд, шунингдек, иссиқ минерал булоқлар ҳам бор. Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, қозоқ, татар, тожик, корейс ва б. 20 дан ортиқ миллат вакиллари яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 730 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 24,6 минг, қишлоқ аҳолиси 136 минг киши. Хўжалиги. Туман худудидаги саноат корхоналари, асосан, қ. х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. 20 дан ортиқ қўшма корхона, 400 дан зиёд кичик ва хусусий корхона, 20 дан зиёд саноат корхонаси, 7 автокорхона, 100 га яқин маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси ишлаб турибди. АҚШ, Исроил компаниялари б-н биргаликда арақ, шампан виноси, шарбатли ичимликлар, Германиянинг «Ландтехник» компанияси б-н биргаликда «Морал—125» комбайни, «Гидрав «Иттифок» қишлоғи худудидаги санаторийлика» акциядорлик жамиятида Голландия фирмалари б-н ҳамкорликда қ. х. техникаси ва асбобуқуналари ишлаб чиқарилмоқда. «Тошкентгўшт» акциядорлик жамияти Шим. Ирландия б-н қўшма корхона тузиб фаолиятини кенгайтирди. «МониМебель ЛТД» қўшма корхонаси пластмассадан ром ва эшиклар, «Нур-Бажаху» қўшма корхонаси паролон, ЎзбекистонИсроил «ФарВаб» қўшма корхонаси спиртли ва яхна ичимликлар и. ч., «Виртех-Агро» қўшма корхонаси парранда гўшти ва тухум етиштиришга ихтисослашган. Туман қ. х.да сабзавотчилик, суг чорвачилиги, боғдорчилик ва тоқчилик асосий ўрин эгаллайди. Тумандаги «Бўзсув» ва «Эркин» ширкат хўжаликлари турли сабзавот уруғлари етказиб беришга ихтисослашган. Туман хўжаликлари пойтахт аҳолисини хўл мева, сабзавот, полиз ва б. озиқовқат маҳсулотлари б-н таъминлайди. Шундай хўжаликлардан «Қўйлик» агрофирмаси машхур. 3. т.нинг жами

экин майд. 8,2 минг га, шундан 7,9 минг га суғориладиган ерлар. Лалмикор ерлар 344 га. Чорвачиликда, асосан, суг, гўшт етиштирилади. Қарийб 22 минг бош қорамол (шу жумладан 8,4 мингдан ортиқ сигир), 7,5 минг қўй ва эчки, 439,6 мингдан зиёд парранда бор (2002). «Ўзбекистон» ва «Дўстлик» паррандачилик фермалари, «Баракат» бўрдоқчилик фермаси, «Дамачи» балиқчилик қорхонаси мавжуд. 3. т.да транспорт йўллари анча зич. Туман худудидан уч йўналишда т. й. (Тошкент—Янгийўл, Келес—Ўртаовул ва Тошкент—Ангрен) ва умумдавлат аҳамиятига эга бўлган Катта Ўзбекистон тракти ўтган. Туман маркази Тошкент б-н йўловчилар ташиш ва автомобиль транспорти орқали боғланган. Тумандан Тошкент ш.нинг «Жанубий» т. й. вокзалигача 3 км. 2001—2002 ўқув йилида 43 умумий таълим мактабида қарийб 31 минг ўқувчи таълим олди. Коллеж, касбхунар мактаби ва б. ўқув муассасалари бор. Ўзбекистон ФАнинг Сув муаммолари интининг тажрибаэкспериментал хўжалиги, Генетика ва ўсимликлар биологияси интининг тажриба участкасида и. т. ишлари олиб борилмоқда. 5 касалхона, 3 поликлиника, 10 кишлоқ даволаш амбулаторияси, 21 фельдшеракушерлик пунктида 360 дан зиёд олий маълумотли шифокор ва 1376 ўрта тиббий ходим ишлайди. 34 кутубхона, 12 маданият уйи, 5 стадион, спорт сув хавзаси, 2 теннис корти бор. Йилига 5 минг кишини даволаш имкониятига эга бўлган «Назарбек», «Зангиота», «Алгоритм» санаторийлари фаолият кўрсатади. 1965 й.дан «Истикбол» туман газ. нашр этилади (адади 2000).

ЗАНГЛАМАС ПЎЛАТ — атмосфера шароитида ва баъзи зарарли мухитларда занглашга (коррозияга) қарши турғун пўлат; легирланган пўлат тури. Пўлатнинг занглашга қаршилиқ хосасини яхшиловчи асосий легирловчи элемент хром (12—20%) ҳисобланади (қ. Металлар коррозияси). Пўлат сиртида ҳимоя пардаси ҳосил қиладиган элементлар — алюминий, кремний, никель

ва б.нинг ҳам бўлиши пўлатнинг занглашга турғунлигини оширади. Булардан ташқари, юзанинг ҳолатига мое келувчи металлнинг бир жинслилиги, кристаллитлараро коррозия, ўта юқори (металл ва пайванд бирикмаларда дарзлар ҳосил қилувчи) кучланишлар таъсирида эмирилишга мойил бўлмаслик хоссалари муҳим аҳамиятга эга. Хромли, хромникелли ва хромникельмарганецли хиллари бор. Хромли 3. п.дан печь жиҳозлари, қиздириш печларининг элементлари тайёрланади. Хромникелли ва хромникельмарганецли 3. п.дан юқори траларда босим остида ишлайдиган аппарат ва буюмларнинг деталлари тайёрланади.

ЗАНГЛАШ — металлнинг ташки муҳит (намлик, карбонат ангидрид ва б.) таъсирида ҳаво кислороди б-н оксидланиб, қўнғир ғовак парда (занг) б-н қопланиши (қ. Металлар коррозияси). **ЗАНГПОЯ**, бодиёни руми (*Conium maculatum* L.) — қоқидошлар оиласига мансуб икки йиллик ўсимлик. Пояси 1 — 2 м, пастки қисмида қизил холлари бор. Барглари кетмакет жойлашган, патсимон қирқилган. Гуллари оқ, майда, мураккаб соябонга тўпланган. Шим. ярим шарда тарқалган. Ўрта Осиёнинг бутазорларида ва дарё қирғоқларида, жан.да кўпроқ тоғларда учрайди. 3. захарли ўсимлик, таркибида кониин алкалоиди бор.

ЗАНГУЛА (форс. — қўнғирок) — қ. Ўн икки мақом.

ЗАНДОНА, Зандана — қад. кишлоқлардан бири. Бухоро вилояти Пешку туманида жойлашган. Наршахийнинг ёзишича, бу кишлоқда катта қалъа, жоме масжиди ва бозорлар бўлган. 3.да илк ўрта асрларда тўқилган бўз зандоначи, яъни 3. кишлоғидан чиқадиган газлама деб аталган. Бухоронинг кўплаб кишлоқларида (мас, Вардонзе, Искажкат, Ромитан, Афшона ва б.) тўқиб чиқарилган бундай газламалар ҳам шундай номланиб, ўрта асрларда Ҳиндистон, Яқин ва Ўрта Шарқ ва Европа давлатларига олиб чиқилган. «Занданийчи» газламасининг шухрати сўнги ўрта асрлар-

да ҳам баланд эди. Хукмдорлар ва улуг кишилар бу матодан кийим тиктирганлар ва уни кийишни ўзлари учун шараф ҳисоблаганлар. Амир Темур Туронда ҳокимиятни эгаллашдан аввал опаси ва б. якинларини 3. ва Вардонзеда қолдирган. 1920й.ларда 3. қишлоғи истиклолчилик ҳаракатини Бухородаги марказларидан бири эди. Бугунги кунда қишлоқ қиёфаси таниб бўлмас даражада ўзгарган.

Ад.: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966.

ЗАНДОНАЧИ — мураккаб гулли баддий безакли мато. 7а.дан ипак, 10а.дан ип газлама сифатида шуҳрат қозонган. 3. жонли мавжудотлар тасвири (9а.гача), ўсимликсимон ва хандасий нақшлар б-н безатилган. Сидирға 3. Россияда машхур бўлган (рус манбаларида «зендень» деб юритилган). 10а. араб манбаларига кўра, Бухоро яқинидаги Зандона қишлоғида тайёрланган (номи шундан). 3.дан кийимлар, безак буюмлар (чойшаб, ёпқич ва б.) тайёрланган. Наршахий ўз асари («Бухоро тарихи»)да Шарқда парча б-н тенг қимматга эга бўлган ип газламалар қаторида тилга олган. 3. Эрон, Византия, Сурия, Россия ва б. мамлакатларга кўплаб чиқарилган. 3. намуналари Бельгия (Юн, Льеж ш. соборлари), Франция (Нанси ш.), Россия (Москвадаги Курол аслаҳалар палатаси, Эрмитаж) ва б.да сақланади.

ЗАНЖАБИЛ (*Zingiber officinale*) бир паллалилар синфига, занжабилдошлар оиласига мансуб, йўғон илдизпояли кўп йиллик ўт ўсимлик. Асосан, тропик ва субтропикларда тарқалган. Жан. ва Жан. Шарқий Осиёда ўстирилади. 3. ер ости танасининг ҳамма қисмида эфир мойи бор. Қуриган илдизи хушбўй ҳидли ва мазали бўлиб, эфир мойига бой. Майдаланмаган 3.нинг хушбўй хиди майдаланганига нисбатан узоқ сақланади. Туйиб элаки қилинган талқони табобатда жигар, юрак, меъда хасталигини даволашда ишлатилади (асал билан бирга чойнакка дамлаб ичилади). Озиқовкат саноатида кондитер маҳсулотлари иш-

лаб чиқаришда ва пазандачиликда баъзи овқатларга (пишиш олдидан) майдаланган ҳолда зирavor сифатида ишлатилади.

ЗАНЖАБИЛДОШЛАР (*Zingiberaceae*) — бир паллалилар синфига мансуб йўғон илдизпояли ёки тугунак илдизли кўп йиллик ўтлар оиласи. Пояси жуда қисқа ёки бўлмайти, новдасининг ривожланган қисми сохта поя вазифасини ўтайди. Барглари йирик, наштарсимон, очиқ қинли, тилчали, икки қатор жойлашган. Тўпули бошоксимон ёки рўваксимон. Гуллари зигоморф, қўш гулкўрғонли, икки жинсли, баъзан айрим жинсли ва икки уйли. Косача ва тожбарглари учтадан. Чангчиси битта, қолганлари редуцияланган. Тугунчаси остки, бир ёки уч уяли, тўғри уруғкуртакли. Меваси кўпинча уч паллага ажраладиган кўсакча ёки резавормева. 1300 турни ўз ичига олган 45 туркуми бор. Асосан, тропик ва субтропикларда тарқалган. Жан. ва Шарқий Осиёда ҳам учрайди. 3. ер ости танасининг ҳамма қисмида эфир мойи бор. Занжабил, кардамон, қалган ва б. турларидан зирavor олинади, ошловчи ва бўёқ моддалар тайёрланади.

ЗАНЖИБАР — Ҳинд океанидаги орол. Африканинг шарқий қирғоғи яқинида. Танзания таркибида. Майд. 1658 км². 3.нинг ер юзаси паёттекистик (энг баланд жойи 120 м); маржон оҳақтошларидан ташкил топган, карст рельеф шакли кўп. Иклими экваториал-муссонли. Январнинг ўртача траси 28°, июлники 23°. Йиллик ёғин 1500—2000 мм. Ўрмонларнинг кўп қисми қирқилиб, ўрни бутазорга айланган, соҳилда мангра ўрмонлари, қалампирмунчок, кокос пальмаси плантациялари бор. Энг катта шаҳри ва порти — Занжибар. 3.ни 8а.да Уммон араблари эгаллаган. 1528 — 17а.да Португалия мулки, сўнгра Уммон қўл остида бўлган. 1856—90 й.ларда мустақил султонлик (Пемба о. ва б. ороллар б-н бирга), 1890—1963 й.ларда Британия протекторати, 1963—64 й.лардан мустақил.

ЗАНЖИБАР — Танзаниядаги шаҳар, Занжибар о.нинг ғарбий соҳилидаги йирик денгиз порти ва савдо маркази. Аҳолиси 375,5 минг киши (1998). 1964 й.гача Занжибар султонлигининг пойтахти бўлган. Ўша йилдан З. Танзания орол қисмининг маъмурий маркази. Электротехника, ёғочсозлик, кимё, озиковкат, кемасозлик саноати корхоналари бор. Шаҳарда қ. х. хом ашёсини қайта ишлайдиган корхоналар мавжуд. З. орқали четга қалампирмунчок, кокос ёғи, копра чиқарилади. Хунармандчилик ривожланган. Давлат музейи ва З. архиви бор. Денгиз балиқчилиги муаммоларини ўрганувчи Шарқий Африка уюшмасининг қароргоҳи жойлашган.

ЗАНЖИЛАР — 1) 7—9а.ларда араб ва эроний кул савдогарлари Занжибар о. (Шарқий Африка)дан Ироққа келтирган куллар. З.ни махсус лагерларда сақлашган. Улар Шатт алАраб дарёси соҳилидаги шўрхок ерларни тозалашда, кўриқ очишда, суғориш ишларида, Жан. Ироқда селитра қазишда, Хузистонда шакарқамиш экинзорларида ишлатилган. Бағдод халифалигида З.дан махсус соқчи гуруҳлари тузилган; 2) негроид ирки вакиллари (негрлар)нинг арабча ва форсча номи.

ЗАНЖИЛАР ҚЎЗҒОЛONI - Шарқий африкалик куллар (занжилар) нинг Ироқ, ва Хузистондаги кўзғолони (869— 883). Етакчиси ва назариётчиси — шиа мазҳаби тарғиботчиси Али ибн Муҳаммад. Қўзғолончи кулларга маҳаллий деҳқонлар ва бадавийларнинг тамиқ қабиласи ҳам қўшилган. Қўзғолончилар тез орада Оболла, Ободон, Ахвон, Басра ш.ларини эгаллаган. Улар кулдорлар ва назоратчиларни ўлдириб, шаҳарликларнинг молларини талаганлар, африкалик кулларни озод қилганлар. Занжилар Жан. Ироқ ва Хузистонда ўз давлатларини тузиб, Бағдодга таҳдид солганлар. Аммо, айрим куллар кулдорга айланиб, тинч аҳолини ҳам талаган. Натижада деҳқонлар қўзғолондан четлашган. Халифалик аскарлари зан-

жилар пойтахти Мухтарани 3 йил қамал қилиб қўлга киритган. З. қ. шафқатсизлик б-н бостирилган, занжилар қайтадан кулликка солинган.

ЗАНЖИР — 1) биринкетин бириктирилган металл халқалардан тайёрланадиган эгилувчан буюм. Қадимдан хўжалиқда, заргарликда ишлатиб келинган; 2) машина ва иншоотларнинг кетмакет бириктирилган звенолардан иборат эгилувчан қисми. Вазифасига кўра, ҳаракатни узатувчи, юк кўтарувчи, тортувчи (юкни бир жойдан иккинчи жойга ташувчи), аррабон (моторли арраларда), ўювчи, кесувчи (зовур қазиш, фойдали қазилма қазиб олиш машиналарида) ва б; тузилиши ҳамда ясалишига кўра, доира звеноли, пайванд ва куймали, пластинкали, илмокли, блокли ва б. хилларга бўлинади. Ҳаракатни узатувчи З. занжирли узатмарз. қўлланилади. Унинг втулка роликли, пластинкатишли (раем, а, б) хиллари бор. Юк кўтарувчи З. юк кўтариш машина ва қурилмаларида ишлатилади. Унинг пластинкашарнирли, пайвандланган юмалок халқали (раем, в, г) хиллари бўлади. Тортувчи З. конвейер, эскалатор ва б. қўлланилади (раем, д). Кемалар якори ҳам З. ёрдамида кўтарибтуширилади; 3) қ. Электр занжири.

ЗАНЖИР РЕАКЦИЯЛАР кимёвий реакцияларнинг бир тури. Бу реакцияларда фаол зарра (эркин радикал ёки атом) пайдо бўлиши туфайли бошланғич модданинг кўплаб молекулалари кетмакет ўзгаришларга учраб туради. Ёниш, портлаш жараёнлари З. р.га кирилади. Кўп кимёвий реакциялар З. р. тарзида боради. Мае, хлор ва водород аралашмасидан ёруғлиқ таъсирида водород хлорид ҳосил бўлиши З. р.дир. Молекуладан вужудга келаётган хлор атомлари ($C12 \rightarrow 2 C1$) водород молекулалари б-н реакцияга киришади: $O + H2 \rightarrow HC1 + H$. Ҳосил бўлган водород атоми, ўз навбатида, хлор молекуласи б-н реакцияга киришади: $H + C12 \rightarrow HC1 + C1$. Шу тарика, эркин водород ва хлор атомлари иштирокида навбатланувчи реакциялар занжири ҳосил бўлади, натижада

ютилган ҳар бир ёруғлик квантга тахм. 100000 молекула водород хлорид вужудга келади. 3. р. ўтиши учун фаол зарралар (эркин радикаллар ёки атомлар) бўлиши зарур шартдир, булар молекуладаги боғлардан бири узилганда вужудга келади, энергия шунинг учун сарф бўлади. Фаол зарралар турли йўл б-н (электр разрядила электронларнинг урилиш энергияси ҳисобига, ёруғлик нури, рентген нури ва ионлаштирувчи бошқа нурлар таъсир этганда) ҳосил бўлади. Иссиқлик ҳисобига эркин радикаллар олиш ғоятда муқим. Лекин асари молекулаларнинг боғланиш энергияси катта бўлгани учун 3. р. бир қадар юксак траларда рўёбга чиқади. 3. р.ни юқори бўлмаган траларда ўтказиш учун эркин радикалларни осонгина ҳосил қилувчи ҳар хил аралашмалар (инициаторлар) қўлланилади. Мае, саноатда полимерлаш жараёнини рўёбга чиқариш учун органик пероксидлар кўп ишлатилади, булар парчаланганда фаол радикаллар вужудга келади. Эркин радикалларнинг ўзаро реакцияга киришиб, эркин молекулалар ҳосил қилиши (рекомбинация реакцияси) натижасида 3. р. тўхтаб, занжир узилади. Баъзи фаол аралашмаларсекинлаштирувчи моддалар таъсирида ҳам барча 3. р. тўхтаб қолади. 3. р.ни батамом тўхтатиш учун секинлаштирувчи моддадан озгина кушиш кифоя (қ. Ингибиторлар).

Баъзи 3. р.нинг айрим босқичларида биттадан ортиқ (кўпинча учта) янги эркин радикал вужудга келади. Улардан бири занжирни гўё давом эттиради, бошқа иккитаси эса иккита янги занжирни бошлаб, тармоқ тузади (тармоқланган 3. р.). Водороднинг оксидланиши тармоқланган 3. р.га мисол бўла олади. Водород қуйидаги схемага мувофиқ оксидланади:

1) $H_2+O_2 \rightarrow OH+H$; 2) $H+H_2 \rightarrow H_2O+H$; 3) $H+H_2 \rightarrow OH+H$ ва ҳ. к. 1 ва 2 реакц. ларда OH ва H радикаллари ҳосил бўлади, булар тармоқланмаган занжирнинг ривожланишини таъминлайди, 1-реакцияда кислород атоми вужудга келади.

У иккита эркин валентликка эга бўлиб, 3. р.га осон киришади ва иккита қўшимча радикал (OH ва H) ҳосил қилади, булар эса занжирлар — тармоқни бошлаб беради. Табиат ва техникада 3. р. ғоят катта аҳамиятга эга. Кимё ва нефть саноатида крекинг, хлорлаш, оксидлаш ва полимерлаш каби муҳим реакциялар ҳам 3. р. дир. Ёқилғилар ҳам 3. р. асосида ёнади. Ядро 3. р.и б-н тармоқланган 3. р. табиатан ҳар хил бўлса ҳам кўп жиҳатдан бирбирига ўхшайди (қ. Ядро реакциялари).

Наصريдин Сироқидинов.

ЗАНЖИР ЧИЗИҚ - учлари икки нуктага маҳкамланган бир жинсли чўзилмас ип (мас, занжир, телеграф сими) нинг оғирлик таъсирида салки бўлиб турадиган хрлатига ўхшаш эгри чизик. Тенгламаси $V = ach = f \cdot e + e$ Салкилиги кичик бўлган 3. ч. тенгламаси $y = at + 1 + \Delta z$ бўлган параболадан унча фарқ қилмайди. Бундан тақрибий ҳисоблашларда фойдаланилади. 3. ч. абсциссаси $x = 0$ бўлган нуктадан бошлаб ҳисобланадиган ёй узунлиги $l = ach^2$; , эгрилик радиуси эса $R = JL = ach^2$ — формула ёрдамида топилади. 3. ч. ёйнинг Ох ўқ атрофида айланишидан катеноид деб аталадиган сирт ҳосил бўлади.

ЗАНЖИРА — нақш тури; турлитуман шакллар бирбирига уланиб, узлуксиз тақрорланишидан ҳосил қилинадиган ҳошия нақш. Нақш мужассамотида кўпинча доира атрофига ёки икки чизик орасига ишланади. Ислимий 3. ва ҳандисий 3. тури бор. Ганч, ёғоч, металл, тош ўймакорлигида, каштадўзлик, зардўзлик, заргарлик, наққошлик ва б.да кенг фойдаланилади.

ЗАНЖИРЛИ КАСР - қ. Узлуксиз каср.

ЗАНЖИРЛИ УЗАТМА - бир валдан иккинчи валга айланма ҳаракат узатувчи занжирли механизм. Иккала валга бикр ўрнатилган тишли ғилдираклар (юлдузлар)га кийдирилган берк («узлуксиз») занжир ҳалқадан иборат. Занжирнинг тузилиши, юлдузчалар сони, етакчи юлдузчанинг айланиш йўналиши, етакчи

валнинг айланиш частотаси (айланишлар сони)га, мойланиши ва б.га кўра турли хилларга бўлинади. Занжирли узатма. Тишли гиддираклар занжир халқа б-н текис ишлаши учун гилдирак тишлари занжирнинг тузилиши (типи)га қараб ясалади. 3. улар бир текис ва шовкинсиз ишлайди. Втулкали ва втулкароликли занжирлар пайдо бўлиши б-н 3. улар катта қувват 700 Мн (70000 кгкуч)ни катта (35 м/с гача) айланиш тезликларида узата оладиган бўлди. Турли машиналар, механизмлар, мотоцикл ва велосипедларда қўлланилади.

ЗАПАШЧИКОВА Лилия Ивановна (1938.28.3, Қўқон) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). ТошДУнинг филол. фтини тугатган (1960). 1960 й.дан Қўқон ш.даги 4-мактабда гуруҳ, сўнг бошланғич синф ўқитувчиси, 1966 й.дан Тошкентдаги тўқимачилар маданият саройида кутубхоначи, болалар сектори педагоги, 1974—97 й.ларда Яққасарой туманидаги 89мактаб рус тили ва адабиёти ўқитувчиси. 3. дарсларни юқори услубий даражада ўтган ва ноанъанавий дарс усуллари (мунозара, семинар, адабий баҳс, адабий матнни бадий таҳлил қилиш, мустиқ фикрлаш)дан унумли фойдаланган.

ЗАПОРОЖЬЕ (1921 й.гача Александровск) — Украинадаги шаҳар (1806 й.дан). Запорожье вилояти маркази. Днепр соҳилидаги порт. Т. й. тугуни. Аҳолиси 871,0 минг киши (1997). Қора металлургия («Запорожсталь» кти, «Днепрспецсталь» зди ва б.) ва рангли металлургия (титанмагний кти, алюминий зди ва б.), машинасозлик (электротехника саноати корхоналари, «АвтоЗАЗ», «Моторостроитель» и. ч. корхоналари ва б.), кимё ва кокс кимёси, енгил, озиковқат саноати корхоналари, Днепр ГЭС (Днепрпрогэс), 4 олий ўқув юрти (шу жумладан унт), 3 театр, ўлкашунослик ва бадий музейлар бор. 3.га 1770 й. асос солинган.

ЗАПОРОЖЬЕ ВИЛОЯТИ - Украинадаги вилоят. 1939 й. 10 янв.да ташкил этилган. Майд. 27,2 минг км². Ахрли-

си 2059,2 минг киши. (1997), асосан, украинлар, шунингдек, рус, болгар ва б. яшайди. 18 рн, 13 шаҳар, 20 шаҳарча бор. Маркази — Запорожье ш. 3. в. ер юзаси бир оз ўрқир текислик. Жан.да Қора денгиз бўйи пасттекислигига кўшилиб кетади. Жан.шаркида Азов бўйи қирлари (200—220 м) жойлашган. Иклими мўътадил континентал. Ёзи иссиқ (июлнинг ўртача траси 22 дан 24° гача), киши унчалик совук эмас, қор кам ёғади (янв.нинг ўртача траси —4 дан —5° гача). Йиллига 300—450 мм ёғин ёғади. Вегетация даври 210 кун. Асосий дарёси — Днепр. Тупроғи унумдор, асосан, қоратупрок. 3. в. дашт зонасида. Дашт ўсимликлари жар ва сойликларда сакланиб қолган. Ўрмон ва бутазорлар вилоят майдонининг 3,4% ни ташкил этади. Тулки, малла куён, бўри; қушлардан бедана, ёввойи ўрдак, дашт ва дала тўрғайлари яшайди.3. в.да қора ва рангли металлургия етакчи ўринда. Электроэнергетикасининг асосини Днепрпрогэс, Запорожье ГРЭС ва иссиқлик электр станциялари ташкил этади. «Днепрспецсталь», «Запорожсталь» электрометаллургия здлари, Запорожье титанмагний кти, алюминий, электрод, ферроқотишма здлари ва Запорожье утга чидамли зди бор. Белозёрск темир руда қони асосида қон қазил саноати (Запорожье темир руда кти) ривожланган. Машинасозлик саноати («Запорожтрансформатормотор» зди, юқори вольтли аппаратуралар, кабель здлари, «АвтоЗАЗ» мотор, автогидроагрегат ва «Автоцветмет», «Преобразователь», электроаппарат здлари мавжуд. Бердянск ўриш машиналари, Токмак дизельсозлик и. ч. бирлашмалари, Запорожье абразив кти, Бердянск йўл машиналари зди, «Бытмаш», станоксозлик, Орехов қ. х. машинасозлиги здлари) кенг ривож топган. Кимё ва нефть кимёси муҳим ўрин эгаллайди. Уйсозлик кти, гиштчерепица, девор блоклари здлари бор. Озиковқат саноатида ун, ёғмой, гўшт, консерва, балиқ, сут ва енгил саноатда тиқувчилик, пойабзал, трикотаж, қўнчарм тармоқлари ҳам

ривожланган. 3. в. галлачилик ва гўштсут этиштиришга ихтисослашган муҳим рн. Асосий экинлари: кузги бугдой, бахррри арпа, кунгабокар. Суғориладиган ерларда сабзавотчилик б-н шуғулланилади. Боғдорчилик (гилос, олча, ўрик, олхўри, олма, нок ва б.), тоқчилик ривожланган. Чорвачиликда гўштсут чорвачилиги етакчи ўринда. Чўчкачилик ва паррандачилик тараккий этган. Корамол, майин жунли кўй боқилади. Азов денгизида балиқ овланади. Транспорт йўллари зич. Аэропорт бор. 7 олий ўқув юрти, 800 дан зиёд жамоат кутубхонаси, 3 театр, 70 дан ортик музей мавжуд.

ЗАПОРОЖЬЕ СЕЧИ 16-18-а.ларда украин казакларининг Днепр остоналари ортидаги ташкилоти. Асосий истеҳком — Сечь номидан олинган. 1654 й.гача казаклар «республикаси» бўлиб, унинг юкори органи Сечь радаси ҳисобланган. Қўшбоши атаман томонидан бошқарилган. Қўш (қўшин)ларга бўлинган. Қрим хонлиги, Усмонли турк салтанати, полякукраин ҳукмрон доираларига қарши кураш олиб борган. 16—17-а.ларда украин халқининг озодлик курашида катта роль ўйнаган. 1709 й. «Эски Сечь» деб аталмиш ташкилот тугатилган, 1734 й. ҳукумат томонидан «Янги Сечь» деб аталган ташкилот ташкил этилган; 1775 й. тугатилган.

ЗАПРОМЕТОВ Николай Георгиевич (1893.25.12, Тошкент — 1983.1.4, Москва) — энтомолог, фитопатолог олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1950), к. х. фанлари дри (1943), проф. (1929). Петроград ун-тини тамомлаган (1916). Туркистон энтомология стясида илмий ходим, Ўсимликларни химоя қилиш тажриба стяси фтопатология бўлими мудири (1918—29). СоюзНИХИ ўсимликларни химоя қилиш стяси директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари (1929—31). 3. Ўзбекистонда фитопатология ва микология мактабини яратганлардан бири. Илмий ишлари, асосан, микрофлора, зарарли фитопатологик микроорганизмларнинг

морфологияси, биол.си, систематикаси, маданий ўсимликларнинг, жумладан, гўзанинг замбуруғли, бактерияли касалликларига қарши кураш муаммоларига бағишланган.

Ас: Материалы по микрофлоре Средней Азии, Т., 1928; Гўзанинг кўсак ва тола касалликлари, Т., 1952.

ЗАР — к. Заркоғоз, Олтин.

ЗАР — кад. узунлик ўлчов бирлиги; газнинг бошқача ном и. Ўзбекистоннинг баъзи жойларига шундай деб аталган.

ЗАР СУВИ — концентранган нитрат кислота (HNO_3) б-н хлорид кислота (HCl) аралашмаси, 1 ҳажм нитрат кислотага 3 ҳажм хлорид кислота қўшиб тайёрланади. Кучли оксидловчи. Бу аралашма олтин ва платинани ҳамда кислоталарда эримайдиган баъзи металлари эритади («3. с.» деган ном шундан келиб чиққан).

ЗАРАНГ (*Acer L.*) — зарангдошлар оиласининг бир туркуми. Барги карамақарши жойлашган, текис киррали, патсимон мураккаб; гули шингил, сарғишқўқимтир, актиноморф. Меваси курук, кўшканотли, икки уруғли, Европа, Осиё, Шим. Африка, Шим. Ва Заранг: 1— тўпгули; 2— меваси; 3— барги. Марказий Америка ва б. ерларда 120 га яқин тури бор. Ўзбекистонда 14 тури усади, шундан 9 тури парк ва хиёбонларда манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Иккита ёввойи тури — *A. turkestanicum* Рах ва *A. semenovii* Rgl. Et Herd Ўзбекистонда кенг тарқалган бўлиб, тоғларда 2000 м гача баландликда ҳам ўсади. 3. чўл ва адирларни кўкаламзорлаштириш мақсадида кўплаб экилади. Ёғочи дурадгорликда ишлатилади.

ЗАРАНГДОШЛАР (*Aceae*) — икки уруғпаллалилар синфига мунсуб, барглари тўкилувчи, доим яшил дарахт ва бутали ўсимликлар оиласи. Икки туркумни ўз ичига олади. Барглари карамақарши жойлашган, панжасимон бўлмалли ёки патсимон мураккаб. Гуллари тўғри. Меваси курук, кўш қанотчали ва икки уруғли. 3. оиласи 121 турдан иборат, шундан 120 тури заранг туркуми-

га мансуб. Битта турдан иборат иккинчи туркум (диптерония) Марказий Хитойда тарқалган.

ЗАРАР (иктисодиётда) — хўжалик фаолиятдан кўрилган йўқотишлар; пул шаклида ифода этилади. Корхона, хўжалик, тадбиркор и. ч. харажатларининг олинган даромаддан ортиб кетиши натижасида юз беради. 3. моддий ва пул ресурсларининг камайишини келтириб чиқаради (манфий сальдо бўлганлиги сабабли ўз капитали камаяди).

ЗАРАР (ҳуқуқда) — бир шахсга иккинчи бир шахснинг ҳуқуқбузарлиги туфайли етказилган пул шаклидаги зиён. 3. деганда, биринчидан, кредиторнинг сарфхаражати, иккинчидан, унинг мол-мулкининг йўқолиши ёки унга шикает етказилиши ва учинчидан, қарздор мажбуриятчи лозим даражада бажарганида олиши мумкин бўлган даромад (олинмаган фойда) тушунилади. 3. моддий ва маънавий кўринишда бўлади, Моддий 3. — шахснинг молмулкига, маънавий 3. эса — шахсга, унинг ҳаёти ва соғлиғига, ишчанлик обрўсига путур етказишдан иборат. Қонунчиликда 3.ни тўла ҳажмда қоплаш тамойили амал қилади. Одатда, қарздорнинг айби бўлган ҳоллардагина 3. ундирилади. Қонун айрим турдаги мажбуриятлар бўйича қарздорнинг жавобгарлигини чеклаши мумкин. Мас, саклаш учун топширилган мулк йўқолганда, камомад ёки шикает етказилганда, агар қонун ёки шартномада бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, сакловчи мулк эгасига олинмаган фойдани тўлаши шарт эмас. Юк йўқолганда ёки камомад бўлганда, транспорт ташкилоти фақат унинг ҳақиқий нархини тўлашга мажбур, агар юкка шикает етказилган ёки бузилган бўлса — фақат унинг камайган қиймати тўланади. Маънавий 3., тўланиши лозим бўлган мулккий 3.дан қатъи назар, пул б-н қопланади, уни қоплаш миқдори суд томонидан аниқланади. 3. ва уни қоплашнинг ҳуқуқий жиҳатлари Ўзбекистон Республикасининг ФК ва ЖК нинг тегишли моддала-

рида белгиланган.

ЗАРАРКУНАНДА ҲАШАРОТЛАР қ. Ўсимликлар зараркунандалари, Омбор зараркунандалари.

ЗАРАРКУНАНДАЛАРНИНГ ТАБИИЙ КУШАНДАЛАРИ — қ. Фойдали ҳашаротлар.

ЗАРАУТСОЙ РАСМЛАРИ - Ўзбекистон худудидаги энг қад. қоятош расмлари. Ҳисор тизмасининг жан. ғарбида. Кўхитанг тоғининг шарқий ён бағридаги Зараутсой дарасидаги унгий ва камар тошларига ишланган ибтидоий санъатнинг нодир намуналари. Сурхондарё вилоятида, Термиздан 100—110 км шим.ғарбда. 1912 й.да И. Фёдоров томонидан топилган. Археолог Г. Парфёнов (1940—45), кейинчалик А. Рогинская (рассом), А. Формозов, А. Кабиrowлар томонидан ўрганилган. 200 дан ортиқ расмлар мезолит, неолит ва кейинги даврларга мансуб. Расмлар чизма тарзида контур ва соя услубида кизил ангоб (охра) б-н чизилган. 3.р.да одамларнинг итлар ёрдамида ёввойи буқаларни ов қилиш манзараси тасвирланган. Ҳайвонлар (ёввойи бука, ит, тулки, ёввойи чўчка, бурама шохли эчки, жайран, тоғ эчкиси, ҳашарот ва б.), турли буюмлар (ўкёй, найза, ўроксимон қуроллар), ниқобланган одамлар ва б. ўзига хос тарзда ҳаётий қилиб ишланган. 3.р. ибтидоий санъатнинг ноёб ёдгорлиги сифатида ёдгорликларни муҳофаза қилиш «қизил китоб»ига киритилган.

Ад.: Рогинская А., Зараутсай М.—Л., 1950; Пугаченкова Г. А., Рем пель Л. И., Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана, Т., 1960; Формозов А. А., Очерки по первобытному искусству, М., 1969.

ЗАРАФШОН (форс, зар — олтин, афшон — сочувчи) — Тожикистон ва Ўзбекистондаги дарё. Авесто ёдгорликларида «Дайтия» — «Эзгу сув» деб юритилган; юнонлар ҳукмронлиги даврида «Дайтия» сўзи юнончага айнан таржима қилиниб, Политимет — «Кўп эзгу сув» деб аталган; дарёнинг Сугд, Жирт, Жон, Сомжан шаклидаги номлари ҳам

маълум; пахлавий (қад. форсча) тилида «Номик» («Машхур», «Эзгу»), форс тилидаги манбаларда Руди Мосаф, Руди Шарғ дейилган; арабча манбаларда эса Ҳарамком — «Муқаддас дарё», Водий усСугд, Наҳр улБухоро каби номлари қайд этилган; «Бобурнома»да Оби Кўҳак деб тилга олинган; кейинроқ Дарёйи Кўҳак, 18а.дан 3. деб атала бошлаган. Уз. 877 км, ҳавзасининг майд. 41860 км², шундан тоғли қисми 17710 км², қолгани тоғ олди қирлари ва текисликка тўғри келади. 3. воҳасида мил. ав. 2минг йиллик — 1минг йиллик бошларида яшаган ўтроқ аҳоли 3.дан каналариклар чиқариб деҳқончилик қилган. 1—4а.ларда 3.дан сув оладиган Дарғом, Қалқонота, Шахруд, Ромитан каби йирик каналлар, СангиСалох, Катта Беглик, Дамдарё каби ариқлар қазилган. 3.дан қад. Варақсар (ҳоз. Работхожа) қишлоғи яқинида араблар истилоси (712)дан анча олдин қурилган тўғондан учта ариқ чиқарилган. Энг шим.дагиси — Дарғом ариғи, қолган иккитаси теурийлар даврида Аббос ва Қоронас деб аталган, кейинчалик улар Янгиариқ ва Қозонариқ номини олган. Бу ариқлардан Самарқанд ш.дан жанубдаги ерлар суғорилган. Самарқанд ш.дан шарқдаги ерларга сув келтирилувчи Мирзаариқ, Туятортар ариқлари 5—ба.ларда қазилган деган маълумотлар бор. Қад. ариқлардан бўлган Нарпай (Наҳрпой) Сугднинг энг йирик ирригация иншооти ҳисобланган. Таби Зараутсой расмлари. Зарафшон дарёсининг юқори қисми. ийки, ўша даврларда Самарқанд ш. ҳам 3.дан сув ичган. Навоий ва Бухоро вилоятларидаги Шофиркон (Шопурком), Харканруд (ҳоз. Қалқонруд), Хитраф ёки Говхитфар (ҳоз. Вобкентдарё), Бухоро ш.ни сув б-н таъминловчи Рудизар (ҳоз. Шоҳруд) каналлари ҳам қад. сув иншоотларидандир. Улар ҳақидаги маълумотлар Наршахий, Истахрий, Муқаддасий асарлари (Юа.)да келтирилади. 3. сувидан қадимдан Самарқанд, Бухоро, Кармана музофотлари б-н бирга Қашқадарё (Эски Ангор канали орқали) ва Жиззах

(Эски Туятортар канали орқали) музофотлари ерлари ҳам баҳраманд бўлиб келган. 3. Туркистон, Зарафшон ва Олай тоғ тизмалари бириккан жой — Мастчоҳ (Кўксув) тоғ тугунидаги Зарафшон музлигидаи Мастчоҳ дарёси номи б-н бошланади. Бошланиш жойидан қарийб 189 км куйида, чапдан Фондарё қўшилади ва 3. номини олади. 3.га музликлар ва булоқлардан бошланадиган 4200 га яқин ирмоқ куйилади. Энг йириклари — Фондарё, Қўштутдарё, Мағиёндарё. Тожикистон худудида қарашли юқори оқимида 3. Туркистон ва Зарафшон тоғ тизмалари оралиғида ён бағирлари баланд ва тик кўтарилган, кўпчилик жойларида дара ва тангилардан иборат тор водийда жуда тез оқади. Дарё водийси йирик ирмоқлар келиб қўшиладиган жойлардагина бир оз кенгайди. 3. Работхожа тўғони яқинида Тожикистон худудидан чиқиб, Ўзбекистон Республикаси чегарасига киради ва Самарқанд, Навоий, Бухоро вилоятларидан оқиб ўтади. Самарқанд ш. яқинида (шарқроқда), Чўпонота тепалиғи ёнида 3. икки тармоққа — Оқдарё (ўнг) ва Қорадарё (чап)га ажралади. Улар Миёнкол о.ни ҳосил қилиб, Навоий вилояти Хатирчи тумани маркази — Янгиработ шаҳарчаси яқинида бирлашади ва яна 3. номи б-н оқади. 3. сувининг 70—75% қисми Қорадарё тармоғидан оқади. Бу оралиққа атрофдаги тоғлардан кўллаб сой оқиб тушади, сувнинг озлиғи ва суғоришга олинishi нағижасида сойлар 3. ва унинг тармоқларигача етиб келмай қуриб қолади. Навоий ш. яқинида, Бойкут ва Тошработ қишлоқлари оралиғида даре водийси анча тораяди. Сўнг жан.ғарбий йўналишда оқиб, Қизилкум чўлига кириб боради, Бухоро, сўнг Қорақўл воҳаларидан оқиб ўтади. Мана шу қисмида (Қорақўл ш.гача) Қорақўлдарё деб ҳам аталади. Қорақўл ш.дан 3 км юқорида қурилган тўғон — сув тақсимлагичда 3. суви каналларга бўлиб юборилган. Тўғондан куйида дарё ўзани яна икки тармоққа ажралади: чапдагиси (каттароғи) — Тойкир, ўнгдагиси

эса Сарибозор деб аталади. Ҳар икки тармокнинг юқори қисми суғориш канали сифатида хизмат қилади. Суғоришдан ортган ва қайтарма сувлар Тойқир ўзани орқали Денгизқўлга қуйилади. Сарибозор тармоғи ҳам Қорақўл воҳасидан анча наригача давом этади, лекин қуйи оқимида ўзани кўпинча қуруқ бўлади. 3. Амударёга етиб бормайди. Мил. ав. 3. суви Амударёга қуйилган деган фикр бор. Акад. Я. Ғ. Ғулумов бошчилигида 50й.ларда шу ҳудудда ўтказилган археологик тадқиқотлар натижасида дарёнинг музлик давридан сўнг, мил. ав. 4минг йилликкача Амударёга қуйилганлигини кўрсатувчи излар борлиги аниқланди. Бироқ юнон манбаларида, мас, Искандер Макдуний (Александр)нинг тарихчиси Квинт Курций Руф, географ Страбон (мил. ав. 1а.), тарихчи Арриан (мил. ав. 2а. Охири — 1а. боши)лар «Политимет (3.) серсув бўлишига қарамай, қумга сингиб кетади» деб ёзишган. Лекин, Ҳофизи Аbru (13621431) «Оби Қўҳак (3.) суви тошганда Амударёга етиб боради» дейди. Демак, 3. маълум даврлардаги табиий иқлим шароитларида Амударёга қуйилган.

3.нинг сув тўплаш майдони анча балиқ жойлашган: Дупули кўпригидан юқоридаги қисмининг ўртача бал. 3100 м. Шу туфайли ҳавзасида доимий қор ва музликлар кўплаб учрайди. 3. ҳавзасида майд. 1 га ва ундан катта бўлган 424 музлик ҳисобга олинган, уларнинг умумий майд. 557 км². 3. музлик, доимий қор, мавсумий қор қоплами ва булоқ сувларидан тўйинади. 3. ҳавзасининг тоғли қисмида 80 га яқин қўл бор. 3.да тўлинсув даври апр.—сент. ойларида кузатилади. Бу даврда дарё йиллик оқимининг 80—85% оқиб ўтади, оқимининг қолган қисми кузгиқишки (окт.—март) кам сувли даврга тўғри келади. Июль—авг. ойларда 3.да сув энг кўп бўлади. 3.нинг Дупули кўпригида ўлчанган ўртача кўп йиллик сув сарфи 154 м³/сек ёки 4,86 км³ (1914—21, 1923—89). 3.нинг ўртача йиллик сув

сарфи йиллараро кам ўзгаради: Дупули кўпригида унинг энг кичик ўртача йиллик сув сарфи 112 м³/сек (1957), энг катта ўртача йиллик сув сарфи 201 м³/сек (1973). Дарёнинг сув миқдори йил давомида катта ораликда ўзгариб туради: энг катта сув сарфи 1964 й. 31 майда 996 м³/сек, энг кичик сув сарфи 1928 й. 31 янв.да 24 м³/сек га тенг бўлган. 3.нинг ўртача кўп йиллик лойка оқизиклари сарфи Дупули кўприги яқинида 130 кг/сек ёки йилига 4200 минг т ни ташкил этади, сувининг ўртача лойқалиғи 0,80 кг/м³; дарё ҳавзасининг ҳар бир км² сув йигилиш майдони юзасидан ўрта ҳисобида йилига 412 т тупроқ ва б. тоғ жинслари ювилиб туради. 3.да 60й.лар охиридан дарё суви минераллашуви ортиб борди. 70й.ларнинг бошларида сувининг минераллашуви қуйи оқимида тоғли қисмига нисбатан 2,9 марта кўпайди. Кейинги йилларда ҳам дарё сувининг минераллашуви унинг қуйи қисми томон борган сари ортиб бораверди. Мас, 1979 й.да 3.нинг юқори оқимида минераллашув даражаси 0,22—0,39 г/л бўлган бўлса, Навоий ш. яқинида 0,58—1,05 г/л ортган. Натижада 3. сувидан унинг қуйи оқимида ичимлик суви сифатида фойдаланиш имконияти бутунлай йўқолди. 3. тоғли қисмида музламайди, лекин шовуш кузатилади. Қиш фаслининг обҳаво шароитига (иссиқ ёки совуқ келишига) боғлиқ ҳолда бу ҳодиса 2—70 кун давом этади. 3. қуйи оқимида баъзан қисқа муддат муз б-н қопланиши мумкин. Қишда дарё, асосан, ер ости (булоқ) сувлари ҳисобига тўйинади. Пахта майдонларини кенгайтириш мақсадида 3.дан Ўнқирғоқ канали, Янги Дарғом, МиёнқолХатирчи, Марказий Миёнқол каби янги каналлар чиқарилган, эскилари таъмирланган. 3. сувидан самарали фойдаланиш мақсадида Самарқанд вилоятининг Каттакўрғон ш. яқинида Каттакўрғон сув омбори, Бухоро вилоятида эса Қуйимозор сув омбори ва гидроузеллар қурилган. 3.нинг қуйи оқимидаги экинзорларга АмуҚорақўл канали, АмуБухо-

ро машина канали орқали Амударё суви ҳам келтирилган. Вокада суғориладиган экин майдонлари кенгайиши ва улардан чиқадиган сувнинг кўпайиши натижасида кўплаб янги кўллар пайдо бўлди, эскилари (Денгизкўл, Шўркўл) катталашди (уларнинг сони 40 дан ортди). 3. воҳасида Самарқанд, Бухоро, Каттақўрғон, Ғиждувон, Ромитан, Навоий (Кармана б-н бирга) каби шаҳарлар жойлашган.

Ад.: Гулямов Я. Г., Исламов У., Аскар-ров А., Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана, Т., 1966; Шульц В. Л., Машрапов Р., Ўрта Осиё гидрографияси, Т., 1969; Мухаммаджон ов А. Р., Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи, Т., 1972; Чембарисов Э. И., Бахриддинов Б. О., Ўрта Осиёнинг дарё ва зовур сувлари гидрохимияси, Т., 1983; Ҳасанов Ҳ. Ҳ., Географик номлар сири, Т., 1985; Расулов А. Р., Ҳикматов Ф. Ҳ., Ўзбекистоннинг сув ресурслари, уларни тежаш ва муҳофаза қилиш йўллари, Т., 1989.

ЗАРАФШОН (форс, зар — олтин, афшон — сочувчи) — Тожикистон ва Ўзбекистондаги дарё. Авесто ёдгорликларида «Дайтия» — «Эзгу сув» деб юритилган; юнонлар ҳукмронлиги даврида «Дайтия» сўзи юнончага айнан таржима қилиниб, Политимет — «Кўп эзгу сув» деб аталган; дарёнинг Сугд, Жирт, Жон, Сомжан шаклидаги номлари ҳам маълум; пахлавий (қад. форсча) тилида «Номик» («Машхур», «Эзгу»), форс тилидаги манбаларда Руди Мосаф, Руди Шарғ дейилган; арабча манбаларда эса Ҳарамком — «Муқаддас дарё», Водий усСугд, Нахр улБухоро каби номлари қайд этилган; «Бобурнома»да Оби Кўҳак деб тилга олинган; кейинроқ Дарёйи Кўҳак, 18а.дан 3. деб атала бошлаган. Уз. 877 км, ҳавзасининг майд. 41860 км², шундан тоғли қисми 17710 км², қолгани тоғ олди қирлари ва текисликка тўғри келади. 3. воҳасида мил. ав. 2минг йиллик — 1минг йиллик бошларида яшаган

ўтроқ аҳоли 3.дан каналариқлар чиқариб деҳқончилик қилган. 1—4а.ларда 3.дан сув оладиган Дарғом, Қалқонота, Шахруд, Ромитан каби йирик каналлар, СангиСалоҳ, Катта Беглик, Дамдарё каби ариқлар қазилган. 3.дан қад. Варақсар (ҳоз. Работхожа) қишлоғи яқинида араблар истилоси (712) дан анча олдин қурилган тўғондан урта ариқ чиқарилган. Энг шим.дагиси — Дарғом ариғи, қолган иккитаси темурийлар даврида Аббос ва Қораянас деб аталган, кейинчалик улар Янгиариқ ва Қозонариқ номини олган. Бу ариқлардан Самарқанд ш.дан жанубдаги ерлар суғорилган. Самарқанд ш.дан шарқдаги ерларга сув келтирилувчи Мирзаариқ, Туятортар ариқлари 5—6а.ларда қазилган деган маълумотлар бор. Қад. ариқлардан бўлган Нарпай (Нахрпой) Сугднинг энг йирик ирригация иншооти ҳисобланган. Табиийки, ўша даврларда Самарқанд ш. ҳам 3.дан сув ичган. Навоий ва Бухоро вилоятларидаги Шофиркон (Шопурком), Харканруд (ҳоз. Қалқонруд), Хитраф ёки Говхитфар (ҳоз. Вобкентдарё), Бухоро ш.ни сув б-н таъминловчи Рудизар (ҳоз. Шохруд) каналлари ҳам қад. сув иншоотларидандир. Улар ҳақидаги маълумотлар Наршахий, Истахрий, Муқаддасий асарлари (ЮО.)да келтирилади. 3. сувидан қадимдан Самарқанд, Бухоро, Кармана музофотлари б-н бирга Қашқадарё (Эски Ангор канали орқали) ва Жиззах (Эски Туятортар канали орқали) музофотлари ерлари ҳам баҳраманд бўлиб келган. 3. Туркистон, Зарафшон ва Олай тоғ тизмалари бириккан жой — Мастчоҳ (Кўксув) тоғ тугунидаги Зарафшон музлигида Мастчоҳ дарёси номи б-н бошланади. Бошланиш жойидан қарийб 189 км қуйида, чапдан Фондарё қўшилади ва 3. номини олади. 3.га музликлар ва булоқлардан бошланадиган 4200 га яқин ирмоқ қуйилади. Энг йириклари — Фондарё, Қўштутдарё, Мағиёндарё. Тожикистон худудига қарашли юқори окимида 3. Туркистон ва Зарафшон тоғ тизмалари оралиғида ён бағирлари баланд ва тик

кўтарилган, кўпчилик жойларида дара ва тангилардан иборат тор водийда жуда тез оқади. Дарё водийси йирик ирмоқлар келиб қўшиладиган жойлардагина бир оз кенгайди. 3. Работхожа тўғони яқинида Тожикистон худудидан чиқиб, Ўзбекистон Республикаси чегарасига киради ва Самарқанд, Навоий, Бухоро вилоятларидан оқиб ўтади. Самарқанд ш. яқинида (шарқроқда), Чўпонота тепалиги ёнида 3. икки тармоққа — Оқдарё (ўнг) ва Қорадарё (чап)га ажралади. Улар Миёнкол о.ни ҳосил қилиб, Навоий вилояти Хатирчи тумани маркази — Янгиработ шаҳарчаси яқинида бирлашади ва яна 3. номи б-н оқади. 3. сувининг 70—75% қисми Қорадарё тармоғидан оқади. Бу ораликца атрофдаги тоғлардан кўплаб сой оқиб тушади, сувнинг озлиги ва суғоришга олинимиши натижасида сойлар 3. ва унинг тармоқларигача етиб келмай қуриб қолади. Навоий ш. яқинида, Бойкут ва Тошработ қишлоқлари оралиғида даре водийси анча тораяди. Сўнг жан.ғарбий йўналишда оқиб, Қизилқум чўлига кириб боради, Бухоро, сўнг Қоракўл воҳаларидан оқиб ўтади. Мана шу қисмида (Қоракўл ш.гача) Қоракўлдарё деб ҳам аталади. Қоракўл ш.дан 3 км юқорида қурилган тўғон — сув тақсимлагичда 3. суви каналларга бўлиб юборилган. Тўғондан қуйида дарё ўзани яна икки тармоққа ажралади: чапдагиси (каттароғи) — Тойқир, ўнгдагиси эса Сарибозор деб аталади. Ҳар икки тармоқнинг юқори қисми суғориш канали сифатида хизмат қилади. Суғоришдан ортган ва қайтарма сувлар Тойқир ўзани орқали Денгизкўлга қуйилади. Сарибозор тармоғи ҳам Қоракўл воҳасидан анча наригача давом этади, лекин қуйи оқимида ўзани кўпинча қуруқ бўлади. 3. Амударёга етиб бормайди. Мил. ав. 3. суви Амударёга қуйилган деган фикр бор. Акад. Я. Ғ. Ғуломов бошчилигида 50й.ларда шу худудда ўтказилган археологик тадқиқотлар натижасида дарёнинг музлик давридан сўнг, мил. ав. 4минг йилликкача Амударёга қуйилганлигини

кўрсатувчи излар борлиги аниқланди. Бирок юнон манбаларида, мас, Искандер Макдуний (Александр)нинг тарихчиси Квинт Курций Руф, географ Страбон (мил. ав. 1а.), тарихчи Арриан (мил. ав. 2а. Охири — 1а. боши)лар «Политимет (3.) серсув бўлишига қарамай, кумга сингиб кетади» деб ёзишган. Лекин, Ҳофизи Аbru (13621431) «Оби Кўҳак (3.) суви тошганда Амударёга етиб боради» дейди. Демак, 3. маълум даврлардаги табиий клим шароитларида Амударёга к у й и л г а н . 3.нинг сув тўплаш майдони анча баланд жойлашган: Дупули кўпригидан юқоридаги қисмининг ўртача бал. 3100 м. Шу туфайли ҳавзасида доимий қор ва музликлар кўплаб учрайди. 3. ҳавзасида майд. 1 га ва ундан катта бўлган 424 музлик ҳисобга олинган, уларнинг умумий майд. 557 км². 3. музлик, доимий қор, мавсумий қор қоплами ва булоқ сувларидан тўйинади. 3. ҳавзасининг тоғли қисмида 80 га яқин қўл бор. 3.да тўлинсув даври апр.—сент. ойларида кузатилади. Бу даврда дарё йиллик оқимининг 80—85% оқиб ўтади, оқимининг қолган қисми кузгиқишки (окт.—март) кам сувли даврга тўғри келади. Июль—авг. ойларда 3.да сув энг кўп бўлади. 3.нинг Дупули кўпригида ўлчанган ўртача кўп йиллик сув сарфи 154 м³/сек ёки 4,86 км³ (1914—21, 1923—89). 3.нинг ўртача йиллик сув сарфи йиллараро кам ўзгаради: Дупули кўпригида унинг энг кичик ўртача йиллик сув сарфи 112 м³/сек (1957), энг катта ўртача йиллик сув сарфи 201 м³/сек (1973). Дарёнинг сув микдори йил давомида катта ораликца ўзгариб туради: энг катта сув сарфи 1964 й. 31 майда 996 м³/сек, энг кичик сув сарфи 1928 й. 31 янв. да 24 м³/сек га тенг бўлган. 3.нинг ўртача кўп йиллик лойқа оқизиклари сарфи Дупули кўприги яқинида 130 кг/сек ёки йилига 4200 минг т ни ташкил этади, сувининг ўртача лойқалиги 0,80 кг/м³; дарё ҳавзасининг ҳар бир км² сув йиғилиш майдони юзасидан ўрта ҳисобида йилига

412 т тупроқ ва б. тоғ жинслари ювилиб туради. 3.да 60й.лар охиридан дарё суви минераллашуви ортиб борди. 70й.ларнинг бошларида сувининг минераллашуви куйи оқимида тоғли қисмига нисбатан 2,9 марта кўпайди. Кейинги йилларда ҳам дарё сувининг минераллашуви унинг куйи қисми томон борган сари ортиб бораверди. Мас, 1979 й.да 3.нинг юқори оқимида минераллашув даражаси 0,22—0,39 г/л бўлган бўлса, Навоий ш. яқинида 0,58—1,05 г/л ортган. Натижада 3. сувидан унинг куйи оқимида ичимлик суви сифатида фойдаланиш имконияти бутунлай йўқолди. 3. тоғли қисмида музламайди, лекин шовуш кузатилади. Қиш фаслининг обхаво шароитига (иссиқ ёки совуқ келишига) боғлиқ ҳолда бу ҳодиса 2—70 кун давом этади. 3. куйи оқимида баъзан қисқа муддат муз б-н қопланиши мумкин. Қишда дарё, асосан, ер ости (булок) сувлари ҳисобига тўйинади. Пахта майдонларини кенгайтириш мақсадида 3.дан Ўнқирғоқ канали, Янги Дарғом, МиёнқолХатирчи, Марказий Миёнқол каби янги каналлар чиқарилган, эскилари таъмирланган. 3. сувидан самарали фойдаланиш мақсадида Самарқанд вилоятининг Каттакўрғон ш. яқинида Каттакўрғон сув омбори, Бухоро вилоятида эса Қуйимозор сув омбори ва гидроузеллар қурилган. 3.нинг куйи оқимидаги экинзорларга АмуКрракўл канали, Аму-Бухоро машина канали орқали Амударё суви ҳам келтирилган. Воқада суғориладиган экин майдонлари кенгайтириши ва улардан чиқадиган сувнинг кўпайиши натижасида кўплаб янги қўлар пайдо бўлди, эскилари (Денгизқўл, Шўрқўл) катталашди (уларнинг сони 40 дан ортди). 3. воҳасида Самарқанд, Бухоро, Каттакўрғон, Ғиждувон, Ромитан, Навоий (Кармана б-н бирга) каби шаҳарлар жойлашган. Ад.: Гулямов Я. Г., Исламов У., Аскарлов А., Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана, Т., 1966; Шульц В. Л., Машрапов Р., Ўрта Осиё гидрографияси, Т.,

1969; Мухамм аджон ов А. Р., Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи, Т., 1972; Чембарисов Э. И., Бахриддинов Б. О., Ўрта Осиёнинг дарё ва зовур сувлари гидрохимияси, Т., 1983; Ҳасанов Ҳ. Ҳ., Географик номлар сири, Т., 1985; Расулов А. Р., Ҳикматов Ф. Ҳ., Ўзбекистоннинг сув ресурслари, уларни тежаш ва муҳофаза қилиш йўллари, Т., 1989.

ЗАРАФШОН - эртапишар маҳаллий олма нави. Р. Р. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий тадқиқот интининг Самарқанд филиалида географик узок бўлган Ландсберг ренети б-н Самарқанд эртагиси навларини чатиштириб чиқарилган (В. В. Кузнецов, А. А. Леплинская). Дарахти ўрта бўйли, шох-шаббаси кенг, тана шохлари йўғон. Кўчати ўтқазилгач, 4-5-йили ҳосилга қиради. Мартнинг ўрталарида гуллайди. Меваси ўртача (110—150 г), кенг конуссимон, сирти текис, қизғиш. Эти оқ, нафис, серсув, майда уруғли, хушхўр, хиди ёқимли. Таркибида 13% қуруқ модда, 9,6% қанд, 1,1 % кислота, 1,49 мг% витамин С мавжуд. Меваси июль бошида пишади. Тупидан 100—120 кг ҳосил олинади. Совуққа чидамли. Асосан, томорқа ерларига экилади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларидаги боғдорчиликка ихтисослашган хўжалиқлар учун тавсия этилган.

ЗАРАФШОН — эртапишар серҳосил картошка нави. Самарқанд кишлок хўжалиги интида жаҳон коллекциясидан К5 ва К6234 навларини чатиштириш йўли б-н яратилган (Д. Т. Абдукаримов, 1981). 1985 й.дан Ўзбекистоннинг барча вилоятларида рнлаштирилган. Тупининг баландлиги ўртача, кучли шохлайди. Барг ёстиғи, томири ва ўзаги тўқ яшил, барг бўлмалари тор ва узун. Гули оч қизил, бинафша, учи оқ. Чангдони сарик. Картошкаси тухумсимон, узун, оч сарик, туганак пўстлоғи силлиқ. Кўзчалари жуда кўп, эти оч сарик. Туганакларининг ўртача оғирлиги 80—90 г. Турли касалликлар, жумладан, вирусли касалликлар-

га, нематодаларга чидамли. Майсалари кўкариб чикканидан кейин 100—130 кунда етилади, таркибида 15,3% крахмал бор. Ҳосилдорлиги 15—17 т/га боради. Яхши сакланади, мазаси яхши.

ЗАРАФШОН АРХЕОЛОГИЯ ЭКСПЕДИЦИЯСИ — Бухоро воҳасидаги археологик ёдгорликларни тадқиқ этиш мақсадида тузилган дастлабки илмий экспедиция (1934, 1939—40). Қад. ёдгорликларни сақлаш Ўзбекистон комитети, Давлат Эрмитаж, Моддий маданият тарихи инти томонидан ташкил этилган бу экспедицияга А. Ю. Якубовский раҳбарлик қилган. Унда М. М. Дьяконов, В. А. Шишкин, Т. Мирғиёсов, В. Ю. Кесаев ва б. қатнашган. 1934 й. Бухоро б-н Самарқанд ўртасидаги қад. карвон йўлида археологик қидирув ишлари ўтказилган ва бу йўл ёқасида жойлашган сўнги антик ҳамда илк ўрта аср ёдгорликлари: Қизилтепа, Шоҳшаҳидон, Шаҳривайрон, Абумуслимтепа, Бўрихона, Ганчхона, Ҳазора, Дингак ва б. ёдгорликлар тадқиқ этилган, шунингдек, Кампир девор қолдиқлари ўрганилган. 1939—40 й.лар 3. а. э. Пойканд ш. харобалари топографиясини ўрганди, арк ва шахристонда дастлабки қидирув ишлари олиб борди.

Ад.: Якубовский А. Ю., Археологическая экспедиция в Заравшанскую долину в 1934 г.; Труды Отделения Востока Эрмитажа, т. 2, Л., 1940; Якубовский А. Ю., Краткий полевой отчет о работе Заравшанской археологической экспедиции Эрмитажа и ИИМК в 1939 г.; Труды Отделения Востока Эрмитажа, т. 2, Л., 1940.

ЗАРАФШОН ВОДИЙСИ - Ўрта Осиёнинг марказий қисмида, ТуркистонОқтов б-н Зарафшон тизмалари орасида жойлашган кўндаланг водий. 3. в.нинг шарқий тоғли қисми Тожикистон, ғарбий тоғ этаги ва текислик қисми Ўзбекистон худудида. Тектоник йўл б-н вужудга келган. Ҳоз. рельефининг шаклланишида Зарафшон дарёсининг доимий ва вақтли ирмоқлари ҳамда шамол муҳим роль ўйнаган. 3. в. Зарафшон музлигидан (бал. 2775 м) бошланиб, ғарбда

Сандикли кумигача (бал. 185 м) 781 км га чўзилган. Водий шу масофада ғарбий, жан.ғарбий йўналишда давом этади ва астасекин пасайиб ҳамда кенгайиб боради. 3. в., асосан, устини тўртламчи давр аллювиал жинслари қоплаган учламчи давр чўкинди жинсларидан таркиб топган. Бу ерда неоген давригача денгиз бўлган. Альп орогенезида водий қуруқликка айланган. Зарафшон дарёси ўз ўзанини чуқурлаштириб, терраса (кўҳна қайир)лар ҳосил қилган. 3. в.нинг шарқий тоғли қисмида 6 та терраса бор. Панжакент ш.гача (300 км масофада) водий тор ва чуқур, Туркистон ва Зарафшон тизмалари ундан тик кўтарилиб туради. Зарафшон дарёси юқори қисмида муз ҳаракати б-н вужудга келган анча кенг (4—5 км) водий ҳосил қилган. Киштутсойнинг Зарафшонга қуйиладиган ерида водий жуда тор, тоғ ён бағри дарё қирғоғидан тик кўтарилган. Қуйи қисмида водий кенгайиб, Ўзбекистон худудига ўтгач, кенглиги айрим жойларда 60—70 км га (Бухоро воҳасида) этади. Ўзбекистон худудида 3. в.нинг узунлиги қарийб 480 км бўлиб, бу қисмида Самарқанд, Бухоро, Қорақўл воҳалари жойлашган.

Самарқанд воҳаси Самарқанд ботиғида жойлашган, шим.дан Губдинтоғ—Оқтоғ— Қоратоғ, жан.дан Қоратепа—Зирабулоқ—Зиёвуддин каби унча баланд бўлмаган тоғлар б-н ўралган. 3. в. бу воҳада анча (50 км гача) кенг. Навоий ш.дан ўтгач, водий яна тораёди. Қизилтепа ва Офтобачи қирлари бирбирига жуда яқинлашиб, Ҳазар йўлагини (кенглиги 8—10 км) ҳосил қилади. Воҳанинг ер юзаси текис; уни Зарафшон дарёси ва вақтинча оқар сойлар кесиб парчалаган, баъзи ерларида жарлар ҳосил қилган. Ҳазар йўлагидан ўтгач, водий яна кенгайди ва жан.ғарбга бурилиб, Бухоро воҳасини ҳосил қилади. Бу қисмида 3. в.нинг кенглиги 70 км га этади ҳамда текисликка айланади. Воҳа шим.дан Қизилқум б-н, шарқдан Қўшттепа, Азкамар, Қуйимозор, Қайнағач, Қумсултон каби тепаликлар, жануб ва жан.ғарбдан

эса Қорақўл платоси б-н ўралган. Бухоро воҳаси жан.ғарбга, ғарб ва шим. ғарбга бир оз нишаб. Унинг мутлак бал. 200—280 м. Воҳани каналлар, ариқлар кесиб ўтган. 3. в. Бухоро воҳасида жан. ғарбга торайиб боради ҳамда Қорақўл платоси ёнида анча торайиб Қорақўл йўлагини ҳосил қилади. Сўнгра водий яна кенгайиб Қорақўл воҳаси бошланади. Қорақўл воҳасини жан.ғарбдан Сандиқли куми, шим.шарқдан Қорақўл платоси ва жан.дан Эшакчи қумлиги ўраб туради. Бу ерда водийнинг кенлиги 48—50 км, мутлак бал. 185—200 м. Кичик шўр қўл, пастликлар бор. 3. в. Ўрта Осиёнинг марказий қисмида жойлашганлигидан иқлими континентал. Водий ғарбдан шарққа анча чўзилганлиги ва рельефнинг баландлашиб бориши туфайли тра режими ва ёғинлар миқдори ҳар жойда турлича. Йиллик ўртача тра текислик қисмида 12—15°, тоғли қисмида 12—0,7°. Ёз водийнинг текислик қисмида иссиқ бўлиб, узоқ давом этади, июлнинг ўртача траси 25—29°, тоғли қисмида эса 20—7,7°. Баъзан тра текислик қисмида 44° га, тоғли қисмида 33° га чиқади. Қиш водийнинг текислик қисмида анча илиқ бўлиб, январининг ўртача траси 0° дан —1,3° гача, тоғли қисмида —3° дан —10° гача бўлади. Энг паст тра —35°. Йиллик ёғин 114—400 мм (ғарбдан шарққа ортиб боради), Ҳафат Зарафшон тизмасининг ғарбий қисми — Омонқўтонда 881 мм. Ёғиннинг кўп қисми текислик қисмида йилнинг совуқ фаслида, тоғли қисмида эса иссиқ фаслда ҳам тушади. Водийнинг асосий дарёси — Зарафшон. Кўлларида энг йириги — Денгизқўл. 3. в. боғида жойлашганлиги сабабли ер ости сувлари мавжуд. Водийда тупроқ ва ўсимлик коплами баландлик минтакалари ҳосил қилган. Водийнинг энг пастки 400—500 м баландликкача бўлган ерлари чўл минтақасига киради. Бу минтақанинг тупроғи оч бўз тупроқ, унда, асосан, арпагон, тарокбош, лолакизгалдок, қорамашоқ, коврак, читир, тошлок ерларда эса шувоқ, бурган ва б. ўсади.

Чўл минтақасидан сўнг адирлар бошланиб, бал. 500 м дан 1200 м гача бўлган ерларни ўз ичига олади. Бу ерларда типик ва тўқ тусли бўз тупроқ тарқалган. Қўнғирбош, ранг, нўхатак, йўнғичка, ялтирбош, оккурай, гулхайри, сасир, қасмалдок, чалов, етмак каби ўтлар; зирк, наъматак каби буталар ўсади. Водийнинг 1200 м дан 2700 м гача бўлган қисми тоғ минтақасидан иборат бўлиб, бу ерларда жигарранг ва қўнғир тоғўрмон тупроқлари учрайди. Ўтлардан тактак, тарокбош, чайир, буталардан учкат, бодомча, дарахтлардан арча ўсади. Водийнинг 2700 м дан баланд қисми яйлов минтақасидан иборат, тупроғи жигарранг.

Ҳайвонлардан бўри, тулки, куён, чиябўри ва б., паррандалардан кирғовул, лойхўрак, ўрдак, чуғурчиқ, чумчук, сўфитўрғай ва б., булардан ташқари, қар хил илон, қалтақесак, типратикан, қаламуш, кўрсичкон ва б. учрайди.

3. в. Ўзбекистон ва Тожикистон хўжалигида муҳим ўрин тутди. Водийда суғориладиган ва суғоришга яроқли ер кўп. Чорвачиликни ривожлантириш учун табиий ўтлоқ ва пичанзорлар бор.

3. в. ўзининг қурқам боғ ва мезазорлари б-н қадимдан машхур. Водийда газ, кўмир, олтин, турли хил қурилиш материаллари конлари, минерал сувлар ва б. бор.

ЗАРАФШОН **ДАВЛАТ**
КЎРИҚХОНАСИ — Самарқанд вилояти (Зарафшон дарёсининг ўнг қирғоғи) ҳудудидаги кўриқхона. 1975 й. даташқил қилинган. Кўриқхона майд. 2352 га, шу жумладан ўрмонзорлар б-н қопланган майд. 868 га. Самарқанд ш.дан 5 км жанубишарқда жойлашган. Кўриқхона ҳудуди дарё соҳили бўйлаб эни 150 м дан 1400 м гача бўлган 35 км масофага чўзилган. Асосий вазифаси — тўқай ўсимликлари ва ҳайвонот оламига мансуб табиий муҳитни, ноёб ва йўқолиб бораётган ўсимликлар ва ҳайвонлар генфондини сақлаш, ўрганиш ҳамда тиклашдан иборат. Кўриқхона иқлим шароитлари континентал субтропикларга хос.

Ҳаво ҳарорати ёзда +4Г га етади, қишда —27° гача пасаяди. Ўртача йиллик ёгин микдори 100—400 мм. Ўсимлик дунёси терак, тол, жийда, чаканда каби дарахт, бута ва ўт тўқайзорлардан иборат. Қўриқхона ҳудудида ўсимликларнинг 266, қушларнинг 172, баликларнинг 8 тури учрайди. Қўриқхонада зарафшон қирғовули муҳофаза қилинади ва уни катакларда боқиб кўпайтириш масалалари ўрганилган. 1996 й.дан қўриқхонада Бадайтўқай ва Қизилқум қўриқхоналаридан келтирилган 6 бош буюхоро буюси (хонгул)ни климлаштириш бўйича ишлар олиб борилади. 1998 й.да улардан биринчи насл олинди ва бу ноёб ҳайвонни кўпайтириш ишлари давом этмоқда.

Борис Дьякин.

ЗАРАФШОН МУЗЛИГИ - Олай, Туркистон ва Зарафшон тизмалари бири бири б-н қўшилган жойдаги музлик. Мастчоҳ тоғ тугунида жойлашган. Уз. 27,8 км, энг кенг жойи 2 км, майд. 43 км² (ирмоқлари б-н бирга 132,6 км²), ўртача қалинлиги 200 м. Музликнинг 24 км² қисми морена б-н қопланган. 3. м.нинг умумий ҳажми 14,9 км³. Бошланиш жойининг бал. 4900 м, қуйи чегарасининг бал. эса 2772 м. 30 дан ортиқ ирмоғи бор. Энг йириклари: Толстой музлиги (уз. 12 км, майд. 19 км²), Фарахнов (уз. 14,4 км, майд. 14 км²), Мирамин (уз. 7 км, майд. 10 км²) ва Скачков (уз. 6,5 км майд. 9 км²) музликларидир. 3. м.нинг сув захираси (ирмоқдари б-н) қарийб 19 млрд. м³. Музлик учи анча пастга тушиб келганидан ёзда кўп эрийди.

Ад.: Крупнейшие ледники Средней Азии — ледники Федченко и Зарафшанский [Результаты метеорологических и гидрологических исследований], Л., 1967; Крейтер А. А., Насыров М. А. и др., Современное оледенение в бассейне реки Зарафшан, Т., 1972; Шульц В. Л., Машрапов Р., Ўрта Осиё гидрографияси, Т., 1969.

ЗАРАФШОН ОКРУГИ - Туркистон генералгубернаторлиги таркибига кирган

тарихий округ (1868—1886). Самарқанд Россия томонидан босиб олингач (1868), Самарқанд ва Каттақўрғон бекликлари бирлаштирилиши натижасида тузилган. Кейинчалик 3. о.га Панжикент ва Зарафшон водийси шим. даги тоғли рнлар қўшилган. 3. о.ни бошқариш генерал-губернатор К. П. фон Кауфман томонидан тасдиқданган «Муваққат низом» асосида амалга оширилган. 1886 й. 12 июнда «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида Низом»нинг қабул қилиниши б-н 3. о. Самарқанд вилояти (области)га айлантирилган.

ЗАРАФШОН СУВАЙИРҒИЧ КЎПРИГИ — Самарқанд ш. марказидан 7— 8 км шим.шарқда, Зарафшон дарёсининг сўл қирғоғида пишиқ ғиштдан қурилган кўприк. У тарихий адабиётларда «Темур равоғи», «Пули Шодмон малик», «Абдуллахон кўприги» ва «Шайбонийхон сувайирғич кўприги» номлари б-н юритилади. Гарчи кўприк тарихи Амир Темур ва Абдуллахон номи б-н боғлансада, аслида у 16а. бошида Шайбонийхон томонидан қурилган. Тарихчи ва адиб Камолиддин Биноийнинг «Шайбонийнома» асарида ёзишича, Шайбонийхон Бухородан Самарқандга қайтишда (1502) шаҳарга кириш олди-дан ўз лашкарлари б-н Зарафшон дарёсининг ўнг соҳилига тушади ва дарёга янги кўприк қуришни буюради (Чўпонога яқинидаги Зарафшон устига қурилган кўприк бузилиб кетган бўлса керак). Қурилишга унинг барча аскарлари сафарбар этилади. Тош ва шохшаб-балардан каттакатта қорабура (фашина) лар ясалиб, Зарафшонга тўғон ўрнатиш ва дарё оқимини тўсишга киришадилар. Аммо дарёни бўғолмайдилар. Шундан сўнг Шайбонийхон Самарқанддан муҳандислар чақиртиради. Хоннинг бевосита кўрсатмасига биноан, улар дарёни боғлаш йўлини аниқлаб, кўприк лойиҳасини тузадилар. Тўғон ўрнатилиб, дарё боғлангач, бир ой мобайнида кўприк қуриб битказилади (1502 й. 3 нояб.). Бизгача сақланган биргина равоғининг кат-

талигига қараганда, кўприк 7 равоқдан иборат бўлган деб ҳисоблаш мумкин.

Дарёнинг ҳоз. мавжуд кенглигини ҳисобга олганда, кўприкнинг уз. 200 м дан ошиқроқ бўлгани шубҳасиз. Аммо иншоот қачондан бошлаб шикастланиб, унинг равоқлари биринкетин бузилиб кетганлиги маълум эмас. Аммо 19а.нинг 40й.ларида унинг 3 равоғи бутун бўлган. 1841—42 й.ларда Россия дан Бухорога юборилган К. Ф. Бутенев бошлиқ дидагогатик миссия иштирокчиси муҳандис Ф. Богословскийнинг ёзишичи, ўша вақтда Қорадарёнинг ярим оқими шу 3 равоқ остидан оққан. 19а.нинг ўрталарида иншоотнинг учинчи равоғи вайрон бўлиб, 2 равоғи қолган. Самарқандда бўлган zilzila (1898 й. авг.) натижасида кўприкнинг иккинчи равоғи ҳам қулаб тушиб, фақат охириги бир равоғи қолган. А. Муҳаммаджонов ўтказган (1962) археологик казишлар натижасида иншоотнинг қулаб тушган иккинчи ва учинчи равоқларининг қолдиқлари топиб текширилди. Иншоотнинг бўйи ва эни 26 ёки 27 см, қалинлиги 5 см ли тўртбурчак пишиқ ғиштлардан қурилган. Ҳозиргача сақланган равоғининг кенглиги 21 м 60 см, бал. 11 м 85 см ва эни эса 9 м 10 см га тенг. Равоқ бирининг устига иккинчиси ўрнатилган. Икки қават тоқидан иборат бўлиб, унинг юқори тоқи пастки тоқига нисбатан ярим ғишт чиқарилиб ишланган. Пастки тоқининг қалинлиги 165 см ва юқори тоқиники — эса 125 см га тенг. Равоқ таянчини мустаҳкамлаш ва унинг ажралиб кетмаслиги учун равоқнинг дарёнинг ўнг соҳилига ўрнатилган жан. қанотининг икки томони махсус бозу (тиргак) шаклида ишланган. Яхлит қоядан иборат табиий пойдевор устига ўрнатилган мазкур равоқ Зарафшон сувайирғичининг қисқа сўл қаноти бўлиб, унинг бир неча равоқлардан иборат ўнг қаноти биринчи равоққа нисбатан 102° бурчак ҳосил қилиб, шарққа томон йўналган. Иккинчи равоқдан фақат унинг пастки пойдевор қисмигина сақланган. Бу дарё ўзани ичида харсан-

глардан ишланган кўприк устунларидан бири бўлиб, унинг уз. 8,5 м ва эни 3 м 80 см га тенг. Равоқнинг кенглиги эса 20 м 75 см, уз. 8,5 мга тенг бўлган. Иншоотнинг учинчи равоғидан фақат пойдеворининг бир қисми сақланиб, бошқа равоқларидан эса асорат ҳам қолмаган. Равоқ усти қисмининг эни 7 м дан ортиқ бўлган. Икки четининг баландлиги ҳам, эни ҳам 1 м лик ғов қилиб, пишиқ ғиштдан ишланганлиги мазкур иншоотни лойиҳалаштирган 16а. муҳандислари дарё устидан ўтувчиларнинг шахсий хавфсизлигини таъминлаш чораларини ҳисобга олганлигини кўрсатади. Кўприқда ишлатилган қурилиш қоришмалари ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Цемент каби мустаҳкам бириктирувчи қоришма ҳали ихтиро этилмаган ўрта аср шароитида сув иншоотларини бино қилишда доимий намликка чидамли қурилиш қоришмаси топиб ишлатилган. Мас, кўприк устунларининг доимий сув остида турадиган қисми ўсимлик кули ва ганч аралаш охакдан тайёрланган сувга чидамли махсус турувчи қисмлари ўсимлик кули аралаш ганч қоришмаси б-н ва ниҳоят, иншоотнинг доимий қуруқ шароитда турадиган юқори қисми фақат ганч б-н ишлаб чиқилган. 3. с. к. Самарқанд ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Кўприк орқали ўтган карвон йўллари Самарқанд шим.да Тошкент воҳаси ва Сирдарё бўйларидаги туманлар, шарқда Фарғона водийси ҳамда Нурота орқали Бухоро б-н боғланган. Бундан ташқари, бу иншоот Зарафшоннинг Оқдарё ва Қорадарёларга бўлинишида сувайирғич сифатида қам хизмат қилган. Зарафшоннинг сувини тенг иккига тақсимлаш мақсадида Оқдарё ва Қорадарёлар ўртасига қурилган тўғон 3. с. к.нинг марказий равоқларидан бирига бориб туташган. Натижада Зарафшоннинг оқими кўприк остидан утиши б-н иккига: Оқдарё ва Қорадарё ўзанларига бўлиниб оққан. Шунинг учун ҳам бу иншоот тарихда сувайирғич кўприги номини олган. Бу айирғичнинг яна бир катта аҳамияти

шундаки, у Зарафшон сувини тартибга солган, Миёнкол ва б. туманларни баробар суғоришда катта роль ўйнаган. Кўприкдан ҳоз. вақтда сақланиб қолган ягона равок Ўзбекистонда гидротехника тараққиёти тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. 3. с. к. нодир тарихий ёдгорлик сифатида давлат мукофазасига олинган.

Ад.Мухаммаджонов А., Шайбонийхон сувайирғич кўприги, Т., 1969; Мухаммаджонов А., Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи, Т., 1972; Мухаммаджонов А., Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари, Т., 1997.

Абдулахад Мухаммаджонов.

ЗАРАФШОН ТИЗМАСИ - Помир-Олай тоғларига мансуб тоғ тизмаси. Зарафшон дарёсидан жан.да, Мастчоҳ (Кўксув) тоғ тугунидан бошланиб, Туркистон тизмасига параллел ҳолда шарқдан ғарбга 420 км га (Жом чўлигача) чўзилган. Герцин бурмаланишида ҳосил бўлган, кейинчалик емирилган ва учламчи даврда қайта кўтарилиб ҳоз. кийфага келган. Замини асосан палеозой оҳақтошлари, кристалли сланецлар ва қисман гранитлардан (ғарбида) тузилган. 3. т.да қоя, тик жарлик ва чуқур водийлар кўп. Оҳақтошли жойларида карст ходисалари учрайди. 3. т.нинг ғарбий қисмидаги Қирқтоғ платосида (Зиёвуддин тоғлари яқинида) Ўрта Осиёда энг чуқур, дунёдаги йирик карст ғорларидан бири Кили (ёки Киев) ғори (тубидаги кўл б-н бирга чуқ. 950 м) жойлашган. Тизманинг шарқий қисми Мастчоҳ ва Яғноб дарёлари хавзаларини, ғарбий қисми Зарафшон ва Қашқадарё қавзаларини бирибидан ажратиб туради. Шарқий қисмининг ўртача бал. 4000—4500 м.

3. т.да бир қанча бўйлама депрессия (грабен) ва кўндаланг водийлар мавжуд. Зарафшон дарёсининг ирмоқлари — Фондарё, Киштутсой, Мағиёндарё 3. т.ни кўндаланг кесиб ўтиб, тизмани уч қисмга бўлади. Фондарёгача бўлган шарқий камбар қисми Мастчоҳ тоғлари

деб агалади, унда қиррали чўкки кўп. Шим. ён бағри қия, жанубийси тик. Бал. 4500—5000 м, энг баланд жойи Тутак чўкқиси, 5433 м. Баланд қисмида қор ва музлик кўп. Шарқда Фондарё ва ғарбда Киштутсой оралигида Фон тоғлари жойлашган. Шим. ён бағри (Зарафшон водийси томон) тик ва қояли бўлиб, жан. Ҳисор тоғларига туташиб кетади. Сланец ва оҳақтошларидан тузилган шим. ён бағрида ёриқ кўп. Бу ёриқлар ташки кучлар таъсирида кенгайиб бормоқда; тоғларда кўчиқар бўлиб туради. 3. т.нинг кичикроқ музликлар б-н қопланган энг баланд Чимтарга чўкқиси (5489 м) шу қисмида. Музликларнинг умумий майд. 307 км². Киштутсойдан ғарбга томон тоғ пасайиб, у ерда ўртача бал. 2500 м бўлган платосимон тоғлар бор. Мағиёндарёдан Тахтақорача довоғигача Чақаликалон тоғи давом этади, унинг шарқий қисми баланд, шим. ён бағри тик. Довоннинг ғарбидаги Қоратепа тоғи ғарбга томон пасая бориб, бал. 500—600 м ли адирлар б-н тугайди. Адирлар Каттақўрғон ш.дан жан.да баландлаша бориб, Зирабулоқ тоғларига туташади. Зирабулоқ ва Зиёвуддин тоғлари 3. т.нинг ғарбий давоғидир. 3. т. иклими континентал. Тоғ олди қияликлари ва ён бағирларининг иклими иссиқ ва қуруқ, юқорига кўтарилган сари иклими салқинлашади ва ёғин кўпаяди. Январнинг ўртача траси пастроқ қисмида —0,5° дан 2° гача, 2500—3000 м баландликда эса —6° дан —10° гача. Июлнинг ўртача траси паст жойларда 25—29°, баланд қисмида эса 15—18°. Максимум тра 40—42°. Йиллик ёғин миқдори 200—400 мм.

Тоғ ён бағирлари сийрак ўрмон (асосан арчазор) б-н қопланган. Тоғнинг 800 м гача бўлган ва лёсс ҳамда лёссли кумлоқ жинслардан тузилган қисмларида оддий ва типик бўз тупроқ, 800—1500 м баландликда кўнғир бўз тупроқтарқалган. 1500—2000 м баландликда тоғ ўрмондашт минтақасидаги жигарранг ва жигаррангкўнғир тупроқларда заранг, арча, ёнғоқ, бодом,

қатранги, писта, дўлана, итбурун, чия ўсади. 2500—3000 м баландликлар су-бальп минтақасидан иборат, у ерлар-да мушукқуйрук, қўнғирбош, оқсўхта, коврак, бетага ўсади. 3000 м дан баланд қисмидаги альп минтақасида тўқ қўнғир ва қўнғир ўтлоқи, ўтлоқи тупроқларда оқмомиқ, тўнғизсирт, сувранг, чойўт, ча-лов, бетага, қизилтикан, пахтақ ўсади.

3. т.даги ўрмон ва бугазорларда ўрмон каламуши, олмахон учрайди, альп минтақасида эса қизил думли суғур, қизил пишчуха, кулранг сассиққўзан, ти-бет бургути, каптар, силовсин, тош сув-сари, жайра, ёввойи эчкилар яшайди.

3. т. яйловларидан чорвачиликда кенг фойдаланилади. Дарё водийларида қишлоқлар, экинзорлар, боғлар бор.

Ад.: Баратов П., Орография долины реки Зарафшон, в сб. «Вопросы изучения и использования природы и природных ресурсов Средней Азии и сопредельных стран», Т., 1970.

ЗАРАФШОН ТРАКТИ — Ўзбекистондаги йирик автомобиль йўли, Самарқанд — Ашхобод автомо-бил йўлининг бир қисми. Зарафшон водийсининг асосий транспорт маги-страли. Самарқанд—Қаттақўрғон—На-воий—Бухоро—Қорақўл—Олот—Тур-кманистон чегараси йўналишида ўтади. 1933—37 й.ларда қурилган. 1965 й.дан қора қоришмали қоплама ётқизилган. Умумий уз. 365 км, унинг 62 км цемент-бетонли, 289 км асфальтбетон ва 14 км қора қопламали. Йўлнинг 297 км I тои-фага, 57 км II тоифага, 11 км III тоифага қиритилган. Йўлда 2098 м узунликдаги 62 кўприк, 14578 м узунликдаги 668 дона кувур иншоотлари бор. 3. т. орқали халқ хўжалигининг барча турдаги юклари ва йўловчилар ташилади. Қатнов жадалли-ги суткасига 10—15 минг автомобилга этади.

«**ЗАРАФШОН-НЬЮМОНТ**» - ол-тин қазиб олиш бўйича Ўзбекистон—Америка қўшма корхонаси. Навоий ви-лоятининг Мурунгов шаҳарчасида жой-лашган (Тошкент ш.да ваколатхонаси

бор). Корхона муассислари: Ўзбекистон томонидан Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси, Навоий конметаллургия ком-бината (устав фондининг 25% дан), хори-жий иштирокчи «Ньюмонт-Ўзбекистон ЛТД» (устав фондининг 50%).

Қўшма корхонани ташкил қилиш тўғрисидаги шартнома 1992 й. фев.да им-золанди. 1993 й. окт.да техник-иктисодий асослаш ишлари яқунланди. Корхона 1993 й. окт. — 1995 й. май ойларида қурилди ва ил гари қазиб олинган, тарки-бида олтин миқдори саноат аҳамиятига эга бўлмаган маъданларни қайта ишлаш бўйича фойдаланишга топширилди. 1995 й. 20 июнда уюмли танлаб ишқоррси-лантириш жараёнида остки геозкологик хавфсизликни таъминловчи қатламсимон тўсиқ (таглик)нинг 1босқичи, 1997 й. 30 янв.да 2босқичи фойдаланишга топ-ширилди, 2001 й. март ойидан унинг 3босқичи қурилиши бошланди. Лойиҳа қуввати бир йилда 13,8 млн. т рудани қайта ишлашга мўлжалланган (таркиби-да камида 1,59 г/т олтин бўлган рудадан 65%, 1,09 г/т олтин бўлган рудадан 55% олтин ажратиб олинади). 2000 й.да 14,1 млн. т рудага ишлов берилди.

Ўзбекистонда бу корхона қурилиши-га қадар олтин ажратиб олишда уюмли танлаб ишқоррсилантириш усули саноат даражасида қўлланилмаган. 2000 й. дек. да қўшма корхона ихтиёрига 120 млн. т минераллашган руда (масса)ни бериш ва корхона ишини 2012 й.га қадар узай-тириш тўғрисида қўшимча битим имзо-ланди.

Корхонада АҚШ, Финляндия, Герма-ния, Бельгия, ЖАР ва б. куплаб мамла-катлардаги технологик материаллар ва жиҳозлар етказиб берувчи корхоналар б-н ўзаро алоқалар йўлга қўйилган.

Геннадий Яблоков.

ЗАРБА, зарб (физикада) — ҳаракатланаётган қаттиқ жисмлар тўқнашганда, қаттиқ жисм суюклик ёки газ б-н ўзаро таъсирлашганда юзага кела-диган ходисалар мажмуи. 3. давом этади-

ган вақт оралиғи, одатда, жуда қисқа (секунднинг ўн минглик улушларидан млн.лик улушларигача), бирбирига урилувчи жисмларнинг контакт (туташувчи) юзлараридаги кучлар (3. кучлари) эса жуда катта оний кучлар бўлади. Тўқнашган системалар учун оний кучлар ички кучлар ҳисобланади. 3. вақтида пайдо бўладиган импульслар оний импульслар дейилади. 3. туфайли жисмларнинг йўналиши, тезлиги, шакли ўзгаради, қолдиқ деформациялар, қошуш тебранишлари, жисмларнинг тегиши ва б.лар содир бўлади. Икки томонлама урилиш тезлиги критик тезликдан катта бўлган ҳолларда эса жисмларнинг 3. таъсир этган жойи емирилиши мумкин. 3. тўғри, марказий, бурчакли, пластик, эластик ва ҳ. к. бўлиши мумкин. 3. кучи F } нинг шу куч таъсир этиб турган вақт t га кўпайтмаси $Ft = S_1$ зарба импульси дейилади. 3. вақтида F жуда катта, t жуда кичик бўлади. Шу сабабли, 3. вақтида жисмга тушадиган таъсирни ифодалашда 3. кучи ўрнига 3. импульси ишлатилади. 3.нинг элементар назариясига кўра, жисм тезлигининг 3. вақтидаги ўзгариши тикланиш коэффициенти куч б-н ифодаланади; бу коэффициентнинг киймати урилаётган жисмлар материалига боғлиқ. Мас, ёғоч шар учун $k = j$, пўлат шар учун $k = \sqrt{}$ бўлса мутлақ эластик 3., $k=0$ бўлганда мутлақ ноэластик 3. дейилади. Машина ва механизмлар, иншоот элементларини ҳисоблашда уларнинг 3.га чидамлилиги эътиборга олинади. 3.дан жисмларни деформациялаш (яссилаш, майдалаш, штамплаш ва б.) ҳамда ҳаракатлантириш (мас, қозик, миҳ қоқиш ва б.) мақсадида фойдаланиш мумкин.

ЗАРБАНДТОҒ — Нурота тоғ системасидаги Октоғнинг ён тизмаси, Октепасойдан ғарбда. Уз. 10 км, энг баланд жойи Зарбанд кишлоғи яқинида (1280 м). 3. палеозой ётқизиклари, асосан, сланецлардан таркиб топган, рельефи асосан текис. Типик ва тўқ бўз тупроқ кенг тарқалган. Эфемер ва эфемероид ўсимликлар ўсади. 3.дан хўжалиқда яй-

лов сифатида фойдаланилади.

ЗАРБДОР — Жиззах вилояти Зарбдор туманидаги шаҳарча (1992 й.дан), Зарбдор туманининг маркази. Туманининг жан.да жойлашган. Т. й. станцияси. Вилоят маркази — Жиззах ш.дан 30 км шарқда. Аҳолиси 9 минг киши (2001). 3.да туман ҳокимияти биноси, ункти, пахта тозалаш зди, автокорхоналар, деҳқон бозори, маиший хизмат ва савдо шохобчалари, маданият саройи, клублар, 2 умумий таълим мактаби, касбхона лицейи, стадион ва б. бор. Шаҳарча муҳим автотранспорт йўллари ёқасида жойлашган. Вилоят маркази ва б. аҳоли пунктлари б-н автомобиль йўли орқали боғланган.

ЗАРБДОР ТУМАНИ - Жиззах вилоятидаги туман. 1979 й. 4 дек.да ташкил этилган. Шим.шарққа Сирдарё вилояти, ғарбда Жиззах тумани, шарқда Янгиобод тумани, жан.да Зомин тумани б-н чегарадош. Майд. 0,51 минг км². Аҳолиси 45,7 минг киши (2000). 3. т.да 5 қишлоқ фукарolari йиғини (Адиروبод, Андижон, Лалмикор, Шарқ Юлдузи, Янги-кент) ва 2 шаҳарча (Бўстон, Зарбдор) бор. Маркази — Зарбдор шаҳарчаси.

Табиати. Туман ҳудуди Мирзачўлнинг жан.да жойлашган. Рельефи асосан текисликдан иборат. Иклими кескин континентал. Январнинг ўртача траси —4°, —6°, июлники 28—30°. Йилига 300 — 350 мм ёғин тушади. Вегетация даври 205—210 кун. Тупроғи бўз, қўнғир тупроқ. Ер ости сувлари юза, шўр. Туман ҳудудида каналлари бор. Оқова шўр сувларни қочириш учун ариқ ва зовурлар қазилган. Ёввойи ўсимликлардан янтоқ, шўра, шувок, қўнғирбош, қиёқ, қамиш, юлғун, оқбош, итузум, тол, жийда ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, чиябўри, қаламуш, тошбақа, илон, қалтақесак, ёввойи паррандалардан ўрдақ, тустовуқ, қирғовул, қалхат, чуғурчиқ, қарға, сўфитўрғай, майна яшайди.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар, шунингдек, тожик, қозоқ, рус, украин, қирғиз, туркман, татар ва б. миллат вакиллари

хам яшайди. 1 км2 га 89 киши тўғри келади. Қишлоқ аҳолиси 27,8 минг киши, шаҳарликлар 17,9 минг киши.

Хўжалиги. Қ. х.да пахтачилик, ғаллачилик асосий ўринни эгаллайди. 13 та ширкат хўжалиги мавжуд. Жами қ. х. ерлари 34,5 минг га, шу жумладан суғориладиган ерлар 32,8 минг га, лалми ерлар 430 га. Тумандаги барча тоифадаги хўжаликларда 12 мингдан зиёд қорамол, 14 мингдан ортиқ қўйэчки, 370 тача от бор. 325 дехқон хўжалиги бўлиб, 13,7 минг га ер ажратилган. Туманда Зарбдор ун кти, 20 кичик, 20 хусусий қорхона, 4 савдо ташкилоти, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд.

Туманда 12 умумий таълим мактаби (12,4 минг ўқувчи), «Оқбулоқ» фольклор этн. гуруҳи, 230 ўринли касалхона, 8 кишлоқ врачлик амбулаторияси, кишлоқ врачлик пункти, 8 фельдшерракушерлик пункти, 2 поликлиника, 8 дорихона бор. Зарбдор—Гулистон, Зарбдор—Тошкент, Зарбдор—Самарқанд ва б. йўналишлар бўйича шаҳарлараро автобус ва такси қатнови йўлга қўйилган. «Зарбдор» туман газ. 1000 нусхада нашр этилади.

ЗАРБИЙ ТЕЗЛАНИШ (космонавтикада) — космик парвозда космонавт катапульталанганда, авария ҳолатларида, кабина космонавт б-н бирга элтувчи ракетадан ажралганда ва космик кема (КК) куруқдикка кўндирилганда вужудга келадиган тезланиш. Қисқа вақт (1 с чамаси) давом этади ва тез (бир неча д/с дан минг д/с гача) ўсиб боради. Одамнинг шикастланмай ерга тушишида 3. т.нинг таъсир йўналиши, тезлигининг ортиб бориши, ўриндикнинг шакли, оғлаш системаси, гавда ҳолати, космонавт организмнинг тайёргарлиги муҳим аҳамиятга эга. Агар 3. т. вектори умуртқа поғонаси йўналишига тўғри келса (ёки шу йўналишга яқинлашса), уни синдиришга интилади. Мас, катапультланиш вақтида (3. т. 200—500 д/с тезликдан ортганда ва 3. т. 0,1—0,2 с таъсир қилганда) чидаш чегараси 20—22 д ни ташкил қилади. Кўндаланг йўналишдаги 3. т.

учун бу чегара анча юқори бўлади. Аммо бунда паренхиматоз органлар, айниқса, ўпка жароҳатланиши мумкин. Авария юз берганда КК ни ерга қаттиқ кўндиришда 3. т.нинг ўсиб бориш тезлиги 2000—3000 д/с га етиши мумкин. Агар бунда 3. т. 25—30 д дан ортса, мия шикастланиши, ҳатто ўлим юз бериши мумкин. КК ни ерга кўндириш пайтида пайдо бўладиган зарбларни камайтириш мақсадида парашют системасидан ташқари махсус кўндириш қурилмаси ёки тормозловчи ракета қурилмалари қўлланилади.

ЗАРБИЙ ТЎЛҚИН товуш тезлиги дан катта тезликка эга жиёмнинг ёки зичлиги, босими ва траси кескин юқори бўлган муҳит қатламининг ҳаракати таъсирида муҳитда пайдо бўладиган тўлқин. Портлаш ва детонация натижасида жисмлар ёки жисм қатламлари товуш тезлигидан катта тезликда ҳаракатланганда, лазер (ёки электрон) нури фокусиди ва х. к.да ҳосил бўлади. 3. т. натижасида моддаларнинг зичлиги, босими ва траси кескин ошиб кетади. 3. т. фронти орқасидан атмосфера босимидан катта босимли сиқилган ҳаво (сув, тупроқ) қатлами, булар орқасидан эса атмосфера босимидан кичик босимли сийрак ҳаво (сув, тупроқ) қатлами ҳаракатланади. 3. т. сиқилган ҳаво қатламидан тезроқ силжийди, вақт ўтиши б-н 3. т. ҳаракати сусаяди, бир оздан сўнг тезлиги товуш тўлқини тезлигига барабарлашади. Атом бомбаси портлаганда ҳосил бўладиган 3. т. бундай қуролнинг асосий шикастловчи омили ҳисобланади. Мае, тротил эквивалента 20 минг т бўлган бомба портлаганда ҳосил бўладиган 3. т. 4 км наридаги биноларни вайрон қилиши, жанговар техникани йўқ қилиши ёки ишдан чиқариши мумкин. Бундай 3. т. 1,5 км наридаги кишилар ва ҳайвонларни ҳам шикастлайди. Оддий химоя воситалари (оқоплар, блиндажлар, ўрмонлар) 3. т. таъсирини анча камайтиради.

ЗАРБОФТ (форс— олтин, тўқима) — зар ип б-н тўқилган матоларнинг умумий номи. Асосан, хон, амалдорлар ва улар-

нинг оила аъзолари 3-дан тайёрланган либослар кийган.

ЗАРБУЛМАСАЛ — мақол, матал ва рамзли ҳикоя асосида яратилган таълимий ҳикоялар. 3-да муайян ҳикоялар таркибида, уларнинг хулосаси сифатида маталлар келтирилади. Баъзан масал, маталларнинг мазмуни асосида ҳикоялар яратилади. Бундай ҳикоялар кўпинча панднасихат маъносида бўлиб, маълум ғояни ёритиш учун хизмат қилади. 3-да мажозий маъно, киноя, рамз етакчи бадий восита сифатида қўлланилади. «Калила ва Димна», «Марзбоннома», «Синд-боднома», «Қобуснома» ва Саъдий Шерозийнинг «Гулистон»и, Муҳаммад Али Ҳабалийнинг «Жоме уттамсил» асари 3-га мисол бўлади. Гулханий ва Рожийнинг «Зарбулмасал» лари, 3-нинг мукамал намуналари ҳисобланади.

ЗАРҲОНА, танга саройи — тангалар зарб қилиш, орден, медаллар, кўкрак нишонлари ва б. давлат унвон белгилари, шунингдек, зарҳаллаш, қумушлаш ва заргарлик сирлаш усуллари б-н металдан ўйма ва босма маҳсулотлар тайёрлайдиган давлат корхонаси. 3. миллий давлат барпо бўлиши б-н танга зарб қилиш давлат монополиясига айланган шароитларда ташкил қилинади.

Энг қад. 3-лар мил. ав. Юнонистонда ва Римда ташкил этилган эди. Дастлабки тангалар металлнинг оддий кичик бўлагидан иборат бўлган. Кейинчалик расмли ва ёзувли тангалар зарб қилина бошлаган. Мае, Эрон шоҳи Доро 1 8,4 г оғирликдаги олтин тангалар зарб эттирган. Ўрта Осиёда давлат пул лари зарб этадиган 3-лар 8—10 а.ларда пайдо бўлган. Амир Темури хукмронлиги даврида Самарқанддаги зарбхона Темурийлар давлати учун танга пуллар зарб этган.

19-нинг 40-й.ларида Хива, Бухоро, Кўкон хонликларидаги 3-ларда аверси Собик Иттифоқда 1921 й.гача Петроград (ҳозирги Санкт-Петербург) 3-сида орденлар ва юбилей медаллари тайёрланган. 1921 й. авгдан қумуш, 1924 й.дан мис, кейинчалик бронза ва никелли, 1961

й.дан бошлаб эса жез ва нейзильбердан тангалар зарб қилина бошлади. 1942 й.да ташкил этилган Москва зарбхонасида орден, медаллар, қимматбаҳо металллардан кўкрак нишонлари ва б. маҳсулотлар тайёрланган.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин 1992 й.да Ўзбекистон Республикаси Марказий банки хузурида «Давлат Белгиси» ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил қилинди. Шу бирлашма таркибида Тошкент зарбхонаси 1997 й. 20 мартда ишга туширилди. 3-да ЎЗРнинг тангалари, орден, медаллари, кўкрак нишонлари ва б. ишлаб чиқарилади.

Ав.: История Узбекистана в источниках // Ўзбекистон в сообщениях путешественников и учёных (20—80 годы XIX в), Т., 1990.

ЗАРВАРАҚ, шмуцтитул — китобнинг сарварағидан ёки ҳар бир боб, бўлим, қисмдан олдин қўйиладиган икки ёки бир саҳифали алоҳида варағи. 3-да китобнинг қисқа номи, айрим ҳолларда фақат китоб ва нашриёт номи берилади. Баъзида китобнинг мазмунига монанд безаклар ишланади. Китоб ичидаги 3-да китобнинг алоҳида қисм ва боблари олдидан шу қисм ёки бобнинг номи, раем ҳамда безаклар жойлаштирилади. Китобат санъатида лаввоҳ (китобга жило берувчилар) томонидан 3. саҳифалари четларига рангбаранг чизиклар, нақшлар чизиш, китоб номини олтин ҳал б-н ёзиш китоб безашнинг одатдаги услубига айланган. Алишер Навоий асарлари учун ўз даврида ғоят маҳорат б-н 3-лар ишланган (қ. Китобат санъати).

ЗАРГАРЛИК — бадий хунарамдлик соҳаси; олтин, қумуш, мис, қалай каби рангли металллардан зебзийнат буюмлари (такинчоқлар), безак буюмлари яшаш касби. Заргарлар безак буюмлари тайёрлашда қуйиш, болғалаб (зарб бериб) яшаш, ҳаллаш (олтин ва қумуш суви юритиш), ўйиб ёки бўрттириб нақш яшаш, босма, зиғирак, совоткори, қолипаки, шабака каби усуллардан кенг фойдаланади. Қимматбаҳо тошлар

(гавхар, феруза, дур, хақик ва б.)га ишлов бериб, 3. буюмлари (баргак, бибишак, билагузук, бозубанд, бозгардон, болдок, булоки, бўйинтумор, гаҷак, дуотузи, жевак, жиға, заркоқил, зебигар Алишер Навоийнинг «Хамса» асарига ишланган зарварак (Хирот, 1492—93 й.лар; хаттот Султонали Машҳадий, музаҳҳиб Мавлоно Ёрий. Санкт-Петербург Давлат халқ кутубхонаси қўлёзмалар фондида сақланади).

Заргарлик: тиллақош (Тошкент, 1880 й.); Далварзинтепадан топилган бўйин тақинчоғи (пектораль, мил. ав. 1а.) дон, зулф, исирға, коқил, ойболдок, осма-тузи, санчок, тавк, тилла баргак, тилла тузи, тиллақош, турунж, узук, шоқила, қашқарболдок, халқа каби) яратилган.

Археологик топилмалар 3. қадимдан мавжудлигини кўрсатади. Қад. Миср, Юнонистон, Эрон, Хитой заргарлари 3. буюмлари тайёрлашда маржон, нефрит, қаҳрабо ва б.дан кенг фойдаланган. Европада, айниқса, роман ва готика даврида (12—15 а.лар) 3. санъати юқсак поғонага кўтарилган, 3.нинг янги усул ва услублари вужудга келган. ЎзРнинг кўпгина музейларида сақланаётган топилмалар республика ҳудудида (Юнон-Бактрия подшолиги, мил. ав. 3—2а.; Қад. Хоразм, асосан, мил. ав. 1нинг йиллик ўргаларидан мил. 8а. гача) 3. ривож топганини кўрсатади. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хива, Қўқон, Шаҳрисабз ва б. шаҳарларда 3. ривожланган. 19а. охири 20а. бошида ўзига хос ишланиши, шакли, безаклари, хусусиятлари б-н бирибидан фарқ қилган хилмаҳил 3. буюмлари кенг тарқалган, зийнат буюмлари тўпламлари вужудга келган. Асрлар оша авлоддан авлодга ўтиб келаётган 3. санъати 20 а. бошларида инкирозга юз тутди, халқ усталарининг сони қисқара бошлади. Усталарга қимматбаҳо хом ашёлардан фойдаланишга йўл қўйилмади. 3. фкаларида ижод қилган устазаргарлар иш жараёнида астасекинлик б-н мавжуд анъаналардан йироқлаша бордилар. Нағижада улар томонидан ишлаб чиқарилган

буюмларнинг шаклишамойили ўзгариб «эклектик» манзарани юзага келтирди ва баъзи анъаналарни буткул йўқолишига олиб келди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг 3. санъати жонланди. Қимматбаҳо металл материаллардан фойдаланишга имкон яратилди.

Ижод қилаётган усталар, асосан, 2 йўналишда: маҳаллий 3. (унутилиб бораётган анъаналарни қайта тиклаш) ва анъанавий замонавий услубда 3. буюмлари яратиш устида ижод қилмоқдалар. Анъанавий 3. буюмлари — туморлар, исирғалардан «уч кўзача», «ой болдок», «ер бидор», «қашқарболдок» ва б. яратилди. Усталардан Дадамухамедовлар сулоласи, Г. Йўлдошева, Р. Мухаметшин, М. Нозирхонов, Ш. Низомов, И. Олимов, Г. Тошева ва бошқалар 3. анъаналарини ўрганиш, ривожлантириш ва янги йўналишларни кашф этиш борасида катор ишларни амалга оширдилар. Бухоро, Хоразм, Сурхондарё ва бошқа 3. мактабларнинг айрим чизгилари бири-бирига уйғунлаштирилиб, янги замонавий 3. буюмлари яратилмоқда. А. Улумбекованинг «Аёл» (1998), «Африка» (1999), «Балиқча» (1999); Э. Гостевнинг «Парвоз» (1998) асарлари, Р. Мухаметшин ижодий намуналари («Ҳаёт дарахти», 1993;

Билагузуклар: илон шаклидаги билагузук (Бактрия, мил. ав. 3а.); соатли билагузук (20а.). «Тоғ ирмоғи», 2001) ўзининг безакдорлиги, тасвирининг нозиклиги ҳамда халқ санъатининг мумтоз намуналари асосида яратилиши б-н фарқланади. Ҳоз. кунда уста — заргарлар б-н бир қаторда бир неча бирлашмалар — «Фонон» ва «Кумуш» бирлашмаси, «Нур» давлат 3. маркази, «Мусаввир», «Устазода» каби марказлар ҳам ички бозорни 3. буюмлари б-н тўлдирмоқда. Ўзбекистон БА нинг ташаббуси б-н Тошкентда 2001 й. апр.да «Заргарлик — 2000», 2002 й. апр.да «Заргарлик — 2002» халқаро кўргазмалари намойиши ўтказилди. Ушбу кўргазмада кўпгина давлатларнинг заргар усталари

ўз асарлари б-н қатнашди (яна қ. Заргарлик саноати); 2) бозорда заргар усталарнинг дўконлари жойлашган раста ёки маҳалла. Ад.: Фахретдинова Д. А., Ювелирное искусство Узбекистана, Т., 1988.

ЗАРГАРЛИК САНОАТИ - юксак бадий ишлов бериш йўли б-н нодир металллар ва қимматбаҳо тошлардан, шунингдек, бошқа металллардан буюмлар, тақинчоқлар ишлаб чиқарадиган саноат тармоғи. З.с.да хом ашё сифатида қимматбаҳо ва рангли металллар (платина, олтин, кумуш ва б.), уларнинг қотишмалари, қимматбаҳо ва ярим қимматбаҳо тошлар (феруза, фионит, олмос, ақик, зумрад, ёқут), табиий тошлар, пластмасса, суяк, эмаль, шиша ва б. ишлатилади.

Ўзбекистонда З.с. корхоналари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Қимматбаҳо металллар ва қимматбаҳо тошлар қўмитаси ҳузуридаги «Фонон» илмий и. ч. бирлашмаси таркибида. Уларнинг йириклари: «1Тошкент заргарлик корхонаси», «2сонли заргарлик заводи», «Нур» давлат бадий заргарлик маркази, «3сонли заргарлик заводи», «Кумуш» Ўзбекистон-АҚШ қўшма корхонаси, «ЭйшнРейз» Ўзбекистон-АҚШ қўшма корхонаси (Тошкент ш.), Шахрисабз заргарлик корхонаси (Шахрисабз ш.), Бурчмулла заргарлик зди (Бурчмулла қишлоғи). 1992 й.да ишга тушган Зарафшон шаҳридаги Навоий заргарлик зди (аввалги «Зариспарк» Ўзбекистон-АҚШ қўшма корхонаси) республикадаги етакчи заргарлик корхонаси ҳисобланади.

Бу корхоналар 585 ва 750 асиллик даражали (пробали) тилла қотишмаси, 925 асиллик даражали кумуш қотишмасидан турли хилдаги заргарлик буюмлари (сирға, узук, заргарлик занжирлари, совғабоп маҳсулотлар, кумушдан ясалган ошхона анжомлари, юкори бадий сифатга эга бўлган заргарлик буюмлари, якка буюртмалар, янги заргарлик буюмларининг моделлари)ни ишлаб чиқаради. Шахрисабз ва Бурчмулла заргарлик корхоналарида заргарлик бу-

юмларини и.ч. б-н бирга қимматбаҳо ва қимматбаҳо бўлмаган тошларга киррали ишлов берилади. «Фонон» ИИБ илмийтехника лаб.ларида заргарлик соҳасида ишлатиладиган турли рангдаги сунъий кристаллар ўстирилади. З.с. корхоналари б-н бир қаторда Республикада буюртмачининг ашёсидан заргарлик буюмлари тайёрлаш ва уларни таъмирлаш б-н шуғулланувчи заргарлик устахоналари ва якка тартибда ишловчи заргарлар ҳам фаолият кўрсатмоқда (қ. Заргарлик). Республикада ишлаб чиқариладиган ва четдан келтириладиган З.с. маҳсулотлари сифати ва асиллик даражасини Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 й. 8 фев.даги фармони б-н ташкил қилинган Давлат асиллик даражасини белгилаш палатаси назорат қилади. 2001 й. 7 дек.да «Қимматбаҳо металллардан ясалган буюмларнинг асиллик даражаси ва тамғаланиши тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни қабул қилинди. 1999 й.нинг 4июнида Ўзбекистон Республикасининг Давлат асиллик даражасини белгилаш палатаси Асиллик даражаси палаталарининг Европа уюшмасига тўла ҳуқуқли аъзо бўлди. Давлат асиллик даражасини белгилаш палатаси қимматбаҳо металллардан ясалган буюмларнинг софлигини текшириш ва тамғалаш Халқаро конвенциясига кириш масалалари б-н 1996 й.дан шуғулланиб келади ва кузатувчи мамлакат мақомида унинг барча кенгашларида қатнашади.

Ўзбекистон З.с.да хом ашё сифатида ишлатиладиган рангли металллар, қимматбаҳо ва ярим қимматбаҳо тошлар республиканинг ўзидаги саноат корхоналарида ишлаб чиқарилади ва конлардан қазиб олинади.

Хорижда З.с. ривожланган мамлакатлар қаторига АҚШ, Италия, Буюк Британия, Германия, Франция, Россия, Украина, Ҳиндистон, Хитой ва б. мамлакатлар киради.

Дилшод Миртолипов.

ЗАРГАРТЕПА — археологик ёдгорлик, қаср харобаси (7—10 а.лар).

Самарқанд ш.нинг шарқий қисмида, Саттепа мавзесида. 1936 й. Ўзбекистон давлат тарих музейи экспедицияси топиб ўрганган, 1986—87 й.ларда эса Археология интининг Самарқанд отряди у ерда казиш ишлари олиб борган. 3. эни 10 м, бал. 9 м келадиган тепаликдан иборат бўлиб, у казиб очилганда пахса супа, шатранж хоналари тартибида беш қатор қилиб ўрнатилган эхромсимон устунлар бўлаклари, пахса ва хом ғиштдан курилган девор қолдиқлари, сопол идиш синиқлари, тангалар (7—8 ва 10а.лар) топилган.

ЗАРГАРТОҒ (Ҳаётбоши тоғи) — Шим. Нурота тизмасидаги тоғ. Самарқанд ва Жиззах вилоятлари чегарасида жойлашган. Уз. 15 км. Марказий қисмининг бал. 2000 м дан зиёд. Энг баланд жойи — 2169 м. 3.— Нурота тизмасининг энг баланд қисми. Яланғоч қоялардан иборат тоғ массиви карбоннинг гранит ва гранодиоритларидан тузилган. Эрозия шакллари кенг ривожланган, сойлар чуқур (400—700 м) даралар қосил қилган. 3.да гумусга бой жигарранг тупроқлар тарқалган, уларда бошқоқли ўтлар, тоғ ксерофитлари ва барг тўқувчи буталар ўсади.

ЗАРДЕВОР — кашта тикиб безатиладиган бадийий буюм; уй безаги. Эни 40—70 см, узунлиги уй деворини қамраб оладиган қилинади. Уй деворининг юқори қисмига шифтга тақаб гир айлангириб қоқилади. Бахмал, сидирға шойи, сатинга йўрма, босма, илма чокларда рангбаранг ипақлар, зар ип Зардевор б-н қўлда кашта тикиб, җажим тутиб безатилади. Безак мужассамотини ўсимликсимон нақшлар ташкил қилади: гул, шохчалардан тузилган бир маромда такрорланувчи меҳроблар қатори хошия нақш б-н ўралган. Қизларнинг сепига кирган 3.ни қадимдан хонадонларда хотинқизлар тайёрлаган, ҳозир бадийий буюмлар фкаларида (мас, Тошкент, Андижон ва б.да попоп машиналарида ҳам кашта тикиб) ишлаб чиқарилади. 19а. ўрталари 20а. бошларида Самарқанд, Тошкент, Сурхондарё ва б.

жойларда тайёрланган 3.лардан намуналар республика музейларида сақланади.

ЗАРДОБ, зардоблар — юқумли касалликларнинг ёки микроблар ва ҳайвонлар захаридан захарланишнинг олдини олиш ва даволаш мақсадида организмга юбориладиган модда. 3.ни илон, қоракурт, чаён, шунингдек, бошқа захарли ҳайвонлар захарига қарши қўллаш муҳим аҳамиятга эга. Бундай ҳолларда 3. бирданбир шифобахш восита ҳисобланади. Вируслар ва бактериялар келтириб чиқарадиган инфекциялар касалликлар диагностикасида 3. кенг қўлланилади (яна қ. Иммуно зардоблар, Қон зардоби).

ЗАРДОБ КАСАЛЛИГИ — даволаш ёки махсус — серопротектика мақсадида одам организмга бегона оксил (ҳайвонларнинг иммун зардоблари) юборилганда рўй берадиган аллергия реакция. Илгари тегишли зардоб (мас, қоқшол ёки дифтерияга қарши зардоб) қабул қилмаган кишиларда ушбу зардоблардан бири юборилгандан кейин, одатда, 8—12 кун ўтгач, баъзан эса бир неча дақиқадан сўнгра 3.к.нинг белгилари пайдо бўлади. Аввал укол қилинган жой ва унинг атрофига, кейин бутун баданга эшакемга ўхшаш тошма тошади, кичишади, бемор иситмайди, укол ўрни атрофидаги, сўнгра бошқа лимфа тугунлари катталашади, бўғимлар, бош ва юрак соҳасида оғриқ пайдо бўлади, баъзан бош мия шикастланишига хос ўзгаришлар (қоллапс, хушсизлик, тиришиш ва б.), буйрак ва б. аъзолар функцияларининг бузилиш ҳолатлари кузатилади. Касаллик бир лаҳзада ўтиб кетиши ёки ботбот қўзиб туриши мумкин. Беморда пайдо бўлган ўзгаришларга қараб кальций препаратлари, оғир ҳолларда эса кортикостероидлар ва б. буюрилади (яна қ. Серотерапия). Бемор ўз вақтида шифокорга кўриниб, керакли доридармонларни қабул қилса, тузалиб кетади.

ЗАРДУШТ, Заратуштра (Авесто тили бўйича), Зороастр (юн.) (мил. ав. тахм. 618, Хоразм — мил.ав. 554, Балх) — зардуштийлик асосчиси; Мовароуннаҳр,

Хуросон ва Эрон халкларининг биринчи воизи, шоир, дин пешвоси; пайгамбар. 3. Спитама уруғининг раиси Пурушасп хонадониди туғилган. Онасининг номи Дугдова. 3. 15 ёшгача замонасининг до-нишманди Барзин Курас кўлида диний қонунлар, табиатшунослик, воизлик, каломи бадиъ фанлари бўйича таълим олади, ҳарбий хунарларни эгаллайди. 16 ёшида Турон — Эрон жангида иштирок этади. Ўз қавм ва қабилалари пешқадам вакилларининг кўпхудолик удумларига қарши ҳаракатига қўшилди ва 19 ёшида якка тангрини кашф этиш умидида Са-блон тоғига чиқиб кетади. 20 й. ёрда яшайди. Ривоятларга кўра, 3. наврўз кун-ларининг бирида қоҳинлар бошчилигида муқаддас ичимлик — «Хум» тайёрлаш-га киришган. Эрта тонгда у дарёдан сув олиш учун қирғоққа тушган. Сув олиб бўлгач, кўзига қирғоқда турган порлоқ хилқат — «Вохумана» кўринади ва унинг сеҳрли нурига эргашади. Ниҳоят, у эзгу ва улуг худо Ахурамазда ҳузурига бора-ди. Ахурамазда ўзининг бутун борлиқни яратган худо экани ҳақидаги хабарни билдириш учун одамлар орасидан 3.ни танлаганини айтади (бу вақтда у 40 ёшга тўлган эди). Шу кундан бошлаб 3. зардуштийлик динининг пайгамбарига айланади. «Гатлар» деб аталган, қўшиқ қилиб айтишга мўлжалланган шеърлар яратади. Сўнгра шаҳару қишлоқ кезиб, якка тангри ғоясини тарғиб этади, тараф-дорлар орттиради. Бундан хавфсираган Турон шоҳи Аржасп 3.ни дорга осиш ҳақида фармон чиқаради. 3. 300 маслак-доши б-н Балхга, сўнг Сейистонга қочиб кетади. Шим. Эронда зардуштийлик ди-нига асос солади. 3. Эрон шоҳи Гуштасп қабулида бўлиб, уни ва донишманд ва-зири Жомаспни якка тангри Ахурамазда ҳақидаги таълимотига ишонтиради. Шундан сўнг, Гуштасп фармонига кўра, Эрон худудида зардуштийлик дини жо-рий этилади. Бун эшитган Аржасп Гуштаспга 3.ни ҳибсга олиб ҳузурига жўнатиш ҳақида талаб-нома юборади. Гуштасп бу талаб-ни рад этади. Аржасп

300 минг лашкар б-н Эронга ҳужум қилиб, Балх, Сейистон, Бехруз ш.ларини вайрон қилади. Гуштаспнинг 4 ўғлини жангда ўлдиради, кексайиб қолган от-аси Лухраспни қатл этиб, Гуштаспнинг ўғли Исфандиёрни зиндонбанд қилиб, кўп ўлжа б-н қайтади. Аржаспнинг ик-кинчи ҳужуми пайтида зиндондан қочган Исфандиёр мудофаа жанглари яхши уюштириб, ғанимларни тормор этади. Натижада туронликлар ҳам зардуштий-лик динини қабул қилдилар. Гуштасп фармонига кўра, шаҳар ва қишлоқларда янги ибодатхона — оташкадалар қурила бошланади. 3. Балхда қурилган шундай оташкаданинг очилишида иштирок эта-ди ва ибодат пайтида кўпхудолик тараф-дори Братарвахш томонидан чавокдаб ўлдирилади. 3.нинг Иставатр, Уруватр, Пуручитра исмли ўғиллари, Фрини, Три-ни, Пуручисто исмли қизлари бўлган. 3. ўз таълимотини — Авестоаа. баён эта-ди. Тилшунослик маълумотлари ва ки-тоб мазмуни Авестонинг фақат айрим қисми тахм. бир вақтда ёзилганлигини кўрсатади.

Ад.: Мокавельский А. О., Авеста, Баку, 1960; Мэри Бойс, Зороастрийцы, М., 1988; Ҳомидов Х., «Шохнома»нинг шухрати, Т., 1991.

Ҳамиджон Ҳомидий.

ЗАРДУШТИЙЛИК, зороастризм — мил. ав. 7—6-ларда вужудга келган дин. Асосчиси — Зардушт. Сўнги тадқиқот хулосаларига қараганда, Ўрта Осиё, хусу-сан, Хоразм 3. ватани бўлган. Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон, Озарбайжон ҳамда Яқин ва Ўрта Шарқнинг бир неча мамла-катларида тарқалган. Қад. пахлавий тили-да «Зардушт» сўзи «Магупта» деб атал-ган. Пахлавий тилидаги ёдгорликларни араб тилига таржима қилган олимлар уни «мажус» шаклида қўллаган. Натижада ўрта асрлардан бери «Зардушт» «мажус», «зардуштийлик» эса «мажусийлик» си-фатида қўлланиб келинган. 3.да «оташ» ва «куёш» тангри Ахурамазданинги ўғли деб ҳисобланган. «Нур», «оташ» 3.нинг рамзи, тимсолидир. 3.да Ахурамазда

олий худо ҳисобланганлиги учун 3. — маздаизм ёки маздаийлик деб ҳам аталган. 3. таълимоти унинг муқаддас китоби — Авестоа баён этилган. 3. таълимоти дунедаги ҳамма тартиблар яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва қоронғулик, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги курашга боғлиқ, деб тушутиради. Оламдаги ҳамма яхшиликларни Ахурамазда, ёмонликларни Анхрамайну ифодалайди. Анхрамайну Ахурамаздага қарши курашади, лекин уни енгишга ожизлик қилади. Бу кураш абадий давом этади. Яхшилик б-н ёмонлик ўртасидаги кураш олам даги жараёнлар мазмунини ташкил этади. Одам бу курашда танлаш эркинлигига эга бўлган, ўз фаоллиги б-н дунёда адолат тантанасига таъсир эта оладиган шахсдир. Авестода кўчманчилик ва деҳқончилик ҳаёт тарзи ўртасидаги қарамақаршилик баён этилади, кўчманчиликка ҳамма ёвузликларни келтириб чиқарадиган ҳаёт тарзи деб қаралади ва у қораланади, деҳқончилик эса яхшилик белгиси сифатида рағбатлантирилади. 3. динида олов гуноҳлардан тозаловчи сеҳрли куч деб қаралади. 3.нинг ахлоқий таълимоти «эзгу фикр», «эзгу сўз» ва «эзгу амал» дан иборат муқаддас учлик (ахлоқий триадада ўз ифодасини топган. 3. талабига кўра, ҳар бир инсон тангрининг яқкаю яғоналигини эътироф этиши, хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин илм ўрганиши, турли касбларни эгаллаши, чорвачилик, деҳқончилик, боғдорчилик б-н шуғулланиши, канал қазиси, ер очиши лозим. Энг асосийси — 3.да эътиқод эркинлиги мавжуд бўлган. 3. инсонларни тенгликка, ҳамжиҳатликка, бирбирига яхшилик қилишга, ер юзида тинчтоғув ҳаётни таъминлаш учун курашга чорлаган, унда маърифат зулматга, адолат зулмга қарамақарши қўйилган. 3.да ҳар бир инсон бутун кучини ўзини камолатга етказиш йўлига сарф этмоғи лозим. 3. мурдани тупроққа кўмиш ёки куйдиришни тақиқлайди. Бу дин жоннинг ўлмаслигини, унинг абадийлигини тан олади, жаннат ва дўзахни ҳам эътироф

этади. Оташқада зардуштийларнинг ибодатхонаси ҳисобланади. 3. руҳонийлари алоҳида табақа сифатида ажратилиб, уларга махсус имтиёзлар берилган. 3. аршакийлар ва сосонийлар подшоҳлиги даврида ҳукмрон динга айланган. 3. 13 а. давомида аҷам мамлакатларида асосий дин бўлиб келган. Араблар 7а. ўрталари — 8-а. бошларида Эрон ва Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин ислом дини ҳукмрон динга айлангач, зардуштийлар қувғин қилиндилар. Зардуштийлар Ҳиндистон ва Эронда ҳозир ҳам мавжуд. Эроннинг Язд ва Гилон вилоятларида уларнинг сони 100 мингдан, Ҳиндистоннинг Маҳараштра, Гужарот штатларида 115 мингдан зиёдни ташкил қилади.

Ад.: Маковельский А. О., Авеста, Баку, 1960; Мэри Бойс, Зороастрийцы, М., 1988; Авесто (Аскар Махкам таржимаси), Т., 2001; Авесто (Мирсодик Исмоков таржимаси), Т., 2001; Ҳомидов Ҳ., Авесто файзлари, Т., 2001; Бобоев Ҳ., Ҳасанов С, Авесто — маънавиятимиз сарчашмаси, Т., 2001.

Ҳамиджон Ҳомидий.

ЗАРДЎЗИ — зар (тилла ёки қумуш суви юритилган) ип, ипак ва б. б-н кашта тикиб безак яратиш усули ва шу усулда безатиб тайёрланган кийим, бадий буюмларнинг номи (мас, 3. дўппи, 3. телпак, 3. нимча ва б.). Яна қ. Зардўзлик.

ЗАРДЎЗЛИК — безак санъати тури; амалий санъатнинг зар (тилла ва қумуш суви юритилган) ип, нозик сим, ипак б-н кашта тикиб безак яратадиган соҳаси. Тўртбурчак чамбаракка (корчўпга) ўрнатилган баҳмал, шойи, мовут, чарм ва б. матоларга зардўзи усулида кашта (гул, нақш, тасвир) тикилади. Каштада баъзан металл, тош, шиша мунчоклар ҳам ишлатилади, турли матолар (бахмал, шойи ва б.)дан курак қилинади. Олдиндан тайёрланган (рассомлар томонидан яратилган мужассамот нусхаси кучирилган) ахта қоғозлардан кенг фойдаланилади. Матога мустаҳкамланган (тикилган ёки ёпиштирилган) ахта қоғоз зар ип б-н бир томон-

лама қоплаб тикилади (мустаҳкамловчи чок учун зар ипга мое рангдаги ипдан фойдаланилади), натижада нақшгул юзаси зар иплар б-н қопланади, матонинг тескарисида нақшгул шаклигина ҳосил бўлади. Зардўзлар безак яратишда бир неча усулни қўллайдилар: зардўзи заминдўзи ва зардўзи гулдўзи, шунингдек, биришимдўзи (ипак ишлатилганда), пулакдўзи (тугмасимон металл япроқчалар қўлланганда) ва б. Мустаҳкамловчи ва тахир чокларнинг бир неча хилини мохирона қўлланилиши ҳамда уларнинг нақш мужассамоти б-н уйғунлашуви зардўзи буюмларга жозиба ва нафосат бахш этади; уларнинг бадий киммати нақш мужассамоти, хом ашёси, тикилиши ҳамда зардўз устанинг дид ва маҳоратига боғлиқ. Нақш мужассамотида кенг тарқалган анъана 3. бадий хунармандлик тури сифатида Яқин ва Ўрта Шарқда кенг тарқалган. Асосан, бинолар ичини безайдиган буюмлар, аёлларнинг байрам либослари 3. б-н тайёрланган. Археологик топилмалар, тарихий қўлёзмалар Ўрта Осиё халқлари орасида зардўзи кийим ва бадий буюмлар тикиш қадимдан ривожланганлигини кўрсатади. Испан элчиси Клавиho уз эсдаликларида 3. усулида тикилган кўрпатўшақлар, ипак матога зар тақилган қимматбаҳо дарпардалар ва чодирлар ҳақида, эркак ва аёлларнинг зар ипда тикилган кийимлари ҳақида завқ б-н ёзади. Абдураззоқ Самарқандий ўзининг «Ҳиндистон сафарномаси» рисоласида Шохрух (1442) Ҳиндистоннинг Калькутта вилояти ҳукмдори хузурига юборган элчилари орқали унга зардўзи дўппи совға қилгани қайд этилган. Восифий ўзининг рисолаларида 3. касби тўғрисида сўз юритган. Дарқақиқат, 15—18а.ларда Бухоро, Самарқанд, Ҳиротда 3. юксак поғонага кўтарилган. Унинг 19а.даги тараққиёти Бухоро б-н боғлиқ. Бухорода сақланиб келаётган 3. касби узоқ давр мобайнида сайқал топиб, такомиллаша борган. 3. б-н, асосан, эркаклар шуғулланган (ҳозир аёллар орасида ҳам кенг тарқалган),

улар устахоналарга уюшиб ишлашган. 19а. ўрталари 20а. бошларида яратилган зардўзи буюмлар (тўн, камзул, чакмон, чалвор, пойабзал, белбоғ, салла, кулоҳ ва жул каби)нинг деярли барчаси амир ва унинг оиласи, сарой аъёнлари учун тайёрланган, қисман бадавлат хонадонлар буюртмалари ҳам бажарилган. 19а. 30—60й.ларида 3.да акс эттирилган мужассамотлар қанчалик оддий бўлса, кашта — гуллар ҳам шунчалик раvon ва жозибador бўлган. 19а. 70—80й.ларида зар ип ёки зар аралаштириб эшилган ипак ип (пушти, тўқ қизил, мовий, яшил)дан фойдаланилган. 3.нинг зардўзи биришимдўзи номли ўзига хос тури шу даврга хосдир. 1893 й.дан зар ипларнинг янги навлари кўп миқдорда ишлаб чиқарилиб, улар рангли ипак ипларни сиқиб чиқарди ва умумий тикиш услубини ҳам тубдан ўзгартириб юборди.

1890—1900й.лардаги 3. заргарона ўта нозиклиги б-н ажралиб туради. Турли кўринишдаги бўртма гирихлар, юлдузчалар ва шунга ўхшаган бошқа безаклар буюмга ўзгача зеб бериб турган, айниқса, давкур мужассамоти алоҳида ўрин тутган. 20а. 20й.ларида барча амалий буюмларнинг турлари ўзгарди, аввалги хашамдор буюмлар ўрнини нафис ишланган, давр талабига мос буюмлар эгаллади, нақш мужассамоти соддалаштирилди, анъанавий нақшлар давр руҳини ифода этувчи шакллар б-н бойитилди. Зардўзлар аёлларнинг байрам либослари (қўйлак, нимча, дўппи, камар, кавуш, сумкача), анъанавий буюмлар, эркаклар учун совға тўнлар, дўппилар тайёрлай бошладилар. 40—50й.лар бошида маҳобатли зардўзи намоёнлар яратиш сезиларли даражада ривожланди. Дастлабки йирик иш Навоий театри учун тикилган зардўзи парда бўлди (1947, А. Шчусев чизгиси, ҳажми 7x27 м). Рассомларнинг амалий санъат усталари б-н ҳамкорлиги ҳамда ижодий изланишлар натижасида янги мужассамотли майда буюмлар, бадий жиҳатдан қимматли намоёнлар яратилди ва яратилмоқда: «Китоба» (1952, Н. Ами-

нов чизгиси), «Пахта» (1955, М. Прутская чизгиси), «Байрам» (1959, В. Столяров ва М. Аҳмедова чизгиси), «Гирих» (1962, В. Столяров чизгиси), Алишер Навоийнинг 525 йиллигига (1968) ва б.га бағишланган намоёнлар 3.нинг катта ютуғи бўлди. 90й.ларга келиб 3. қайта тикланди. Бухоро, Андижон, Наманган, Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Ургут, Қарши, Жиззах ш.лари, Сурхондарё вилояти замонавий 3. санъатининг марказлари ҳисобланиб, зардўз усталар (Н. Аминов, Б. Жумаев, С. Акбарова, Т. Содирқова, Г. Бозорова, Г. Пиримкулова, М. Ҳабибова, Г. Нуртובה, М. Муҳиддинова, Д. Тошева ва б.) чопон, дўппи, нимча каби либослар каторида мавзули намоёнлар, театр пардалари ҳамда совға буюмлар, игнадонлар, кўзойнак ғилофи, упаэлик сумкачаларини 3. усулларида безатишни ривожлантирдилар.

Б. Жумаев рафикаси М. Жумаева б-н биргаликда Бухоро зардўзлик санъати мактабини тиклаш ва ривожлантириш мақсадида маркаш ташкил килди (1995). Б. Жумаевнинг «Бахоуддин Нақшбандий» (1997), «Бухорои Шариф» (1997), «Қўштовус» (1998), «Гултувак» (1998), «Алишер Навоий» (1998) мавзуларидаги деворий намоёнларининг юқори даражадаги техник ижроси ҳамда муаллифнинг ўзига хос услуби ва бадиий аънааларнинг уйғунлашганлиги б-н ажралиб туради. Усталар ва рассомлар яратаётган йирик мавзули зардўзи буюмлар республика ва чет мамлакатлар кўргазмаларида намоён этилмоқда, музейларида сақланмоқда (яна қ. Бухоро «Зардўз» акциядорлик жамияти).

Ад.: Сидоренко А. И., Артыков А. Р., Раджабов Р. Р., Золотое шитьё Бухары, Т., 1984.

Сайёра Маҳкамова.

ЗАРЕТДИНОВ Курбанбай (1953.25.2, Кегейли тумани) — қорақалпоқ дирижёри ва композитори. Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (2000). Тошкент консерваториясининг хор дирижёрлиги фтнин тугатган (1975). Нукус санъ-

ат билим юртида ўқитувчи ва директор муовини (1975—81), Қорақалпоқ давлат филармониясининг симфоник оркестрида дирижёр, бош дирижёр ва бадиий раҳбар (1981—89), Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат мусикали театрида бош хормейстер (1989 й.дан), Қорақалпоқ ун-тининг «Муסיкий таълим ва тарбия» кафедраси мудири (1999 й.дан). Мусикали образни ҳар томонлама очиб беришда симфоник оркестр имкониятларидан унумли фойдалана олиш, шунингдек оркестр қолғуларининг рангбаранг товуш оҳанглари ни қаҳрамоннинг ҳаракат ҳолатига мое келтира олиш дирижёрлик услубига хос. Композитор сифатида «Туғилган жой», «Азамат ва мен», «Умрим», «Тоғасининг қизи» каби кўшик ва хор асарларини яратган. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1997).

«ЗАРИАДР ВА ОДАТИДА» - Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган эпик асар. «3. ва О.»да тасвирланишича, Мидия шоҳи Гуштасп (Виштасп)нинг укаси Зариадр, скифлар шоҳи Омаргнинг қизи Одатида бирбирини тушида кўриб, севиб қоладилар. Зариадр совчи юборди, аммо Омарг ёлғиз қизини бегона юртга узатишни истамай, унинг таклифини рад этади. Бир куни Омарг зиёфат уюштиради, қизига шу ерга ташриф буюрганлардан муносибини куёвликка танлашни ва бунинг рамзи сифатида куёвга май тўла тилла қадах тутишни таклиф этади. Қиз йиғилганлар орасидан Зариадрни кидиради, чунки унга хабар бериб улгурган эди. Зиёфатга скиф кийимида Зариадр етиб келиб, ўзини қизга танитади. Одатида қўлидаги қадахни унга тутади. Зариадр қизни отаси Омарг ҳам билмайдиган жойга олиб кетади.

Асарда севги ва эрк масаласи бош мавзу бўлиб, оила қуришда йигит ва қиз муҳаббати инобатга олиниши лозимлиги таъкидланган. Одатиданинг ўз севгисига садоқати, қатъий иродаси ва Зариадрнинг вафодорлиги, мардлиги ўртадаги тусикларни енгишга, мақсадларига эри-

шувига олиб келган. Қисса расомлар диққатини ҳам жалб этган. Қадимда ибодатхона, сарой ва айрим хонадонларнинг деворий расмлари шу мавзуда бўлган. Қиссанинг мазмуни антик давр муаллифи Атеней (мил. 2—3-а.)нинг «Софистлар тушлиги» китобида келтирилган Харес Митиленский (мил. ав. 4-а.)нинг ҳикояси орқали бизгача етиб келган. «3. ва О.» сюжети ва мазмуни туркийларнинг кейинги асрларда яратилган «Ўғузнома», «Алпомиш» ва б. халқ оғзаки поэтик ижоди намуналарида, шунингдек, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарларида ҳам ўз ифодасини топган.

Ад.: Маллаев Н., Ўзбек адабиёти тарихи, 1-китоб, 2-нашр. Т., 1965.

ЗАРИН — метилфторфосфонат кислотанинг пропил эфири, кучли таъсир этаётган захарловчи модда. Деярли ҳидсиз, рангсиз суюқлик. Суюқланиш траси — 54°, қайнаш траси — 151,5° (ажралиш б-н); зичлиги 1,094 г/см³, 20° да учувчанлиги 11,3 мг/л; сув ва органик эритувчилар б-н ҳар қандай нисбатда аралашади. Нафас аъзолари, тери, меъдаичак орқали (овқат ёки сув б-н) организмни захарлайди. Марказий нерв системасига таъсир қилиб, уни фалажлайди. Сув таъсирида жуда секин, минерал кислоталар ва айникса ишқорлар, аммиак ва аминларнинг сувдаги эритмаларида тез гидролизланиб захарли бўлмаган моддалар ҳосил қилади. З.дан сакланиш учун противогаз ва танани ҳимоя қиладиган воситалар, шунингдек, антидотлар, мас, атропиндан фойдаланилади (яна қ. Захарловчи моддалар).

ЗАРИНА (мил. ав. 7-а.) — саклар маликаси ва подшоши. Мидия давлати б-н Парфияга эгалик қилиш учун узок, муддатли урушлар олиб борган. Ниҳоят уртада сулқ шартномаси имзоланиб, Ктесийниит ёзишига кўра, ҳар икки томон абадий дўст ва ҳарбий иттифокдош бўлишга келишган. З. ўзининг жанговарлиги, жасурлиги, уddaбуронлиги, ақлзаковати, гўзал ҳусни таровати б-н бошқа сак аёлларидан анча устун турган. Са-

кларда уруш хавфи туғилган пайтда аёллар ҳам эркаклар б-н бир қаторда туриб жанг қилишган. З. саклар юртини кўшни кўчманчи қабилалар асоратидан халос этиб мамлакатни обод қилиш йўлида хайрли ишлар қилган, кўплаб шаҳарлар бунёд этган, халқ фаровон яшаган. Шунингчун З. вафот этгач, ватандошлари унинг порлоқ хотирасини эъзозлаш мақсадида тарихда мисли йўқ макбара қуришган. Уч бурчакли пирамида шаклидаги маҳобатли макбаранинг ҳар бир томонининг уз. 3 стадий (1 стадий 176,6 м га тенг)га тенг бўлиб, унинг ўткир учлари кукка бўй чўзган. Макбаранинг тепасида эса З.нинг олтиндан ясалган улкан ҳайкалини ўрнатишиб, З.нинг жасоратларини мадҳ этишган, унинг ажодларига нисбатан қилинган маросимлардан ҳам тантанавор равишда хотирасини ёдга олишган. З. ҳақида кўплаб эпик асарлар, қисса, дoston қадимдан сакланиб қолган. (мае. «Зарина ва Стриангеп»). «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти К. Моисееванинг «Заринанинг шамшири» тарихий қиссасини (С. Ҳасан таржимаси) нашр қилган (2001).

Ад.: Пьянков И. В., Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, 1975.

Фахриддин Ҳасанов.

«ЗАРИНА ВА СТРИАНГЕЙ» - тарихий қисса. Муаллифи — юнон тарихчиси Ктесий (мил. ав. 400 й.). Қиссада (унинг турли вариантлари бор) саклар б-н Мидия давлати ўртасидаги урушлар ҳақида ҳикоя қилинади. Саклар маликаси Зарина биринчи эри подшо Кидрей вафот этгач, Мидияга тобе Парфия вилоятини династи (ҳокими) Мармарга турмушга чиқади. Бундан норози бўлган Мидия сакларга қарши уруш очади. Жанглардан бирида Зарина ярадор бўлиб, жанг майдонидан ўзини четга олади, уни мидиялик Стриангей таъқиб этиб отдан қулатади. Бироқ асираси ёш, гўзал сак кизи эканлигини кўргач, Стриангей унга ошиқ бўлиб, Заринага зиён захмат етказ-

май қўйиб юборади. Орадан бир оз вақт утгач, Заринанинг эри Мармар Стриангейни асир олиб, уни қатл қилмоқчи бўлади. Зарина эридан Стриангейни озод қилишни сўрайди, бироқ рад жавоби олгач, Стриангейни ва асирлардан бир қанчасини ўзи халос этиб, улар б-н бир-галиқда Мармарни улдиради. Шундан сўнг мидияликларга Парфия вилоятини қайтариб, улар б-н дўстлик сулҳи тузади. «З. ва С.» қахрамонлик ва севги ҳақидаги қисса бўлиб, унинг бош қахрамони Зарина тарихий шахс — сак ҳукмдорларидан бири бўлган. Қиссада у заковатли ва тадбиркор, қабилadoшларига ғамхўр ҳукмдор, шунингдек, орномусли, одобли ва ифбатли аёл сифатида гавдаланади. Ктесий маълумотида кўра, Зарина вафотидан кейин саклар унга эҳром шаклида мақбара қуриб, олтин хайкал урнатишган. Қисса шарқ халқлари орасида кенг тарқалган.

Ад.: Пьянков И. В., Средняя Азия в извештах античного историка Ктесия, Душанбе, 1975.

ЗАРИПОВ Зойит (1912, Тахтакупир тумани — 1981.17.5, Нукус) — кррақалпоқ актёри. Ўзбекистон халқ, артисти (1969). Фаолиятини «Тонг нури» театри труппасида бошлаган (1927). 1930 й.дан Қорақалпоқ театрида. Қорақалпоқ профессионал театр санъати шаклланишида катта роль уйнаган. Салбий, ҳажвий ва гротеск роллар устаси. Ижоди ифода воситаларининг аниқлиги, фикрнинг тугаллиги, нутқ ва ҳаракатларнинг мукамал ишланганлиги б-н характерли. Энг яхши роллари: Тилмоч («Қуклан ботир»), Серман («Ойгул ва Обод»), Қутим сўпи («Бердак»), Ҳакимзода вазир («Ошиқ Ғариб»), Турман («Равшан») ва б.

ЗАРИФ МИСКАР (1800, Бухоро ?) — атоқли кўғирчоқбоз. Ёшлигида раққослик қилган, кейинроқ сурнайчи (мехтар) сифатида кўғирчоқбозлар б-н томоша кўрсатган, баъзан масхарабозлик ҳам қилган. Тахм. 19а.нинг ўрталарида Ўрдага ишга тақлиф этилиб, Бухоро амири саройидаги кўғирчоқбозлар ҳамда

раққослар тўпларига раҳбарлик қилган. Ип б-н ўйнатиладиган «Чодир хаёл» кўғирчоқ театри устаси сифатида танилган. Айниқса «Саркардалар» томошаси катта муваффақият қозонган. Машхур кўғирчоқбоз Дониёр кўғирчоқбоз ҳам З.м.нинг шоғирди.

ЗАРИФОВ Ҳоди Тиллаевич (Ҳоди Зариф) (1905.20.3 — Тошкент — 1972.13.1) — ўзбек фольклоршунослиги асосчиси. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг тўпловчиси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967), филол. фанлари дри (1965), проф. (1967). Эски ва янги усулдаги мактабларда бошланғич таълим олган. Боку ўқитувчилар семинариясида ўқиган (1923—26). Ўзбекистондаги маориф, ва маданият муассасаларида ишлаган (1926—30). Москвадаги собиқ Иттифок халқлари марказий музейида илмий ходим (1930—31), Ўзбекистон Маданий қурилиш илмий тадқиқот инти этнография шўъбаси бошлиғи (1931—34), Ўзбекистон ФА Тил ва Адабиёт интида фольклор бўлими мудири (1934—39; 1956—65; 1960—72), директор (1944—48), директор ўринбосари (1955—62), энциклопедия бўлими бошлиғи (1965—68), Навоий кўрғазмаси (Навоий номидаги адабиёт музейи)нинг биринчи директори (1939—56), Шарқ қўлёзмалари (Шарқшунослик) интининг директор ўринбосари (1943—44), Навоий ижодини ўрганиш кўмитасининг илмий котиби (1957—72). 3. ўзбек халқ бахшиларида «Юсуф б-н Аҳмад», «Ёдгор», «Равшан», «Рустамхон», «Очилдов» каби машхур дostonларни ёзиб олган, шунингдек, эртак, қўшиқ ва мақоллар, диалектология ва этн.га оид материаллар, тарихга оид хужжат ва ёдномалар тўплаган. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Нурмон Абдувой ўғли, Абдулла Нурали ўғли, Холёр Абдукарим ўғли, Аҳмад бахши Матназар ўғли, Бола бахши каби халқ санъаткорлари, улар ижоди ҳақида илмий мақолалар ёзган. Ўзбек эпоси масалалари, бахшилиқ санъати, халқ

шоирларининг эпик репертуарининг ғоявийбадий мундарижаси, ўзбек фольклоршунослигининг асосий тараққиёт йўллари тадқиқ этишга алоҳида эътибор берган. 3. ўзбек фольклоршунослигида ўз мактаби ни яратди. Ўзбек адабиёти тарихи, диалектология, лексикология, этн. ва археология масалаларига оид илмий ишлар муаллифи («Луғат ҳам термин тўпловчиларга қўлланма», 1934; «Лутфий ва Навоий», 1948; «Фольклор ва археология мате риалларини қиёсий ўрганишга дойр», 1958 ва б.). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973). Навоий номидаги Адабиёт музейи ўзбек фольклори бўлимига 3.нинг ёдгорлик бюсти (муаллиф А. Шоймуродов, 1984) қўйилган. Тошкент кўчаларидан бирига унинг номи берилган.

Ас: Узбекский героический эпос, М., 1947 (В. М. Жирмунский б-н ҳамкорликда); Фозиллар фазилати, Т., 1969. Ад.: Мирзаев Т., Ҳоди Зариф, Т., 1967.

Тўра Мирзаев.

ЗАРИФОВЛАР СУЛОЛАСИ - ўзбек цирк санъати усталари авлоди. Янги ўзбек цирк санъатининг вужудга келишида етакчи ўрин тутган. Сулола бошлиғи Ўзбекистон халқ артисти Зарифов Карим (1890 — Тошкент — 1960.20.12) — кизикчи, муаллақчи, от ўргатиш ва чавандозликнинг асосчиси. Фаолиятини 8 ёшидан бошлаган. 1902 й. Тошкентда ташкил этилган биринчи Ўзбек ярим профессионал циркнинг ёш аъзоси. Шунингдек, давлат цирк санъати ва хўжалиғи («Кооператив», 1924; «Қизил шарк», 1927), Тошкент давлат цирки (1930), цирк билим юрти (1932) ташкилотчиси. Ўзбек миллий циркни яратиш ташаббускори, мураббийси. 3. ўз фаолияти давомида анъанавий халқ циркининг бесуюяк, муаллақчилик, ҳуққабозлик, кизикчилик, чавандозлик жанрларини ривожлантирди, циркни замонавий — гумбаз ости майдонига мослади ва янги цирк санъатига асос солди. 20й.ларда

цирк кизикчилиги ва клоунада, 30й.ларда «от ўйини» ва «чавандозлик» санъатини бирлаштириб янги томоша турини яратди. «Карим кизик нима дейди?» номли репертуар дастури асосида рафикаси Муборак Зарифова б-н янги цирк талабларига мое грим ва устбошларда ҳажв ва ҳазил мавзуларида кизикчилик қилган, от ўйини ва эпчил чавандозликни томоша санъати даража сига кўтарди. Бу ишга ўз ўғилқизлари ва б. ёшларни жалб этди.

Зарифова Муборак (1906.6.5 — Тошкент — 1992.1.3) — ўзбек циркининг кизикчилик — клоунада жанридаги биринчи актриса. Цирк саҳнасига илк бор 1925 й. (эркакча кийимда) чик,кан. Эри б-н биргаликда цирк кизикчилиги жанрида ишлаб, цирк репертуарига янгилик олиб кирган. «Ким қандай?», «Эшон ойим ёки тиш доктори», «Ашула ва шарпа» сингари кизикчилик антрелари б-н шуҳрат қозонган. 1929 й.дан эри ва фарзандлари (Ҳакимжон, Холида) б-н чавандозлик қилиб, от устида турли мураккаб машқлар бажарган.

Зарифов Ҳаким (1924.17.9, Тошкент) — ўғли. Ўзбекистон халқ артисти (1964). Тошкент давлат консерваториясини тугатган (1946). Циркда ишлаб туриб 1946—47 й.лар Тошсовет мусиқали драма театрида дирижёрлик қилган. З.Ҳ. оила ижодий анъанасини ривожлантирган ва профессионаллик даражасини юксалтирган, ўзбек циркининг жаҳоншумул доврўғини мустаҳкамлаган ижодкорлардан. Отаси яратган цирк чавандозлиги мактабининг давомчиси ва раҳбари. Ўғилқизлари ва набираларини ҳам шу йўлда тарбиялади. Ўз фаолияти давомида ўзбек цирк чавандозлигини ўта қалтис ва мураккаб хаттиҳаракатлар, гўзал тую ва мусиқий жилолар б-н бойитди. Бу жилоларда эпчиллик, ишонч, шижоат, завқушавқ уйғунлашиб кетган. Ўзбек цирки чавандозлиги мактабининг ҳозирги мураббийси сифатида фарзандлари, шогирдлари б-н мазкур цирк санъати мактаби истикболини таъминлаган.

Зарифова Холида (1927.27.2, Тош-

кент) — қизи. Биринчилар қатори иш бошлаган ўзбек цирки аёл санъаткорларидан. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1953). Уз ижодини 1937 й.дан бошлаган. 1938 й.дан от устида мураккаб машқлар ижро эта бошлаган. 40й.лардан эса «Чавандозлар» дастурининг курки сифатида танилган ва ўргатилган от устида мураккаб машқларга ўзбек миллий рақсини уйғунлаштириб махсус томоша ижод этган, йиллар давомида раке мураккаблиги, гўзаллигини такомиллаштира борган. Кейинги йилларда «кузбойлагич» жанрини ҳам узлаштириб томоша кўрсатди. «Дўстлик» ордени (1998) б-н тадирланган.

Зарифова Гавҳар Ҳақим қизи (1949.12.1, Тошкент) — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1980). Тошкент давлат санъат интини тугатган (1982). 3.лар чавандозлик мактабининг мураккаб анъаналарини ўзлаштирган. Унинг отда чопиши, хаттиҳаракатлари эпкинни ниҳоятда баланд бўлиб, югураётган отнинг қорнидан ўтиб, яна эгар устига чиқади, сўнг от бўйнига осилиб айланади ва яна эгар устида тик туриб мураккаб машқлар бажаради. Ҳаракатларидаги бесуюякка хос майин эгилувчанлик ва тезкорлик факат унинг ижодига хос.

Зарифов Анвар Ҳақим ўғли (1956.9.6, Тошкент) — цирк чавандози. Елдек учиб бораётган от эгаридан бош б-н сирғалиб отнинг қорнидан ўтиб эгарга ўтиради, сўнгра чап оёғи узангида бўлиб, ўзини даст пастга ташлаб, боши, кифти ва икки кўли б-н ерда судралиб бориб, яна эгарга ўтиради. Кифти ва кўлларига тиралиб, оёқларини осмонга тик кўтаради. 3.лар анъаналарини келажак авлодга етказишда сулоланинг ишончли вакили. Г. ва А. Зарифовларнинг онаси Нина Зарифова (1924.29.11, Иваново вилояти) — цирк артисти, чавандоз, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1969). Холида Зарифованинг фарзандлари Регина Зарифова (1949.10.11, Тошкент), Ойдин Тошканбоева (1953.30.10, Тошкент), Карима Фахридинова (1960.12.1, Тошкент), Улуғбек

Зарифов (1968.12.1, Тошкент)лар ҳам чавандозлик, дорбозлик, хайвон ва паррандалар ўргатиш ва ўйнатиш, кизиқчилик жанрларида ижод қиладилар. Бу фарзандларнинг отаси Фахриддин Шарифбоев (1928.11.5 Тошкент 1997.4.3) ҳам циркда чавандоз бўлган. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1969). Гавҳар Зарифованинг фарзандлари Карима Зарифова (1982.5.2, Москва), ўғли Эркин Зарифов (1983.9.11, Москва) 3.лар сулоласининг тўртинчи авлодига мансубдир. Карима циркда ўта мураккаб ҳисобланган бесуюяк («Каучук») жанрининг тенги йўк юлдузи сифатида 1994 й.да Монте Карлода ўтказилган цирк санъати ёш истеъодларининг жаҳон кўриги совриндори, Парижда ўтказилган (1995) «Келажак циркининг юлдузлари» жаҳон фестивалининг ғолиби сифатида олтин медалга сазовор бўлди. Укаси Эркин ҳаво гимнастикаси жанри ижрочиси.

Тошпўлат Турсунов.

ЗАРИЯ, Зариа — Нигерия шим.даги шаҳар. Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аҳолиси 350 минг кишидан зиёд (1990й.лар ўргалари). Пахта етиштириладиган рннинг муҳим савдо маркази. Пахта тозалаш, тўқимачилик, ёғ, ун тортиш, тамаки корхоналари, т. й. устахоналари, велосипед зди бор. Ҳунармандчилик ривожланган, турли буюмлар тўқилади, тери ошланади. У-нт бор. Шаҳарга 1513 й.да Зария давлати пойтахти сифатида асос солинган.

ЗАРКОКИЛ, тангачўлпи — зийнат буюми, Шарқ аёлларининг сочларига такадиган безағи. Аёлларнинг икки чаккалари ёки соч ўримларига тақилган. Дастлаб Қўқон хонлиги даврида олтиндан ясалиб. 3. деб аталган. Кейинчалик танга ва сўлкавойлардан («тангачўлпи» номи шундан) икки қатор қилиб ишланган. Танга ва сўлкавойлар ўзаро қумуш занжир ёки халқачалар б-н уланган. Юқори қисмидаги илгаги б-н чаккадаги сочга, соч ўримларига тақиб кўйилган.

ЗАРКОСА — Боботоғ тизмасидаги энг баланд чўкки. Сурхондарё вилояти-

нинг шим.шарқида, Узун тумани худудида жойлашган. Мутлак бал. 2290 м. Шарқий ён бағри Кофарниҳон дарёси водийсига ҳамда шим. ва шим.шарқий ён бағри Сурхондарё водийси томон тик тушган. Жан. ва жан.шарқий ён бағри қия. Қишда қор б-н қопланади. 3.дан шарққа кичик сойлар оқади, ғарбида булоқлар бор. Чўққи атрофида арчазор, пистазор, бодомзорлар мавжуд.

ЗАРМИТОН (ЧОРМИТОН) ОЛТИН КОНИ — Нурота тоғининг жан. ғарбий чеккасида, Самарқанд ш.дан қарийб 100 км шим.ғарбда жойлашган кон. 1952 й. И. Х. Ҳамробоев очган. 1978 й. ишга туширилган. 1950й.лардан кейин конда олиб борилган геологик қидирув ва геофизик тадқиқотлар натижасида олтини бор бир қанча жойлар аниқланди. Кондаги асосий руда минерали — олтин ва кумуш; қўшимчалари: вольфрам, кўрғошин, рух, сурма ва б.3.о.к. геологик тузилишида эрта силур даври жазбулоқ свитасига тааллуқли вулканогентерриген жинслар иштирок этган. Улар изоклиналь бурмалар ҳосил қилган ва регионал метаморфизм жараёнига учраган. Кондаги интрузив жинслар биогитамфиболли граносиенитлардан иборат. Саноат аҳамиятига молик рудалар ертомир шаклида, улар 70—80° остида шим. ва шим. шарққа энкайган. 3. о. к.да олтин ҳосил бўлишида тектоник, магматик ва литологик омиллар муҳим роль ўйнаган.

ЗАРНУҚ, Зарнуж, УжукЗарнук, Зеринух (Сариток) — кад. шаҳарқалъа. Сирдарёнинг сўл соҳилида жойлашган. Абу Абдулло Ҳоразмийнинг «Мафотиҳ алулум» асарида «зурну истилоҳи чигир» маъносида англатган. Шунга қараганда 3. қалъаси чигир ёрдамида сув чиқариладиган баландликда жойлашган. Чингизхон 1220 й. фев.да Бухорони олгач, мўғуллар Чингизхоннинг кенжа ўғли Тули раҳбарлигида 3.ни қамал қилганлар. Чингизхон қамалдагиларга ўзининг хос кишиси Донишманд ҳожибни жўнатиб таслим бўлишни таклиф этган. 3. аҳли кучлар тенг эмаслиги боисидан таслим

бўлган. Мўғуллар 3.га «Қутлуғ балиғ» деб ном қўйганлар.

ЗАРПЕЧАК, чирмовуқ (*Cuscuta* L.)— чирмовдошлар (*Cuscutaceae*) га мансуб текинхўр ўсимлик туркуми. Мўътадил минтақаларгача 170 тури учрайди. Баргсиз ва илдизсиз бир йиллик ўт, қатъий карантин объекти. Пояси чирмашиб ўсади, ипсимон, сершоҳ, танаши сариқ, яшилсарғиш ёки тўқ сариқ. Гуллари майда оқ ёки оч пушти. Меваси қаттиқ қобикли бир қанча уруғли думалок кўсақча, уруғида ўралган муртаги бор. Муртақнинг туклар б-н қопланган калин учи тупроққа ўсади, иккинчи учи уруғ пўстидан ажралиб хўжайин ўсимликка чирмашади ва ўралиб, ўсимлик тўқималарига чуқур кириб ширасини сўради ва қурилади. 3. уруғи ва поясидан кўпаяди. 3.нинг бир ўсимлиги 10—50 минггача уруғ беради. 3.нинг Ўрта Осиёда учрайдиган турлари: дала 3., асосан, беда, каноп, ғўза, сабзавотполилиз ва б.ни зарарлайди; беда 3., асосан, бедани, шунингдек, нўхат, қашқарбеда ва янтоқни зарарлайди; хитой 3. каноп, жут, ғўза, лавлаги, қовун, беда, қисман картошка помидорни зарарлайди; евро па 3. каноп, картошка, тамаки, қулмоқ, беда, қашқарбеда, сирень ва б. бута ҳамда дарахтларни зарарлайди;

Кураш чоралари: карантин, 3. тушган бедапояга биринчи ўримдан кейин нитрафен ёки ДНОК эритмаси, ҳайдалган бедапоя, уват, йўл ёқалари, экин экилмаган ерларга эса нитрафен эритмаси пуркалади.

ЗАРРА — оз сонли элементар зарралардан ташкил топган модда улушлари. Мас, тутун 3.лари, чанг 3.лари, ҳаводаги сув 3.лари, молекулалар, атомлар, ядролар, нуклонлар ва б. Ўлчамларига қараб 3. макрозарралар ёки микрозарраларга бўлинади; макрозарралар микрозарралардан ташкил топади. Микрозарралар (атом ядроси, электронлар, нуклонлар, мезонлар, гиперонлар, уквант ва х.к.) спинлари қўшилган ҳолда маълум йўналишда ҳаракатланиши 3.ларнинг

кутбланиши дейилади. Ички тузилишига қараб мураккаб ёки оддий З.лар бўлади; мураккаб З.лар оддий З.лардан иборат. З. қандайлигидан қатъи назар, энергия, импульс, масса ва б. хусусиятларга эга. Дастлаб З. ва унинг хусусиятлари ўзгармас, ҳар қандай З. янада майдароқ З.лардан иборат, деб ҳисобланарди. Текширишлардан маълум бўлдики, З.лардан баъзилари бутунлай ўзгариши, ўз таркибида бўлмаган янги З.лар пайдо қилиши, ҳатто ўзига мое антизарралар б-н тўқнашганда тамомила йўқолиб, электромагнит майдон ҳосил қилиши мумкин экан (қ. Антизарралар, Аннигиляция). З. тушунчаси майдонлар назарияси ва тўлқинлар назариясида ҳам кўп ишлатилади. Тинч турган модда З.лари массага эга, электромагнит майдон З.лари — фотонлар эса тинч турганда массага эга бўлмайди. З.лар системаси назариясида (жумладан, қаттиқ жисмлар назариясида) текшириладиган ҳодисаларнинг рўй беришида кўп З.лар маълум жиҳатдан ҳақиқий моддий З.ларга ўхшаш бўлгани учун ёрдамчи тушунча сифатида квазизарралар тушунчаси б-н иш кўрилади, мас, фонон, полярон, экситон, магنون, плазмон ва б. (яна қ. Элементар зарралар).

ЗАРРА-АНТИЗАРРА ЖУФТИ - зарралар б-н антизарраларнинг бир вақтда биргаликда (жуфт ҳолда) ҳосил бўлиши. Бу жараён энергия, импульс ва б. катталикларнинг сакданиш қонунларига бўйсунди. З.а. ж. хреил бўлиши ядро б-н тўқнашувчи зарра энергиясига ва жараёнда иштирок этувчи бошқа зарраларнинг хоссаларига боғлиқ.

Элементар зарраларнинг емирилиши, уларнинг ўзаро ёки ядролар б-н тўқнашуви натижасида турли З.а. ж. ҳосил бўлади. Мае, протон (p) б-н протон (p) тўқнашуви натижасида протон (p) ва антипротон (y/), фотон (y) б-н протон (O) тўқнашуви натижасида мусбат мюон (ц+) ҳосил бўлади ва х. к. Емирилиш натижасида нейтрал каон (Λ^0 мезон Эдан мусбат пион (мусбат кмезон, d+) ва манфий пион (манфий тсмезон, л»), нейтрал

пион ($7c^0$)дан электрон (e-) ва позитрон (e+) ҳосил бўлади ва х. к. Одатда, З.а. ж. ҳосил бўлиши деганда фотондан электрон ва позитроннинг $y > (e\gamma + e^+)$ вужудга келиши тушунилади. Бирор зарядли зарра (мас, атом ядроси) майдонидаги фотон электронпозитрон жуфтлигини ҳосил қилади. З.а. ж. ҳосил бўлиши ва аннигиляция ҳодисалари материянинг бир шаклдан бошқа шаклга (модда шаклидан майдон шаклига) ва аксинча ўтишини исботлашга далил бўлади.

ЗАРРАБИН (араб, зарра — майда ва форс, бин — кўрмоқ фельлининг ўзаги) — микроскопнинг кад. номи.

ЗАРТЕПА — Термиз ш.дан 26 км шим.ғарбда жойлашган кад. шаҳар харобаси. З. 1951—52 й.ларда археолог Л.И.Альбаум томонидан текширилган. З. квадрат шаклида бўлиб, деворларининг уз. 400 м дан. Шарқий девор харобалари 6—7 м, ғарбий девори 4 м гача сакланиб калган. Шаҳарнинг шим. шаркида квадрат шаклида қалъақўрғон бор, у шахристондан мудофаа чизиги — катта хандақ б-н ажратилган. 1960—80 й.ларда археолог В.Завялов, Қ.Собиров ва Ш.Пидиевлар томонидан ўрганиш давом эттирилган. Археологик қазишмалар туфайли З.нинг шахристон қисмидан уй-жой қолдиқлари ва кўчалар очилган. Сопол идишларининг асосий қисми ангоб б-н бўялган. З.дан одам ва ҳайвонларнинг ҳайкалчалари ва ҳар хил тангалар ҳам топилган. Топилмаларнинг энг қадимгиси мил. в. 4—2 а.ларга, кейингилари илк ўрта асрлар (5—7а.лар)га тўғри келади.

ЗАРУИЙ МУДОФАА - жиноят ҳуқуқида ҳужумдан қонуний тарзда химояланиш. Одатда, қонунда З.м. ҳолатида қилинган ва тажовузчига шикоят ва зарар етказган ҳаракат, агар у З.м. чегарасидан чиқмаган, яъни химоя хавфхатар характерига мое бўлса, жиноят деб топилмайди, ижтимоий хавфли ва ҳуқуққа хилоф қилмиш саналмайди, жиноий жавобгарликни келтириб чиқармайди. ЎЗР Конституциясининг 20 ва 27моддаларида, Ўзбекистон

ЖК 37моддасида ҳар бир фуқаронинг ўзини ва б. шахсларни, шунингдек, жамият ва давлат манфаатларини фаол ҳимоя қилиш ҳуқуқи ифодаланган. Зартепа шаҳар харобаси.

ЗАРУРИЯТ ВА ТАСОДИФ

- борликдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни ифодаловчи фалсафий тушунчалар. Зарурият — нарса ва ҳодисаларнинг табиатидан келиб чиқади, уларнинг ички қонуниятини ифода қилади. У муайян шароитда юз бериши муқаррар бўлган воқеа ёки ҳодисадир. Тасодиф — нарса ва ҳодисаларнинг ички табиати б-н боғлиқ бўлмаган, ташқи таъсир, юзаки ва иккинчи даражали, ўткинчи томонини ифода этади. У юз бериши ҳам, юз бермаслиги ҳам мумкин. 3. ва т. борликдаги ўзаро боғлиқ бўлган, бири иккинчисиз мавжуд бўлмайдиган нарса ва ҳодисаларнинг ўзгариш ва ривожланишига оид алоқадорликнинг икки томонидир. Улар ўзаро боғлиқ ва ўзига хос хусусиятлари б-н бирбиридан тубдан фарқ қилади. Зарурият, биринчидан, ҳодисаларнинг олдинги тараққиёти орқали қонуний тайёрланган бўлади, иккинчидан, унинг сабаби ўзида бўлиб, у мазкур нарса ва ҳодисанинг ички табиатидан келиб чиқади; учинчидан у нарса ва ҳодисанинг муҳим, тақрорланиб турадиган ички алоқадорликларидан келиб чиқади; тўртинчидан, зарурият юз бериши муқаррарлик хусусиятига эга бўлиб, албатта, юз беради; бешинчидан, у доим қонуният б-н боғлиқ бўлиб, умумий типик характерга эга.

Тасодиф ҳам сабабсиз юз бермайди. Унинг сабаби, нарса ва ҳодисанинг ўзида эмас, балки ундан ташқарида бўлади. Тасодифнинг ўзига хос хусусиятлари куйидагилар: биринчидан, тасодиф нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши давомида эмас, балки турли ташқи жараёнларнинг таъсирида содир бўлади; иккинчидан, борликдаги номуҳим боғланишлардан келиб чиқади; учинчидан, тасодиф нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиш

майллари билан белгилаб бермайди, шунга кўра у муқаррар эмас, тўртинчидан, тасодиф умумий эмас, балки яқка хусусиятга эга; бешинчидан, тасодиф қрунийат б-н боғлиқ эмас. Тасодифларни олдиндан айтиб бериш мумкин эмаслиги уни, гўёки, сабабият тамойилига зидга ўхшайдигандай қилиб кўяди. Аслида, тасодифий воқеалар, гарчи аниқ маълум бўлмаса ҳам, реал мавжуд бўлган муайян шартшароит ва сабаблар оқибатидир. Улар бетартиб равишда, ҳеч нарса йўқ жойдан пайдо бўлмайди, уларнинг келиб чиқиши имконияти, гарчи қатъий равишда бўлмаса ҳам, ўзининг сабабий асосларига эга. Бу кўп миқдордаги бир хил тасодифий ҳодисаларни ўрганиш натижасида пайқаб олинади ва математик статистика аппарати ердамида ифодаланadi. 3. ва т. ўзаро боғлиқдир, бунда тасодиф заруриятнинг ички тизимида яширинган бўлгани каби зарурият ҳам тасодифлар тизимида, уларнинг тақрорланишида мавжуд бўлади, улар бирбирисиз, алоҳидаалоҳида мавжуд бўла олмайди. Ижтимоий муносабатларда зарурият б-н тасодиф нисбатини тўғри англаш жамият ҳаётининг объектив тараққиёт қонуनларини билиб олиш ва амалда қўллашнинг асосий шартидир. Чунки ижтимоий тараққиётнинг объектив йўналиши ўзининг муайян мақсад ва интилишларига эга бўлган алоҳида шахслар, ижтимоий гуруҳдар фаолиятида амалга ошади. 3. ва т.ни бирбиридан фарқ қилишда ҳар доим тайин шароитни ҳисобга олиш зарур. Борликдаги ҳамма нарса ва ҳодисалар ўзларининг ўзгариш ва ривожланиши жараёнида доим ҳам зарурий, ҳам тасодифий алоқадорликларни ўз ичига олади. Уларни ўрганиш ва билиб олишда бу алоқадорликларни ўзаро чалқаштириб юбормаслик лозим. Шунинг учун кишилар ўзларининг амалий ва илмий фаолиятларида 3. ва т.нинг объективлигини ва алоқадорлигини назарда тутиши гоят муҳимдир. Фаннинг вазифаси нарса ва ҳодисалар тизимида яшириниб ётган, инсонга номаълум бўлган ички

зарурий алоқадорликларни ва бу тизимдаги ташки тасодифларни аниқлашдан иборат. Борликда қатъий зарурият доимо тасодифлар тизимида ҳукмронлик қилиб, тадқиқотчи ўз илмий фаолияти жараёнида тасодифий ҳодисалар тизимида мавжуд бўлган заруриятни кашф этишга интилади. Турли кўринишда мавжуд бўлган тасодифларни чуқур тадқиқ қилиш, уларнинг бирбирлари б-н алоқадорликларини аниқлаш, улар тизимида мавжуд бўлган, лекин яшириниб ётган заруриятни очиш инсонларнинг ҳам назарий, ҳам амалий фаолияти учун катта аҳамиятга молик.

Абдулла Аюпов.

ЗАРЧАВА — қ. Зарчўва.

ЗАРЧОПОН — қовуннинг ўртапишар нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик и. т. институтида Ширали ва маҳаллий Чўғари навларини дурагайлаб яратилган (1986; Р. Ҳақимов, А. С. Шчукина). Шакли чўзиқ ёки тухумсимон. Оғирлиги 2,8—3,4 кг. Сирти сал тилимтилим, туй оч сариқ, тўрлари тўқяшил. Пўсти ўртача, қаттиқ, эти пуштиранг, ширин, асал хиди келади. Таркибида 15% қуруқ модда мавжуд. Уруғи ўртача, сарғиш, уруғидан униб чиққанидан кейин биринчи ҳосили 77—93 кунда пишади. 1990 й.дан республиканинг барча вилоятларида р-нлаштирилган. Ҳосилдорлиги 20—25 т/га.

ЗАРЧЎВА (Сурсума) — занжабилдошларнинг оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. 50 дан ортиқтури бор. Икки тури Осиё, Африка ва Австралиянинг тропик ҳудудларида ўсади. Ҳиндистон, Индонезия, Хитойнинг жан. да экиладиган (С. Jonga L.) тури кўпроқ аҳамиятга эга. Асосан, хушбуй, илди-зи таркибида 1,5—5% эфир мойи ва зарарсиз сариқ модда бор. 3. илдизи кукун ҳолида ишлатилади, иссиқ сувда тез эрийди, озиковқатга (паловни тилларанг қилишда зирвакка ёки ювилган гуручга қўшилади). 3.дан олинadиган сариқ буёқ локларга ранг беришда ишлатилади. Иккинчисининг илдизпоясидан олинadиган

аччиқ модда ликёр тайёрлашда ва тиббиётда қўлланилади. Ёввойи турларининг илдизпоясидан крахмал олинади. 3. илдизпоясидан купайтирилади.

«**ЗАРЯ СУРХАНА**» («Сурхон тонги») — Сурхондарё вилояти ҳокимлигининг ижтимоий-сиёсий газ. Термиз ш.да рус тилида ҳафтада 2 марта чиқади. Дастлаб 1941 й. 10 авгдан «Ленинское знамя» («Ленин байроғи») номи б-н нашр этилган. 1991 й.дан ҳоз. номда. Газ.га турли йилларда Г.Н.Рокотов, П.Т.Трофименко, М.М.Палецкий, И.М.Мельников, А.Ҳақимов, Н.Чехаков, Д.А. Кучеренко ва б. муҳаррирлик қилган. Газ. саҳифаларида вилоят ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётига дойр материаллар бериб борилади. Мамлакат фуқароларида янгича тафаккур ва дунёқарашни шакллантириш, шу мақсадда ягона миллий гоя — миллий мафқурани яратиш ва ҳаётга тадбиқ этиш газ. таҳририяти жамоаси олдидаги энг муҳ.им вазифа саналади. Адади 1000 (2002).

ЗАРЯД — 1) электр 3. — электромагнит майдон манбаи; зарядланган зарраларнинг узаро электромагнит таъсирлашуви интенсивлигини ифодалайдиган физик катталиқ. Бир хил ишорали 3.лар бирбирдан итарилади, ҳар хил ишорали 3.лар эса бирбирига тортилади (қ. Кулон қонуни). Электронлар, позитронлар, протонлар, зарядли мезонлар ва б. элементар зарралар ҳамда атом ядроси энг кичик мусбат ёки манфий электр 3.га эга. Электр 3., одатда, электростатик бириклар (СГСЕ) ёки кулонлар б-н улчанади. Энг кичик элементар электр 3. $e = (4,80298 \pm 0,000201) \cdot 10^{-10}$ СГСЕ бирикка тенг. Элементар электр 3.ни биринчи марта 1911 й.да Р. Э. Милликен аниқ улчаган; 2) портловчи модда 3.и — махсус камера (шурп, кудуқ ва б.) га жойлаштирилган, вазни ва ўрнатиладиган жойи олдиндан ҳисобланган ҳамда портлатишга тайёрланган портловчи модда; 3) улоқтириладиган порох 3.и — ўқ отар қурол стволи каналида снаряд (мина, ўқ) ни ҳаракатга келтириш ва керакли тез-

ликда отиш учун зарур бўлган, гильза ёки алоҳида копчиклар (картузлар)га жойлаштирилган маълум миқдордаги порох; 4) қаттиқ ракета ёқилғиси 3.и — двигатель камерасига жойлаштирилган ва ёнганда ракетани ҳаракатлантирувчи реактив куч ҳосил қиладиган бир ёки бир неча қаттиқ ёқилғи блоки (шашкаси).

ЗАРЯДЛАНГАН ЗАРРАЛАР ТЕЗЛАТКИЧИ — электр ёки ўзгарувчан магнит майдони ёрдамида катта энергияли зарядланган зарралар (электронлар, протонлар, атом ядролари) олиш учун мўлжалланган қурилма, қ. Тезлаткичлар.

ЗАРЯДЛАШ ҚУРИЛМАСИ 1) электротехникада — аккумуляторлар ва конденсаторлар батареясини зарядлаш учун ўзгармас ток берувчи агрегат; зарядлаш генератори ёки тўғрилагичли трансформатор, таксимлаш қурилмасидан иборат. Аккумулятор 3. қ. даврий зарядлаш, узлуксиз ва узлукли зарядлаш, қўшимча ҳамда қайта зарядлашда қўлланилади. Аккумулятор батареялари зарядлаш токи сиғими ва кучлари тенглиги аломатлари бўйича алоҳида гуруҳларга йиғилади. Даврий зарядлашда батареялар икки гуруҳга бўлинади ва 3. қ. улардан битта гуруҳини зарядлайди. Узлуксиз зарядлашда ҳам нафузка тармоғи таъминланади, ҳам аккумуляторлар батареяси зарядланади. Узлукли зарядлашда эса 3. қ. муайян вақтнинг бир қисмида нагрукани таъминлаб, аккумуляторлар батареясини зарядлайди, вақтнинг бошқа қисмида кичик нагруканда захирада бўлади; бунда нагрукка занжирини аккумуляторлар батареяси таъминлайди. Конденсатор 3. қ. конденсаторларни нормал режимда зарядлайди. Тўғрилагич 3. қ. бир фазали кам қувватли бўлиб, аккумуляторлар батареясини зарядлашда кучланиш трансформаторнинг иккиламчи чулғамидан тўғрилаб олинади; 2) портлатув ишларида 3. қ. заряд бўшлиғини портлатув моддалари (ПМ) б-н тўлдирадиган механизм ёки машина. Икки гуруҳга: таркибида нитроэфирлар ёки гексагенлар бўлмаган патронлашган ПМ б-н зарядлаш ва гранула

(донадор)ланган ПМ б-н зарядлаш хилларига бўлинади. Биринчи гуруҳи яхши такомиллашмаганлиги ва қимматлиги туфайли ишлатилмайди. Иккинчи гуруҳи конлар, шахталар, қудуқларни зарядлашда қўлланилади.

Сапи Маждидов.

ЗАРЯДЛИ ЗАРРАЛАР
ҲИСОБЛАГИЧЛАРИ — зарядли зарралар (электрон, протон ва б.)ни қайд қилиш ва уларнинг энергиясини аниқлаш учун ишлатиладиган физик қурилмалар. Уларнинг иши зарядли зарраларнинг модал атомлари б-н ўзаро таъсирлашишига асосланган.

3. з. ҳ.нинг бир неча хиллари мавжуд: ионлаш ҳисоблагичи (ионлаш камераси), мутаносиб (пропорционал) ҳисоблагич, Гейгер — Мюллер ҳисоблагичи, Черенков ҳисоблагичи, сцинтилляцияй ҳисоблагич, яримўтказгичли ҳисоблагич, кристалл ҳисоблагич ва б. Ионлаш ҳисоблагичининг иши газ разрядига асосланган. Бундай ҳисоблагичлар икки электродли ёпик идишдан иборат. Идиш инерт газлар, водород, азот ёки газ аралашмалари, жумладан углеводородлар б-н тўлдирилади. Электродларга ток манбаи уланиб, электр майдони ҳосил қилинганда мусбат ва манфий ионлар электродларга тортилади. Ҳисоблагичдан ўтган зарядли зарралар занжирда импульслар ҳосил қилади. Расмда зарядли зарраларни қайд қилишнинг умумий принципи кўрсатилган (яна қ. Ионлаш камераси). Мутаносиб ҳисоблагичнинг иши ҳам газ разрядига асосланган. Унда занжирдаги ток амплитудаси қайд қилинаётган зарядли зарралар энергиясига мутаносиб бўлади. Ҳисоблагич электродларидан бири, кўпинча, цилиндр шаклида бўлиб, иккинчи электрод — цилиндр ўқи бўйлаб тортилган ингичка симдир. Металл цилиндр — катод, сим эса анод вазифасини ўтайди. Анод — катод потенциаллари фарқи 900—1000 В бўлганда бирламчи ионланиш натижасида ҳосил бўладиган эркин электронларнинг тезлиги электр майдони таъси

рида ортиб, ионлар ҳосил қила олади. Бу ҳодиса газ кучайтириши дейилади. Потенциаллар фарқи ортган сари электр импульси амплитудаси ҳам ортади, эркин электронлар катта тезликка эришади ва, ўз навбатида, газ атомларини ионларга ажрата олади. Ионланиш кетмакет тақрорланиб, жала разряди (электронлар жаласи — мустақил бўлмаган разряд) рўй беради. Ионлар счётчик электродига бориб етганидан кейин электр разряди сўнади. Яримўтказгичли ҳисоблагич (детектор) — зарядли зарралар ва гамманурларни қайд қилиш ва уларнинг энергиясини ўлчайдиган асбоб. Кўпинча, кремний ёки германий монокристаллидан пластинка кўринишида тайёрланади. Зарядли зарралар пластинкага тушганда, мувозанат ҳолатда бўлмаган заряд ташувчилар жуфти, яъни электронковак жуфти ҳосил қилади. Ташки электр майдон таъсирида электрон ва ковак электродларга томон силжийди, натижада ташки занжирда электр импульс ҳосил бўлади. Бу импульс радиотехник қурилмалар ёрдамида қайд қилинади. Кристалл ҳисоблагич — диэлектр кристалларда ҳосил бўлаётган зарраларни қайд қилувчи асбоб. Диэлектрик монокристалл (одатда, олмос ёки кадмий сульфид кристаллари)дан тайёрланади. Булардан ташқари, Вильсон камераси, диффузион камера, катламли фотографик эмульсия ва б. ҳам зарядли зарраларни қайд қиладиган ҳисоблагичлар ҳисобланади. Раҳим Бекжонов.

ЗАРЯДНИНГ САҚЛАНИШ ҚОНУНИ - электр жихатдан ҳимояланган ҳар қандай ёпиқ системада зарядларнинг алгебраик йиғиндиси ушбу системада қандай жараёнлар юз берса ҳам доимо ўзгармай қолишини ифодаловчи қонун. Табиатнинг асосий қонунларидан бири. М. Фарадей тажрибада кашф қилган. Ҳар қандай жисмининг электр заряди қаррали мусбат ва манфий элементар зарралардан иборат. Элементар заряд e орқали белгиланса, ҳар қандай жисмининг заряди қаррали e

га тенг, яъни $0, +e, \pm 2e, \dots, \pm Ne$. Заряд квантланган, яъни заряд миқдори узлуксиз ўзгармай, балки узлукли равишда ўзгаради. Заряд миқдори ҳар қандай таъсирлашувларда ҳам ўзгармайди, таъсирдан сўнг заряд фақат тақсимланади. Умумий заряд ўзгармайди, яъни заряднинг сакланиш қонуни ўз кучини саклайди: электр зарядлари ўзўзидан пайдо бўлмайди ва йўқолмайди, улар фақат бир жисмдан бошқасига узатилади ёки жисм ичида кўчади ҳамда ёпиқ система ичида электр зарядларининг алгебраик йиғиндиси ўзгармай қолади.

ЗАРҚОҒОЗ, фольга — 1) рангли, нодир, асл металллар ва пўлатдан тайёрланадиган, эни 5—1000 мм ва қалинлиги 0,001—0,2 мм бўлган варақ ёки лента 3. жўвали (валецли) прокат станларида ўрама (рулон) ҳолида прокатлаб чиқарилади. Прокатлаб олиш қийин бўлган қаттиқ материаллар эритиб олинади. Озиқовқат маҳсулотларини ўрашда, электротехникада конденсаторлар тайёрлашда, термоизоляция ва б. мақсадларда ишлатилади; 2) матбада — бир томони маълум миқдордаги боғловчи б-н ишқаланган ва бирор пигмент б-н қрилган калька ёки шаффоф плёнка. Китоб муқовасига пресслаб тасвир туширишда ишлатилади.

ЗАРҚУЛОҚ (*Lepidolopsis turkestanica*) — қоқидошлар (мураккабгулдошлар) оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Поясининг бўйи 120 см ча. Барглари кўкишяшил, туклар б-н қрилган, патси, мой кесик. Гули оч сариқ, бандли. Июнда гуллайти, июлдан уруғлайди. Ўзбекистонда адирларда, тоғ этакларида ўсади. Тўпгулининг қайнатмаси халқтабобатида кўкрак оғриги ва нафас қисий касалликларида ҳамда гижжа ва сийдик ҳайдовчи дори сифатида ишлатилади.

ЗАРҒАЛДОҚ (*Oriolus oriolus*) — чумчуксимонлар туркумига мансуб қуш. Чугурчиқдан сал каттарок. Танаси 25 см ча, вазни 70—85 г. Нари оч сариқ, кақотлари ва думи қора, мо-

даси ва жўжалари яшилкулранг. 3. ШимолиҒарбий Африка, Европа ва Осиёда тарқалган.

ЗАРҒАЛДОҚ - Ўзбекистонга баҳорда келиб, кузда қишлаш учун Ҳиндистонга кетади. 3., одагда, тоғ ўрмонларида, баъзан тўқай ва воҳаларда ҳаёт кечиради. Дарахт шохларига уя солади. Май охирида 3—4 та тухум қўяди. Тухумдан 14—15 кундан кейин жиш жўжа чиқади. 18—19 кундан сўнг жўжалар учирма бўлади. 3. курт ва кўнғизлар б-н озикланади. Боғ ва ўрмон зараркуналдарини кириб, фойда келтиради.

ЗАРҲАЛ — ҳал тури; эзиб суюлтирилган олтин кукуни. Амалий санъат (айниқса заргарлик)да нарса (буюм)ларнинг юзасига суртилади (югуртиралади) ва айнан шундай усулда ишланган буюм ҳам 3. деб аталади (мас, юзига 3. югуртирилган кумуш исирга — зарҳал исирга).

ЗАСКАР — Ҳимолай тоғларининг шим.ғарбий қисмидаги тоғ тизмаси. Ҳиндистон ва Хитой ҳудудида. Уз. шим. ғарбдан жан.шарққа 600 км. 6400 м баландликда даралар б-н ўйилган кенг платосимон юза бўлиб, унда бал. 7800 м дан ортиқ бўлган алоҳида чўққилар кўтарилиб туради. 3. оҳақтош, қумтош, сланец ва гранитдан тузилган. Жан. ён бағрида 4000 м гача ўрмон, ундан юқорида альп ва субальп ўтлоқлари, тоғ тепаларида доимий қор ва музликлар, шим.да даштлар бор. Саггаж дарёси кесиб ўтади. Водийларда деҳқончилик қилинади. Корунд конлари топилган.

ЗАСТАВНИКОВ Георгий Иванович (1898.13.12—1970.13.2, Тошкент) цирк артиста. Ўзбекистон халқ артиста (1964). 1907 й.дан укаси Владимир Иванович 3. (1900—1926) б-н Туркистоннинг шаҳар ва қишлоқларида қўш чигарик, айланадиган темир шоти устида гимнастика томошалари кўрсатган. Комик акробатлар (Шах ва Мат), 1913 й.дан куплетчи масхарабозлар, буффмасхарабозлар сифатида шуҳрат қозонганлар. Ўргатилган ҳайвонлар б-н бўлган томошаларида комедияли, сатирик ёки таклидий саҳналар

кўрсатди. «4 Г» (антифашистик памфлет, Гитлер, Гебельс, Геринг, Гиммлер ҳақида) ва б. томошалари машҳур бўлган. 1918—22 й.ларда Бухорода, кейинчалик В. Лазаренко б-н Фарғонада томоша кўрсатган (1930). У 40 йил давомида ҳамма манежларда ит ўйнатиш томошаси б-н чиққан. Ўзбек цирк жамоасида масхарабозхайвон ўргатувчи бўлиб ишлаган.

ЗАФАР — Тошкент вилоятидаги шаҳарча (1918—72 й.ларда Олмазор қишлоғи). Бекобод тумани маркази. Тошкентдан 120 км жан.да, яқин т. й. станцияси — Бекобод (22 км). Аҳолиси 7,7 минг киши (2000).

3. қад. аҳоли масканларидан бири, унинг марказидаги «Номсиз тепа» кабристонидан 8—9а.ларга оид археологик буюм қолдиқлари топилган. 1870 й.да қишлоқ Россиядан кўчириб келтирилган русларнинг Корзинкин номли хуторида айлантирилди ва Далварзин волостининг маркази бўлди. Хутор ёнида 60 га олмазори ҳам бўлган (қишлоқнинг аввалги номи шундан). 1918 й. Олмазор қишлоғида шўролар отлик армияси учун қорабайир отлар етиштириб берадиган от зди ташкил қилинди. 1926 й. от зди ўрнида «Далварзин» уруғчилик хўжалиги тузилди. 1930 й. бу хўжалик пахтачилик сзига айлантирилди ва Олмазор қишлоғи сз кўрғони бўлиб қолди. 3.да маъмурий ва маданиймаиший бинолар, спорт иншоотлари, бозор, 2 касалхона, 3 умумий таълим мактаби, пед. билим юрти бор. «Ёшлик» савдо маркази қурилган. Кутубхона, маданият уйи, пед. билим юрти қошида лицей, меҳнат таълими коллежлари, хусусий савдо дўконлари бор. Туман ҳокимияти биноси олдига «Номаълум аскар» монумента ўрнатилган. 3.дан Тошкент — Бекобод автомагистрал йўли ўтган. Автобустакси саройи, кўчма қурилиш колонналари, «Сарбон» юк ташитиш транспорти автокорхонаси бор.

ЗАФАР АРКИ, Зафар дарвозаси — бирор тантана муносабати б-н қурилган иншоот, ҳашаматли дарвоза. Қад. Римда ғолиб лашкарбошиларнинг

шаҳарга тантанавор кириб келиши учун Римдаги зафар арки. махсус қурилган. Бизгача сақланган энг қадимги 3.а.— Сципион арки (Рим, мил. ав. 190 йил). Ҳайдарободаги Чор минор 3.а. (1591) ҳам машҳур, 3.а.нинг кўпчилиги мрамар ҳайкал, рельефли расм ва нақшлар б-н безатилган, дастлаб ёғочдан вақтинча, кейинчалик мрамар, харсанг, ғиштдан доимий қилиб қайта қурилган.

ЗАФАР ГАЗ КОНДЕНСАТИ КОНИ - Қашқадарё вилоятининг Ғузор туманида, Қарши ш.дан 45 км жан.шарқда жойлашган. Зафар структураси 1974 й.да сейсмик разведка натижасида аниқланган. 1978 й.да 1параметрик қудуқ қавланган (3805 м). Натижада юра ётқизикларининг самарадорлиги маълум бўлган. 1978—87 й.ларда конда 8 та бурғи қудуғи қазилган., Қудуқларнинг 3 тасида газ уюми борлиги аниқланган. 3. г. к. к.нинг геологик тузилишида юра, бўр, палеоген, неоген ва антропоген ётқизиклари иштирок этган. Тектоник жиҳатдан Зафар структураси Бешкент буқилмасида жойлашган ва юра ётқизиклари бўйлаб шим.шарқ томонга йўналган брахиантклиналдан иборат. Структуранинг уз. 6 км, кенглиги 5 км. Зафар конида қавланган қудуқларда 39 та объект синовдан ўтди. Уларнинг 12 тасида газ ва биттасида газ б-н нефть борлиги маълум бўлди. Газнинг дебити 67 минг м³/сут дан 575 минг м³/сут гача. Газнинг ҳавога нисбатан зичлиги 0,643, конденсатники 0,756 г/см³, ундаги метаннинг микдори 90—92%, олтингугурт водороди 0,05%, азот 1,2%, карбонат ангидриди 3—5%. Конда разведка ишлари ниҳоясига етган. 3. г. к. к. айна пайтда ўзлаштиришга тайёрланган.

ЗАФАР ДИЁР (1912, Чуст тумани — 1946.14.4, Тошкент) — ўзбек болалар шоири. Тошкент пед. интида ўқиган (1938—41). «Ленин учқуни» (1936—41), «Қизил Ўзбекистон» (1941—46) газ.ларида адабий ходим ва масъул котиб. «Қўшиқлар» (1933), «Тантана» (1938), «Шеърлар» (1939), «Муборак» (1940),

«Совға» (1944), «Сув б-н сухбат» (1976) «Бизнинг қуролимиз» (1941), «Бизнинг оила» (1942) ва б. шеърый тўпламлар муаллифи. «Чаман» (шеър, эртак ва достонлар, 1948) китоби мактабгача ёшдаги болалар учун. З. Д. ўзбек болалар адабиётида дoston жанрини бошлаб берган шоирлардан бири ҳисобланади («Машинист», «Қазбек» ва б.). Бундан ташқари, болалар драматурги ҳамдир. Унинг «Бахтли ёшлик», «Уч оғайни» пьесаларида болалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик улуғланади. Ад.: Владимирова Н. В., Зафар Диёр [Танкидий биографик очерк], Т., 1954; Ўзбек болалар адабиёти тарихи очерки, Т., 1978; Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён, Т., 1989.

«ЗАФАРНОМА» — Амир Темур давлати тарихига бағишлаб ёзилган асар. Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳаётлигида бевосита унинг топшириғи асосида Низомиддин Шомий томонидан ёзишга киришилган (1401—02). 1404 й. баҳоригача асар ёзиб тамомланган ва Озарбайжонда етти йиллик юришдан Самарқандга қайтаётган Амир Темурга тақдим этилган. Бундан кейинги соҳибқирон вафотигача кечган воқеалар кейинроқ Ҳофизи Аbru томонидан ёзиб илова қилинган. «З.»ни ёзишда Амир Темурнинг мунший ва котиблари ҳам назм, ҳам наерда форсий ва туркий тилларда ёзган маълумотлар, муаллифнинг 1400—04 й.лар давомида соҳибқирон юришларида бўлиб, ўзи қўрганбилганлари, Ҳиндистон юриши воқеалари қисмининг баёни учун Ғиёсиддин Алининг «Рўзнамаи ғазавоти Ҳиндистон» (Ҳиндистонга юриш қондалиги») асари асосий манба бўлиб хизмат қилган. «З.» тарихий асар сифатида 14—15а. бошида Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги давридаги Ўрта Осиё, Олтин «Зафарнома»нинг ўзбек тилидаги нашри муковаси (Тошкент, 1996).

Ўрда хонлиги, Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ирок, Сурия, Миср, Туркия ва б. мамлакатлар тарихига оид воқеаларни ўз ичига олган. Асар

муқаддимада Амир Темур тарих сахнасида чиккан 1360 й.га кадар Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган чингизий ҳукмдорлар ҳақида қисқа маълумот берилган. Сўнгра Амир Темурнинг 14-нинг иккинчи ярми ва 15-нинг бошида қилган юришларининг батафсил баёни келтирилган. «3.» ўзида жамланган тарихий маълумотларнинг ишончилиги б-н 15—16-ларданок бир қанча асарлар учун бош манба бўлди. «3.»нинг фақат 2 қўлёзма нусхасигина сақланиб қолган. Биринчиси, Амир Темурга тақдим этилган қўлёзманинг 1425 й.да кўчирилган нусхаси бўлиб, у Истанбулдаги «Нури Усмония» масжиди кутубхонасида сақланади (№ 3367). Иккинчиси, муаллиф томонидан Амир Темурнинг набираси Мирзо Умар баҳодир ибн Мироншоҳга тақдим этилган қўлёзмадан 1434 й. кўчирилган нусха бўлиб, у Лондондаги «Британия музейи» кутубхонасида сақланади (№ 23980). Матншунос чех олими Феликс Тауэр «3.» нусхаларини Амир Темур тарихидан ҳикоя қилувчи бошқа бир муҳим манба — Ҳофизи Абрининг «Зубдат атактаврихи Бойсунгурий» («Бойсунгулга аталган тарихлар сараси») номи асари б-н солиштириб тадқиқ этиш асосида унинг илмийтанқидий матнини икки жилдада нашр этди (Прага, 1937 ва 1956 й.лар). Унга Ҳофизи Абрү ёзган «Илова» ҳам кирган. Ушбу нашр асосида «3.» қисқартирилган шаклда турк тилига (Анкара, 1940); сўз боши, кўрсаткичлар ва илмий изоҳлар б-н ўзбек тилига (Тошкент, 1996, тузувчи — О. Бўриев), ўгирилиб нашр этилди.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома [форс тилидан ўгирувчи Юнусхон Ҳакимжонов, таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир А. Уринбоев, изоҳлар ва луғатларни тузувчи Ҳ. Кароматов], Т., 1996.

Асомиддин Ўринбоев.

«ЗАФАРНОМА», Фатхномаи Темурий, Тарихи Жаҳонгушойи Темурий — Амир Темур давлати тарихига бағишлаб ёзилган асар. Шарафиддин Али Яздий

томонидан Иброҳим Султон фармонида кўра, 1419—25 й.ларда Шерозда форс тилида ёзилган. «3.» асида «Фатхнома» ёки «Фатхномаи Темурий» ёки «Тарихи Жаҳонгушойи Темурий» деб номланган бўлсада, Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»сига мазмунан яқинлиги туфайли кейинчалик «3.» номи б-н шуҳрат топган. Асар 2 қисмга: Темурдан олдинги давр тарихидан умумий тарзда сўзловчи «Муқаддима» ва Темур даври тарихини ёритувчи асосий қисм «Зафарнома»га бўлинади.

Муаллифнинг таъкидлашича, Иброҳим Султон ўз бобоси Амир Темур ҳақида махсус китоб ёзилишини ният қилган ва 1419—20 й.ларда ўз вақтида котиблар, бахши, муншийлар томонидан Темур ҳақида ҳам туркий, ҳам форсий тилларда ёзиб қолдирилган мавжуд маълумотларни йиғиб келтириш ҳақида фармон чиқарган. Бу иш амалга ошгач, мазкур маълумот — ҳужжатларни ўрганишга киришилган. «3.»нинг сўз бошида қайд этилишича, Амир Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён қилинган ҳикояларнинг ҳамма шеърӣй ва насрий нусхалари тўплангач, маълумотлар б-н танишиш учун учта гуруҳ тузилган. Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи б-н кўрган шохидлар эса бир гуруҳни ташкил қилган. Дастлаб Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя ўқилган, агар унинг мазмуни воқеаларни ўз кўзи б-н кўрган шохиднинг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни тиклаш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани Темурнинг яна бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар тўплаган. Шу қўшимча ҳикоятларни ҳам тинглагач, Иброҳим Султон айтиб турган ва котиблар ёзиб борган. Шу тарзда асарнинг дастлабки хомаки нусхаси тайёрланган. Шарафиддин Али Яздий ана шу хомаки нусха асосида «3.» асарини ёзган. Иброҳим Султоннинг қатъий буйруғига биноан китоб-ни ёзиш вақтида сана-

лар, жой номлари, улар орасида масофа ўлчовлари ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб текширилган. Шарафиддин Али Яздийдан эса асарни жонли тил б-н тушунарли қилиб ёзиш талаб этилган ва шунингдек, у ҳужжатларга қатъий риоя қилиши, Иброҳим Султоннинг бевосита шахсий назорати остида тузилган дастлабки хомаки ёзувдан асло четга чиқмаслиги ҳамда ҳеч нарсани бўяб кўрсатмаслиги шарт қилиб қўйилган. Асар тилуслуб жиҳатдан форс тилининг ўша 15а. адабий услубини мукамал билган саводхон учун мўлжалланган. Асарнинг муқаддима қисмини Шарафиддин Али Яздийнинг ўзи «Тарихи Жаҳонгир» деб номлаган, лекин «Муқаддима» деб машҳур бўлиб, «3.» нинг ажралмас қисми ҳисобланган. Шу б-н бирга, ҳажми катта бўлганлиги туфайли бўлса керак, қўлёзма нусхаларда алоҳида мустақил асар сифатида ҳам тарқалган. У сўз боши, икки фасл ва хотимадан иборат. «Муқаддима»дан кўзда тутилган мақсад Темур шажарасини баён этиш ва унинг ўзидан олдин ўтган ҳукмдорлардан давлат арбоби ва лашкарбоши сифатидаги устунлигини исботлаб беришдан иборатдир.

«3.» асарининг асосий қисми эса, муаллифнинг дастлабки режасига кўра, учта мақоладан иборат бўлмоғи лозим эди. Биринчи мақола Темурга, иккинчиси унинг ўғли Шохрухга ва учинчиси Шохрухнинг ўғли Иброҳим Султонга бағишланиши кўзда тутилган эди. Бироқ «3.»нинг ҳоз. фанда маълум бўлган қўлёзма нусхаларида кейинги икки мақола йўқ, улар ёки ёзилмаган, ёки бизгача етиб келмаган.

15— 16а.ларда «3.» қаҳрамонлик қиссаси жанрида икки марта шеърӣ йўл б-н: ўзбек тилида шоир Лutfий ва форс тилида Ҳотифий томонидан қуйланган. 16а. бошларида шайбонийлардан Кўчкунчихоннинг топшириғига мувофиқ, Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий томонидан «3.» ўзбек тилига таржима қилинган. Бу таржима 1997 й. Тошкентда изохдар ва кўрсаткичлар

илова қилинган ҳолда чоп этилган. Адабиётларда Ҳофиз Муҳаммад ибн Аҳмад алАжамий томонидан асарнинг турк тилига таржима қилинганлиги ҳақида маълумот бор. Булардан ташқари «3.» 1822—23 й.ларда Хивада Худойберди ибн Қўшмуҳаммад Сўфи алХивақий томонидан ўзбек тилига қисқартириб таржима қилинганлиги ҳам маълум. 18а. дан бошлаб «3.»нинг айрим қисмлари француз (Круа, 1713), инглиз (Ж. Дарби, 1723), айрим воқеалар рус тилига ҳам таржима қилинган. Асарнинг форсча матни эса 1887—88 й.ларда Калькутта, 1958 й. Техронда чоп этилган, бироқ бу нашрларда асарнинг «Муқаддима» қисми ҳамда зарурий кўрсаткичлар берилмаган. 1972 й. Тошкентда асарнинг ҳар икки қисмини қамраган Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сақланаётган 4472рақамли қўлёзманинг факсимил наشري амалга оширилди. Бунда тарихий манбалар илмий нашр учун зарурий бўлган бош сўз ва турли кўрсаткичлар б-н бирга асар матнининг ҳар хил нусхалар ва нашрлар орасидаги фарқлари ҳам қайд этилди. Шўролар давлатида Амир Темур шахсига нисбатан ўта салбий ҳулоса ўрнашганлиги сабабли матбуотда темурӣйлар даври ёзма меросини ўрганиш иши каттиқ таъқиб қилинди, баъзи асарлар б-н бирга «3.» ҳам қораланди.

Ўзбекистон мустақил давлат бўлиши шарофати б-н темурӣйлар тарихини ҳаққоний ёритиш учун кенг имкониятлар пайдо бўлди.

Ад.: Шарафиддин Али Яздий, Зафарнома [фотофаксимил нашр], Т., 1973; Шарафиддин Али Яздий, Зафарнома, Мовароуннаҳр воқеалари, 1360—1370 [таржимон: О. Бўриев], Т., 1994; Шарафиддин Али Яздий, Зафарнома, [таржимон: Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али алБухорий, 16а.], Т., 1997.

Асомиддин Ўринбоев.

ЗАФАРОБОД — Бухоро вилояти Гиждувон туманичаги шаҳарча (1984 й.дан). Яқин т. й. станцияси Конимех (32 км), туман марказидан 72 км. Шаҳарча

туманнинг шим.шарқида, Навоий—Учкудук катта йўли ёқасида. Аҳолиси 5,8 минг киши (2002), асосан ўзбеклар, козок ва руслар ҳам бор. Маъмурий, маданий ташкилотлар, умумий таълим мактаблар, автокорхона, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

ЗАФАРОБОД — Жиззах вилоятидаги шаҳарча (1997 й.дан). Зафаробод туманининг маъмурий маркази. 3.га 1970й.лар бошида Мирзачўл ва Жиззах чўллари ўзлаштириш авж олган даврда асос солинган, 1973 й.дан туман маркази. Майд. 230 га. Аҳолиси 4000 киши (2001). Энг яқин т. й. станцияси — Пахтакор ш. гача 18 км, Жиззах ш.гача 42 км. 3.дан Жиззах ш.га, Пахтакор, Арнасой, Фориш туманларига олиб боровчи автомобиль йўллари қурилган.

3.да пахта тозалаш зди, электрод и. ч. кичик корхонаси, босмахона, новвойхона бор. Автотранспорт, машинатрактор хизмати кўрсатиш, газлаштириш корхоналари, автомобиль йўллари бошқармаси, коммунал ва маиший хизмат кўрсатиш тармоқлари фаолият кўрсатади.

3.да туман ҳокимлиги биноси, супермаркет, «Отахонлар» чойхонаси, «Пахтабанк», 2 умумий таълим мактаби, тарих музейи, маданият саройи, дехқон бозори, кутубхона, 100 ўринли касалхона, поликлиника, автостанция мавжуд. Хотира хиёбони, Мустақиллик майдони барпо этилган.

ЗАФАРОБОД ТУМАНИ - Жиззах вилоятидаги туман. 1973 й. 12 апр.да ташкил этилган. Жан.да Жиззах тумани, шим.ғарбда Арнасой ва Дўстлик туманлари, шим.да Фориш тумани, шарқда Пахтакор тумани б-н чегарадош. Майд. 0,47 минг км2. Аҳолиси 40,3 минг киши (2000). 3. т.да 1 шаҳарча (Зафаробод), 7 қишлоқ фуқаролари йиғини (Бирлик, Ёркин, Лолазор, Тимирязев, Учқахрамон, Чимқўрғон, Хулқар) бор. Маркази — Зафаробод шаҳарчаси.

Табиати. 3. т. худуди Мирзачўл даштининг ғарбида жойлашган. Рельефи, асосан, текислик бўлиб, лёссимон қумоқ

ва қумлоқлардан иборат, бир қисми Нурота тоғларининг шимшарқий этақларига туташ. Иклими континентал. Июлнинг ўртача траси 26—28°, янв.ники — 8,5°. Йилига 250—280 мм ёғин тушади. Вегетация даври 200—210 кун. Ер ости сувлари юза, шўр ва шўртоб. Ерлари Жан. Мирзачўл каналидан суғорилади. Оқова шўр сувларни чиқариб юбориш учун ариқ ва зовурлар қазилган. Ёввойи ўсимликлар. Аҳолиси асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, козок, рус, татар, қирғиз ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км2 га 85 киши тўғри келади.

Хўжалиги. Туманда 5 та саноат корхонаси: пахта тозалаш зди, нон ёпиш цехи, босмахона, «Бунёд» и. ч. корхонаси, «Улугбек» хусусий и. ч. бирлашмаси бор. Қ. х.да 17 ширкат хўжалиги ва 1 ижара ширкат жамоаси мавжуд. Мевасабзавот қуриштириш, гилампоендоз цехлари, макарон цехи, тегирмон, мойжувоз, бичиштиқиш цехлари ишлаб турибди. Хўжаликларда 11,5 минг қорамол, 37,2 минг қўйэчки боқилади.

Асосан, гўшт, сут, мевасабзавот, поллиз экинлари, ғалла етиштирилади. 3. т.да дехқон фермер хўжаликлари, хусусий ва кичик корхоналар, тижорат дўконлари фаолият кўрсатмоқда. 70 дан ортиқ умумий таълим мактабида 28600 ўқувчи таълим олмоқда. Лицей ва гимназия мавжуд. 34 кутубхона, 385 ўринли 3 касалхона, 8 даволаш амбулаторияси, 6 қишлоқ врачлик шохобчаси, 5 дорихона, 94 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси хизмат кўрсатмоқда. Туман худудидан Буюк ипак йўли деб аталган қад. қарвон йўли ўтган. Уструшона, Зомин, Пишоғар каби тарихий жойлар, қўхна қалғалар қолдиқлари, қад. қабристонлар сақланган. Туманда Даштобод т. й. станцияси бор. Зомин — Тошкент, Зомин — Жиззах, Зомин — Гулистон каби йўналишларда автобус қатнайди. Туманда «Шарқ тонги» газ. нашр этилади (адади 2000).

ЗАХ ҚОЧИРИШИ, ерларни қуриштириш — тупроқдаги ортиқча намни чиқариб ташлаш; мелиорациянинг бир тури. 3.

қ. тупроқда ўсимликнинг ўсиши ва ривожланиши учун қулай сув, ҳаво, озуқа ва туз режимини вужудга келтиради. 3.к. учун қуритиш ва сугориш системалари қурилади. Арид зонада, жумладан суғорма дехқончилик минтақаларида 3.к. ерни анъанавий маънодаги қуритишдан катта фарқ қилади. Суғориладиган ерларда тупроқнинг қайта захланиши ва ботқоқланиши сув омборлари, ирригация каналлари ва б. гидротехника иншоотларидан сув сифоши натижасида иккиламчи ҳодиса сифатида юз беради. Ерларни зах ва шўр босишдан сақлаш мақсадида катта каналлар бўйларида кесма дренажлар ёки қатор вертикал дренаж қудуқлари қурилади, асосан, бир неча қатор намсевар бута ва б. дарахтлар (терак, тол, қайрағоч ва ҳ.к.) ўтказилади. Кўп ҳолларда экин экиладиган зоналарда 3.к. грунт сувларининг сатҳи ва минераллашувини пасайтириш ва тупроқда грунтни шўрсизлантириш ишлари б-н бир вақтда олиб борилади (қ. Дренаж). Ерларни қайта зах босишдан сақлаш учун сув хўжалиги объектлари қуриладиган зоналарнинг тупроқмелиоратив ва гидрогеология шароитлари илмий прогнозланиши шарт. Шариф Ҳамдамов.

ЗАХ ҚОЧИРИШ МЕЛИОРАЦИЯСИ — қ. Мелиорация.

ЗАХИРА — эҳтиёт қилиб сақланган нарсалар (озиқовқат, пул, буюм, қуроласлаҳа ва б.). Ўрта асрлардан бошлаб қўшин эҳтиёжлари учун ғамланган нарсалар ҳам 3. номи б-н юритилган.

ЗАХИРАДАГИ ҲАРБИЙЛАР -ҳарбий ҳисобда турувчи, ҳақиқий хизматни ўтаб бўлган ёки турли сабаблар б-н ундан озод қилинган, аммо жисмоний жиҳатдан ҳарбий хизматни бажара олувчи ва уруш даврида қўшинлар сафига қақирилувчи кишилар (қ. Куролли қучлар захираси).

ЗАХКАШ ТУПРОҚЛАР, қ. Гидроморф тупроқлар.

ЗАХМ, люэс, сифилис — барча аъзо ва системаларнинг зарарланиши б-н кечадиган сурункали таносил (венерик)

касаллиги. 3. қадимдан маълум. Унинг ер юзида пайдо бўлиши ва тарқалиши ҳақида турли фикр ва назариялар мавжуд. Кўп олимлар фикрига кўра, Христофор Колумбнинг 3. б-н касалланган матрослари Испанияда 3. тарқалишига сабаб бўлишган. 1496 й.да эпидемия бошланиб, Италия, Франция, Швейцария, Германия, кейин Австрия, Венгрия ва Польшага тарқалган. Айрим олимлар 3. Европа, Осиё ва Яқин Шарқда қадим замонларда ҳам мавжуд бўлган деган фикрдалар. Ўтмишнинг буюк олимлари Гален, Гиппократ, Абу Али ибн Сино ва б.нинг асарларида ёзилган касаллик белгилари (яра, афта, кондиллома ва б.) айнан 3. клиникасини эслатади. 3. 1ба. бошларида деярли бутун дунёда пайдо бўлган. 3.ни оқиш трепонема (спирохеталар) кўзгатади (бу микроорганизм анилин бўёғи б-н ёмон бўялганлиги учун оқиш дейилади). У бемор конида, теридаги ярада, лимфа тугунлари, орқа мия суюқлигида, сўлагига, нерв тўқималари ва ҳамма аъзоларида, ҳатто 3. б-н оғриган аёл сутида ва эркак шахватида ҳам бўлади. Оқиш трепонема организмдан ташқарида қуритилганда ўлади, лекин нам муҳитда (мас, шахват, сўлақда, қин шилимшигида) узоқ яшайди. Бемор 3. тарқатадиган манбадир; у соғлом киши б-н ўпишганда, жинсий алоқа қилганда ёки унинг идиштовокларидан фойдаланганда касаллик юқади. Кейинги йилларда қон қуйиш йўли б-н ҳам (трансфузион) 3. юкиш ҳоллари ахёнда кузатилади. Оқиш трепонема терига ёки шиллик пардага киргач, тез кўпаяди ва лимфа томирлари орқали бутун организмга тарқалади. 3. б-н касалланган одам аввал ўзини мутлақо соғлом сезади, 3—4 ҳафтадан кейин (яширин — инкубацион давр тугагач) оқиш трепонемалар кирган жойда 3.нинг биринчи белгиси — оғримайдиган бирламчи сифилома (қаттиқ шанкр) пайдо бўлади. Бемор фурункулёз, ўпка яллиғланиши, ангина, сўзак ва б. касалликлар сабабли бирор антибиотик б-н даволанган бўлса, 3.нинг яширин даври анча чўзилиши мумкин.

Бундай ҳолларда антибиотикнинг тегишли дозаси трепонемаларни йўқ қила олмай, уларнинг ривожланишини бир оз тўхтатиб қўяди, натижада яширин давр анча чўзилиб кетишидан ташқари, касаллик бошқача кечиши мумкин. Қаттиқ шанкр пайдо бўлиши б-н 3.нинг биринчи даври бошланади: яра (шанкр)га яқин лимфа тугунлари яллиғланиб шишади, катталашади ва бир оз қаттиқлашади; кўпинча дармон қурийди, иситма чиқади, бош оғрийди, айниқса кечаси суяклар қакшаб оғрийди, уйқусизчи кузатилади. Бу давр 6—9 ҳафта давом этади ва ўз вақтида даво қилинмаса, иккинчи даврига ўтиб кетади: оғиз шиллик қавати, жинсий аъзолар, қўл, оёқ ва баданда доғ, тугунча ва ҳ.к. кўринишида катта-кичик, ранг-баранг тошмалар (йирингли тугунчали) пайдо бўлади; кўпчилик беморларнинг сочи тўкила бошлайди, суяк, бўғим, мускул, кон томирлар, юрак, кўз, кулок, ички аъзолар ва нерв системаси зарарланиши мумкин. Бу даврда бемор атрофдагилар учун ўта хавфли ҳисобланади. Иккинчи давр бошида пайдо бўлган тошма ҳеч қандай даво қилинмаса ҳам, бир қанча вақтдан кейин бутунлай йўқолиб кетади; бемор ўзини соғлом сезиб, кеч нарсадан шикоят қилмайди, лекин бу беморнинг дарди ариди ва у атрофдагиларга касаллик юқтирмайди, деган гап эмас. Бу фақат 3.нинг латент ёки яширин даври, холос. Бемор кунт б-н даволанса, соғайиб кетади. Даво қилмай қўйса, касаллик тўсатдан қайталаниб (рецидив), иккинчи даврнинг ҳамма белгилари намоён бўлади ва бир қанча вақтдан кейин улар яна йўқолади. Бу жараён бир неча марта такрорланиши мумкин. Ҳар галги қайталаниш олдингисидан фақат кам тошма тошиши б-н фарқ қилади. Бемор врач айтганларини қилмаса, спиртли ичимликлар истеъмол қилса, тахм. 3—5 йилдан кейин иккинчи давр 3.нинг охириги, учинчи даврига ўтади: олча данагидек дўмбоқчалар ёки тухумдек, баъзан ундан каттароқ гуммалар пайдо бўлиб, тўқималарни емиради, ярага айланади ва

чандикланиб битади. Касаллик оқибати гуммалар ўрнашган жойга боғлиқ. Мия, юрак, томир, жигар каби ҳаёт учун муҳим аъзолар зарарланса, бемор ҳаёти хавф остида қолади; юз зарарланган бўлса, бурун скелети емирилиб, бемор бадбашара, бурни эгарсимон бўлиб қолади. Ҳаракат, кўрув, эшитув аъзолари, нерв системасининг зарарланиши кишини умрбод майиб қилиб қўяди.

3. ҳамма вақт ҳам учинчи даврга ўтавермайди. Бемор касалликнинг биринчи даврида даволана бошласа, иккинчи даври пайдо бўлмай тузалиб кетади. Бемор вақтида даволанмай, касаллигини ўтказиб юборса, 3.нинг уччала даври бирин-кетин рўй беради. 3.нинг биринчи давридаёқ нерв системаси зарарланади, лекин бу учинчи даврда жуда оғир ўтади — орқа мия сўхтаси ва авж олувчи фалажга сабаб бўлади; бунда янги даво воситалари ҳам беморга фойда бермай қўяди.

Касал она даволаш курсини тўлиқ ўтмаган бўлса, 3. боласига ўтиши мумкин. Аёлнинг бўйида бўлишидан олдин ёки ҳомиладорлик даврида эркак унга 3. юқтирганда ҳам касаллик болага ўтади. Бу ирсий эмас, туғма 3.дир. 3. аёлнинг фарзанд кўрмаслигига сабаб бўлмайди, бироқ ҳомиладор 3. б-н оғриб даволанмаса, одатда, ҳомиладорликнинг 4—5 ойида боласи тушади ёки 3. боланинг чала (7—8 ойлигида) мажрух, баъзан улик туғилишига сабаб бўлади. 3. белгилари йўқлиги учун унинг яширин даврини ўтаётган она ўзини соғлом ҳис қилади ва кўпинча дарди жуда оғир, 3. б-н касалланган бола туғади. Етук туғилган болада биринчи кунлари ёки биринчи ой охири ёки иккинчи ой бошида туғма 3. белгилари намоён бўлади. Суяклар зарарланиши қаттиқ оғриққа сабаб бўлиб, бола ухлай олмайди ва йиғлай беради; баданига доғга ўхшаш ва тугунсимон жуда кўп тошма тошади; кўпинча ички аъзолар, нерв системаси ва сезги аъзолари зарарланади. Кечиккан туғма 3., одатда, бола 5 ёшдан болоғатга етгунча рўй бериши

мумкин. Даволанмаган ёки чала даволанган болалардагина кечиккан туғма 3. ҳаёт учун хавфлидир.

Давоси. Бемор врач айтганларини қилиб, кунт б-н узоқ даволаниши керак. 3. даврларига қараб махсус даво тадбирлари белгиланади, захмга қарши дорилар буюрилади. Беморлар венерология диспансерларида ҳисобга олиниб, мунтазам текшириб турилади. Касаллигини яшириб, даволанмай юрган ёки давоми тўхтатиб қўйган беморлар қонун йўли б-н мажбурий даволанади.

Олдини олиш. Диспансерлар 3. б-н оғриган бемор оила аъзоларини, у б-н жинсий алоқада бўлган кишиларни текширади, бемор қимдан касаллик юктирганини аниқлайди ва 3.нинг тарқалишига йўл қўймаслик тадбирларини кўради.

Ад.: Арифов С, Эшбоев Э., Тери ва таносил касалликлари, Т., 1997.

Саидкосим Арифов.

ЗАХЧАХОНА ТИЗМАСИ

Қашқадарё вилоятининг шим. шарқидаги тизма. Ҳисор тизма тоғларининг шим. ғарбий тармоқларидан бири. Энг баланд жойи 3818 м. Асосан, шарқ ва жан. га йўналган. Жан., жан. ғарбий ён бағирлари анча тик. Сувайирғич қисми яланғоч, ўткир қиррали. Энг баланд жойларида доимий қор ва кичикроқ музликлар мавжуд. Силур ва девон даврларининг метаморфлашган оҳақтошлари, сланецлар, магматик ва метаморфик чўкинди жинслар қатламларидан ташкил топган. 3. тдан Оксув, Тўртқўйлак ва б. дарёлар бошланади. Булоқ кўп. Ён бағирларида оч тусли кўнғир тупроқлар тарқалган. Юқори қисмидаги ён бағирлари яйлов сифатида фойдаланилади.

ЗАЪФАРОН (*Crocus sativus* L.) — сапсаргулдошларга мансуб кўп йиллик ўтсимон туганак пиёзли ўсимлик. Ёввойи ҳрлда учрамайди. Ҳиндистон, Покистон, Хитой, Жан. Европа, Озарбайжонда катта майдонларда экилади. Пиёзининг диаметри 1—2 см. Барги 5—15 та, оч сариқ рангда; эни 2 мм, туксиз. Гули 1—4 та,

гултожи оқиш, пастки қисми (ташки томондан) бинафша ранг, уз. 2—4 см. Чангчилари гулқўрғондан қиска. Кўсаги чўзиқ, эни 6—7 мм. Фев.—июлда гуллайди, апр.—августда мева беради. Таркибида эфир мойи бўлгани учун ҳиди жуда ўткир ва ёқимли. 90—100 минг дона 3. гулидан 1 кг қуриган гул тумшукчалари олинади. 3. гулининг қурилган тумшукчалари мураббо, тортлар ранги ва таъмини яхшилаш, озиковқат (пишлоқ, сариёғ, ликёр ва б. ранг бериш учун), парфюмерия (атирупа) саноатида ишланилади. Табобатда доридармон сифатида қўлланилади.

ЗАҚҚУМ, анчар (*Antiaris*) — тутдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Бир уйли дарахт ёки буталардан иборат. Гули майда, кўримсиз, чангчилари каллаксимон тўпгул, уруғчиси шохларда биттадан жойлашган. Осиё, Африка тропикларида ва Мадагаскар о.да 5—6 тури бор. Осиёнинг тропикларида ўсадиган *A. toxicaria* деган йирик дарахт 3.нинг бир тури бўлиб, заҳарли суг шираси таркибида антиарин ва антиозидин гликозиди бор. 3.нинг шираси заҳарли бўлганидан маҳаллий халқ камалак ўқларини заҳарлашда қадимдан фойдаланиб келади.

ЗАҒИЗҒОН, ҳакка (*Pisa pisa*) — чумчуқсимонлар туркумининг қарғасимонлар оиласига мансуб куш. Танасининг уз. 45—48 см. Европа, Осиё, Шим. Америка, Шим. Ғарбий Африка, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Жан. ва Ғарбий Сибирда тарқалган. 3. боғлар, тўқай ва тоғлардаги ўрмонларда яшайди. Тундра, Шарқий Сибирнинг айрим худудлари ва чўлларда учрамайди. 3. кишда кўчиб юрувчи куш. Дарахтлар шохига ва буталарга йирик ёпиқ уя солади. Мартмай ойларида 5—7, баъзан 8—9 та тухум қўяди. Тухумдан 18—19 кунда жўжа чиқади. 3. майда кемирувчилар ва ҳашаротлар б-н озикланади; баъзан полиз экинлари (тарвуз, қовун) ва меваларни ҳам чўқийди.

ЗАҒЧА (*Corvus monedula*) — чумчуқсимонлар туркумининг

қарғасимонлар оиласига мансуб куш. Танасининг уз. 30—39 см. Ранги, асосан, кора, бўйни тўқ кулранг. 4 та кенжа тури бор. Европа ва Осиёда учрайди. 3. кўчиб юривчи куш. Ўзбекистонда бола очади ва кишлайди. Жарларнинг ён бағирларига, уйларнинг пештоқлари ёки дарахт коваларига уя солади. Апр.да 4—6 та тухум кўяди. 18—20 кунда жўжалари тухумдан чиқади. Кўнғиз, капалак ва уларнинг қуртлари, ўсимлик уруғлари б-н озикланади. Зараркуанда ҳашаротларни қириб, фойда келтиради.

ЗАҒЧАКЎЗ (*Myosotis L.*) — говзобондошлар оиласига мансуб бирикки йиллик, баъзан кўп йиллик ўтлар туркуми. Барги кетмакет жойлашган. Гули—гажак тўпгул, ҳаворанг (чала очилгани пушти). Чангчиси най ичида. Меваси—тўрт бўлакчали данак. Ер юзида 40 га яқин тури бор (кўп турлари манзарали ўсимлик сифатида экилади), шундан Ўзбекистонда 4 тури адир ва тоғ зоналаридаги сернам, соя жойларда кўп ўсади. Фақат битта тури экинлар орасида учрайди.

ЗАҲАБИЙ, Абу Абдуллоҳ Шамсуддин Муҳаммад ибн Аҳмад (1274, Дамашқ — 1348) — машхур тарихчи ва муҳаддис. Дамашқ ва Қоҳира мадрасаларида таҳсил олган, сўнг Дамашқ мадрасасида мударрислик қилган. Ислом оламида тарих ва ҳадис алломаси сифатида шуҳрат қозонган. 12 жилдли «Таърих ал-Ислом» («Ислом тарихи»), «АлиБар» («Ибратлар»), «Сияр аннубало» («Олижаноб кишилар сийратлари»), «Табакот алхуффоъ» («Ҳадис ҳофизлари табакалари»), «Табакот алқурроъ» («Қорилар табакалари»), «Мийзон алиътидол фий нақд аррижол» («Ҳадис роивийларига баҳо беришнинг адолатли мезони») каби ислом тарихи ва ҳадисга доир кўплаб асарлар ёзган. Булардан энг машхури «Таърих ал-Ислом» асари бўлиб, унда Ўрта Осиё, жумладан Мовароуннахр тарихининг ўрганилмаган жиҳатларини ойдинлаштиривчи кўплаб муҳим маълумотлар бор.

ЗАҲАР БЕЗЛАРИ — ҳайвонларда заҳар ишлаб чиқарувчи махсус безлар. 3. б. кўпинча жароҳат етказувчи орган б-н боғланган. Киприкли чувалчанглар 3. б. кўп хужайрали (*Ascoela, Polycladida*), ноксимон. Немертинларда заҳарли моддани хартумнинг орқа қисмидаги эпителий тўқима беши ажратади. 3.б. химоя вазифасини бажаради. Шиллиқ куртлар (*Jenebra, Conus*) 3. б. тишларида бўлиб, ингичка най орқали ташқарига очилади. Саккизоёқнинг охири жуфт сўлак безлари заҳарли модда ажратади. Бўғимоёқлиларда 3. б. кўп хужайрали, жуфт бўлади. Безларнинг тешиги чаёнларда дум қисмининг найзасига, ўргимчакларда хелицера-сига, лабоёқлиларда оёқ жағларига, ҳашаротларда думидаги ўсимталарига очилади.

Умуртқали ҳайвонлардан юмалоқоғизлилар, балиқлар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, судралиб юривчилар ва клоакалиларда 3. б. бўлади. 3. б. денгиз илонбалиғининг терисиди, муренларнинг танглайида, чаёнбалиқ ва денгиз калтакесакларининг сузгичларида жойлашган. Саламандр, тритон, калтакесакда 3. б. терисининг турли қисмида, қурбақа ва кўл бақаларида эса тананинги ёнбош, бўйин ва орқа қисмида жойлашган. Улар безовта бўлганида тери устига суюқ заҳар ажратади. Заҳартишли илон ва калтакесакларнинг 3. б. сўлак безлари асосида бўлади. Ҳайвон чиққанида заҳар тишлар ёрдамида ўлжа танасига юборилади. Заҳарли илонларнинг заҳар тишлари оғиз очилганда оғизнинг олдинги қисмига қаратилади. Клоакали суг эмизувчилар (ўрдақбурун, ехидналар) эркақларининг 3. б. орқа оёқларига жойлашган. Умуртқали ҳайвонларда 3. б. эволюцион таракқиётнинг биринчи даврларида вужудга келиб, дастлаб сувда ва қуруқликда яшовчилар ҳамда балиқларда мавжуд бўлган.

Норкўзи Эргашев.

ЗАҲАРЛАНИШ, интоксикация — заҳарли модда организмга оғиз, меъдаи-

чак, нафас йўллари орқали кирганда, теридан сўрилганда, тери остига, орасига, венага юборилганда рўй берадиган касаллик ҳолати. Организм фаолиятининг издан чиқиши б-н кечади. З.нинг юзага келиши ва кечиши захарловчи модданинг организмга қайси йўл б-н кирганлигига, унинг миқдори (дозаси), физиккимёвий ҳолати (газ, эритма, чанг ва ҳ.к.), шунингдек, организмнинг умумий аҳволи ва ташқи муҳит омилларига боғлиқ. Одамларда З.нинг ўткир ва сурункали хили фарқ қилинади. Ўткир З. тасодифий ва қасддан бўлиши мумкин, улар захарли модданинг организмга бир марта кучли таъсири туфайли юзага келиб, ҳаётий муҳим функцияларнинг издан чиқиши б-н кечади. Сурункали З. захарли модданинг организмга узок вақт озоздан таъсир этиши оқибатида рўй беради; дорилардан бўладиган, шунингдек, касбкорга алоқадор З.лар кузатилади. Турмушда З. кундалик ҳаётда учраб туради. Мае, печка ёқиш ва газ плиталаридан фойдаланиш қоидаларига риоя қилинмаганда ис ёки ёритиш газидан З.; айниган овқат истеъмол қилинганда З. (к. Овқатдан захарланиш); алкогольдан З.; дезинсекция, дератизация ва б. мақсадлар учун ишлатиладиган химикатлардан З. Дорилардан З. улар дозаланганда, янглиш ишлатилганда, нотўғри тайёрланганда келиб чиқади. Одамнинг нечоғли қаттиқ захарланиши шу дорига организмнинг қанчалик сезгирлигига ҳам боғлиқ (к. Идиосинкразия).

Касбга алоқадор З. баъзи корхоналарда хавфсизлик техникаси кридалари бузилиб, кўрғошин, симоб, мис, мишьяк бирикмаларидан захарланганда рўй бериши мумкин.

Тасодифий ва қасддан (мас, ўзини ёки бировни ўлдириш мақсадида) З. ҳам ажратилади. Кучли таъсир этадиган моддалар ва дорилар нотўғри сакланганда кўпинча болалар захарланиб қолади. Шунинг учун захарли дорилар болалар бўйи етмайдиган жойда сакданиш керак. Кислота ва ишқорлардан З.да баданда қаттиқ

оғриқ сезилади, лаб ва оғиз шиллиқ пардаси куяди. Сув ютганда, тўш орқаси ва ости оғрийди; одам қон аралаш қусади.

Овқатдан захарланган киши қорнида оғриқ сезади, қусади, ичи кетади, боши оғрийди, боши айланади, дармони курийди, қаттиқ захарланган бўлса, хушидан кетади, ўлиб қолиши ҳам мумкин.

Алкогол дан З.да мастлик, аввал кўзғалиш, юз кизариши, алкоголь ҳиди анкиб туриши, сўнгра алаҳлаш, юзининг бўзариши, беҳушлик қайд қилинади. Наркотик ваухлатувчи дорил ар (морфин, барбитал, фенобарбитал ва ҳ.к.) дан З.да мудраш, бош айланиши, қулоқ шанғиллаши, қусиш, томир уришининг суст ва заиф бўлиши, тиришиш кузатилади.

Ис гази [углерод (II)оксид] ва ёритиш газидан З. шу газларнинг нафас йўллари орқали киришидан бўлади. Белгилари; бош оғрийди, қулоқ шанғиллайди, бош айланади, беморнинг дармони курийди, ҳаллослайди; пульси сусаяди, кўнгли айниди ва қусади; қаттиқ захарланганда типирчилайди, хушидан кетади, ўлиб қолиши ҳам мумкин. З. аломатлари хилмахил бўлиб, у жигар, буйрак, қон, марказий ва периферик нерв системасининг қай даража зарарланганига боғлиқ. Даво З.га сабаб бўлган захарли моддани иложи борича организмдан тезроқ чиқариш чораларини кўриш, захарли модданинг захарини кесувчи зиддизахарлардан фойдаланиш, захарланган аъзолар фаолиятини тиклашдан иборат. Биринчи ёрдам: З.га гумон туғилганда дарҳол врач чақориш ёки беморни яқин орадаги касалхонага олиб бориш керак. Кислоталар (сирка эссенцияси, хлорид кислота ва ҳ.к.)дан захарланганда қуйдирилган магnezия б-н сув ёки сувнинг ўзини кўп ичириб, қустирилади. Бемор беҳуш ёки коллапс ҳолатида бўлса, қустириш ярамайди. Ишқорлар (новшадил спирти) дан захарланганда 3% сирка (1 стакан сувга 1 чой қошиқ) қўшилган лимонли сув ичириб қустирилади. Сўнгра бир

бўлак муз юттириб, совуқ қаймоқ ёки сутни чой қошиқлаб ичирилади, хом тухум, бир бўлак сариёғ юттирилади; тўш остига музли халта, кўлоёққа грелка қўйилади. Овқатдан захарланганда меъда ювилгандан кейин корин ва кўлоёққа грелка қўйилади. Кўплаб иссиқ ичимлик, куюк кофе ичирилади. Алкоголдан захарланган кишига эҳтиёткорлик б-н новшадил спирта ҳидла тилади, меъдасини ювгач, сурги берилади, сўнгра бир стакан сувга новшадил спиртидан 3—5 томчи қўшиб ичирилади. Бошига музли халта қўйилади. Кўп чой ёки куюк кофе ичирилади. Наркотик ва ухлатувчи дорилардан захарланганда меъдани ювгач, беморни бир оз юргизиш, устидан совуқ, сув куйиб, кейин иссиқ сувга тушириш, баданини иссиқ тутиш, ишқалаш, нафас тўхтаб қолганда сунъий нафас олдириш керак. Ис гази ва ёритиш газидан захарланганда соф ҳавога олиб чиқиб, новшадил спирти ҳидлатиш, сунъий нафас олдириш, баданини ишқалаш, аччиқ чой, куюк кофе ичириш керак. Ҳайвонлар захарли ўт, бузилган емхашак еганда, озгига захарли моддалар тушганда ва захарли газ б-н нафас олганда захарланади. Захарланган ҳайвон бўшашади, сўлаги оқади, ичи кетади, нерв системасининг фаолияти бузилади. Биринчи ёрдам: меъдаси ювилади, гўштхўр ҳайвон ва чўчкаларга кустирувчи дори берилади, сурги ичирилади. Ҳазм йўлида захарнинг сўрилишини секинлатиш учун адсорбцияловчи дорилар берилади.

Эркин Қосимов.

ЗАХАРЛАР — организмга таъсир этганда унинг ҳаёт фаолиятини бузиб, ҳаётни хавф остида қолдирадиган моддалар. Тирик организмга таъсир кўрсатадиган барча моддалар, жумладан дорилар ҳам юқори концентрация ва дозада маълум даражада уни захарлайди (қ. Захарланиш). 3.нинг организмга таъсир этиш кучи уларнинг кимёвий тузилиши ва физиккимёвий хоссаларига боғлиқ бўлишидан ташқари, шу тирик организм тўқималари ва хужайраларининг

хусусиятларига ҳам боғлиқ. 3. организм хужайралари б-н тўқималарининг таркибига кирган ва тўқималардаги алмашинувда қатнашадиган моддалар б-н кимёвий реакцияга киришиб, таъсир этади. Хужайра протоплазмасининг оксил структурасини емирадиган моддалар (мас, кучли кислота ва ишқорлар, юқори концентрацияли тузлар) ҳеч истисносиз барча тирик хужайраларни ҳароб қилади. Моддалар алмашинувини бир маромда таъминловчи фермент системаларни боғлайдиган ёки емирадиган 3. хавфлироқдир. 3. ўсимлик, ҳайвон, минерал ва кимёвий синтез маҳсулотларига бўлинади. Баъзан жониворлар (илонлар ва бўғимоёқлилар—ари, асалари, қорақурт, чаён ва ҳ. к.) 3.нинг аксариси оксил структуралидир. Ўсимлик 3.ига, асосан, алкалоидлар киради, улардан аконитин (парпи), мускарин (мухомор), никотин (тамаки барглари), анабазин (итсигек), атропин (белладонна), физостигмин (калабар дуккаги) кўпроқ захарли. Баъзи ўсимлик гликозидлари, айниқса юракка таъсир этадиган гликозидлар, мас, дигитоксин (дигиталис гликозиди), строфантин ва б. ҳам юқори концентрацияда захарлидир. Патоген микроорганизмлар чиқарадиган ва касалликка сабаб бўладиган токсинлар ҳам 3. ҳисобланади. 3. одам ва ҳайвон организмга турли йўллار б-н, асосан, ҳазм ва нафас аъзолари, қисман тери орқали киради. Турмушда захарланишга сабаб бўладиган 3.нинг аксариси организмга овқат б-н киради. Бундай 3.га микробларнинг фаолияти натижасида ҳосил бўладиган ботулотоксинколбаса захари (қ. Ботулизм), захарли замбуруғлар, захарли ўсимликлар (бангидевона, белладонна) мевалари ва тугунакларидида учрайдиган моддалар киради, Захарли ўсимликлар гоҳо яйловдаги молларнинг захарланишига сабаб бўлади. Ёнилғи газларнинг чала ёниш жараёнида ҳосил бўладиган ис гази хавфли захарли газ ҳисобланади. Касбга алоқадор 3., яъни саноатда ва қ. х.да ишлатиладиган зарарли кимёвий моддалар ҳам бор. Са-

ноатдаги захарли моддаларга кўрғошин, симоб, мис, маргумуш бирикмалари, анилин, бензол, водород сульфид ва б. кўпгина учувчан органик моддалар; к. х.да ишлатиладиган захарли моддаларга гербицидлар, дефолиантлар, пестицидлар ва б. киради. Организмнинг ҳаёт фаолиятида ишланиб чиқадиган, аммо касаллик натижасида организмдан чиқиб кетмайдиган моддалар (мас, уремияда азотли ташландилар) ҳам 3. дир. 3. организмдан буйраклар, ичак, ўпка орқали, баъзиларни эса қисман тер, сут б-н чиқиб кетади.

Азиза Эркахўжаева.

ЗАХАРЛИ ЖОНИВОРЛАР

бошқа организмлар учун доимо ёки вақтинчалик захарли бўлган моддаларни ўз организмда сакловчи жониворлар. 5 мингга яқин тури маълум. 3. ждан илонлар, чаёнлар, ўргимчаклар, малҳамчи кўнғизлар ва б. яхши ўрганилган. Бир хил 3. ж. (илонлар, ўргимчаклар, чаёнлар)нинг захар ишлаб чиқарадиган махсус безлари бор; бошқаларида (кўнғизлар, кандалаларда) захарли мода у ёки бу хилдаги тўқималарда бўлади. Захар ҳимоя ёки бошқа ҳайвонларга хужум қилиш воситаси ҳисобланади. Бўшлиқичлилар (гидралар, актиниялар, медузалар)да захар безлари отувчи хужайралар, бўғимоёқлилар (арилар, чаёнлар)да наштар ёки ўргимчаклар, кўпоёқлиларда хелицералар, бошқаларда (чаёнбаликлар, денгиз аждаҳочалари) сузгичлар ёки жабра қопқокларидаги махсус ўсимталар б-н боғланган. Айнан бир хилдаги захар ҳар хил ҳайвонларга турлича таъсир кўрсатади. Бир турнинг ўзида ҳам ҳар хил 3. ж. захари бир хилда таъсир этмайди. Мас, чўчқалар, шакилдоқ илон, типратиконлар, қора илон, чўл кемирувчилари чаёнлар захарига кам таъсирчан бўлади. Лайлак, қарға, бургут, мирзакуш каби қушлар захарли илонларни, товуклар қорақуртни ейди. Захар узоқ вақт давомида озоддан киритилганида одам ва ҳайвонлар организми унга чидамли бўлиб қолади. Илонлар, арилар

ва б. баъзи 3. ж. захаридан кам миқдорда даволаш мақсадида фойдаланилади. Норқўзи Эргашев.

ЗАХАРЛИ ЗАМБУРУҒЛАР - таркибида турли захарли моддалар (мас, алкалоидлар) бўладиган замбуруғлар. Кўпчилик 3. з.нинг алкалоидлари, асосан, ҳазм органларига таъсир этади. Мае, дон экинларида учрайдиган қорақуя (қорамиг — *Claviceps рифигеа*)нинг қаттиқ қора склероцийси таркибида алкалоидлар одам ва ҳайвонларнинг меъда, ичак ва б. органларини захарлайди. 3. з. алкалоидларидан айримлари туғиш жараёнини жадаллаштириш учун оз миқдорда ишлатилади. Фузариум ва вертициллиум туркумидаги баъзи замбуруғлар қорамоллар ва турли токсикоз касалликларини пайдо қилади. Аксари кўзқоринлар (мас, *Helvella*) таркибидаги гелвелла кислота ошқозон ва ичакларни захарлайди.

ЗАХАРЛИ КИМЁВИЙ МОДДАЛАР - қ. Пестицидлар.

ЗАХАРЛИ ЎСИМЛИКЛАР - таркибида захарли моддалар бор ўсимликлар. 3. ў. 2 гуруҳга бўлинади: 1) ҳақиқий 3. ў. — захарлилик турнинг хусусий белгиси ҳисобланади; 2) шартли 3. ў. — турдаги айрим ўсимлик захарли бўлади (мас, зиғир ва оқ жўхори айрим ҳолларда цианид кислота чиқаради). Ҳақиқий 3. ў.нинг 10 минг тури бор. Асосан, субтропик ва тропик мамлакатларда ўсади, мас, заққум. Ўсимликларнинг захарлилиги улардаги турли органик бирикмалар — алкалоидлар, гликозидлар, гликоалкалоидлар, эфир мойлари, кислоталар, лактонлар, токсальбуминлар, смодали органик моддаларнинг миқдорига боғлиқ. Бу моддалар ўсимликларнинг турли органида тўпланади (мас, парпи ва моролқулоқнинг, асосан, илдиз поясида, ангишвонагулнинг баргида ва х. к.). 3. ў. барча жониворларга бир хилда таъсир этмайди. Мас, одам учун захарли белладонна ва бангидевона қуён ва қушларга мутлақо зарарсиз, пиретрумнинг баъзи турлари хашаротларга зарарли бўлса, исикқонли ҳайвонлар учун зарарсиз; ден-

гиз пиёзи кемирувчиларга заҳарли, бошқа ҳайвонлар учун зарарсиз ва х. к. Заҳарли моддалар ўсимликнинг турли ўсиш даврларида тўпланади. Ўсимликнинг заҳарлилиги улар кўкариб турганида қуригандагисига қараганда кўпроқ бўлади, баъзиларида эса қуригандан кейин заҳарлилиги бутунлай йўқолади. Мае, учма, айиктовон ва б. Кўпчилик 3. ўнинг дориворлик хусусиятлари ҳам бор (испарак, қизғалдоқ, кўкнори, аччикмия ва б.). Булардан олинадиган препаратлар ҳар хил касалликларни даволашда ишлатилади.

ЗАҲАРЛОВЧИ МОДДАЛАР - душманнинг аскарлари, ҳайвонлари, шунингдек, озиковқат, жанговар техника, кийимкечакларини заҳарлаш учун ишлатиладиган кимёвий моддалар. 3. м. ҳаво орқали бинолар, турар жойлар, пана жойларга тарқалиб, улардаги одамларга шикает етказди. 3. м.нинг шикастлантириш хусусияти ҳавода, турар жойларда ва турли нарсаларда узоқ вақт сақланади. Буғлари шамол орқали жуда катта ҳудудга тарқалади. 3. м.дан шикастланиш заҳарланган ҳаводан нафас олиш, у моддаларнинг кўз, тери ва кийимга тегишли, заҳарланган овқат ёки сувни истеъмол қилиш ва б. орқали рўй беради. Лекин 3. м. заҳарланиш зичлиги етарли бўлгандагина одамларга шикает етказа олади. 3. м. суюқ ҳолда жойларга сепилганда, уларнинг майдон бирлигига тўғри келадиган миқдори заҳарланиш зичлиги деб аталади ва ҳар квадрат метрга тўғри келадиган граммларда ифодаланади. 3. м. киши организмга таъсир этиш хусусиятига кўра организмни умумий заҳарлайдиган, нерв тўқималарини фалажлайдиган, тери касалликлари пайдо қиладиган, бўғувчи, ёш оқизадиган, баданни яллиғлантирадиган ва б. турларга бўлинади. Нерв тўқималарини фалажловчи 3. м.га зарин, зоман, табун; тери касалликларини пайдо қиладиган 3. м.га иприт, люизит; организмни умумий заҳарлайдиган моддаларга цианид кислота, хлорциан, фосфин; бўғувчи модда-

ларга фосген, дифосген ва б. киради. Бу бўлиниш аслида нисбийдир, чунки аксарият 3. м. кўп томонлама таъсир этиш хусусиятига эга. Халқаро ҳуқуқ 1925 й.даги Женева баённомаси б-н урушларда бўғувчи, заҳарловчи газ ва бактериологик воситаларни қўллашни тақиқлайди. 3. м.дан мудофаа қилиш учун дезактивация шароитларига амал қилиниши керак. Қўшин турларида шахсий таркиб учун қилинган пана жой, қазилма ўралар, қазилма йўллар дегазациялаштирилиши ва шахсий таркиб махсус кийимлар б-н таъминланиши лозим (яна қ. Оммавий киргин қуроллари).

Азиза Эркахўжаева.

ЗАҲКАШЛАР (Oniscoidea) — ҳар хил оёқли қисқичбакасимонлар кенжа туркуми Уз. 1—50 мм. 1000 га яқин тури маълум. Кўпчилик турлари қуруқликда яшашга мослашган. Нам жойларда ҳаёт кечиради (номи шундан олинган). Кечаси фаол, кундузи пана жойларга яшириниб олади. Чўлда ҳаёт кечирадиган 3. *Hemilepistus cristatus* инининг чуқурлиги 1 м га етади. Айрим 3. жабра япроқларини қоплаб турадиган юпқа сув қатламларида эриган кислород б-н нафас олади, бошқаларида атмосфера ҳавосидан нафас оладиган махсус мослама бўлади. Энг тубан тузилган 3.нинг ҳаёти сув муҳити б-н боғлиқ: *Ligia* уруғи турлари денгиз соҳилида яшайди ва узоқ муддат давомида сув остида қолиши мумкин. *Ligidium* уруғи вакиллари сойларда яшайди. Кўпчилик 3. ўсимлик қолдиқлари б-н озикланиб, тупроқ ҳосил бўлишида иштирок этади. Айрим 3. (*Hemilepistus zachvatkini*) суғориладиган майдонлар ва иссиқ хоналардаги экинларга зиён етказди.

ЗАҲОНА — Кўҳитанг тизмасидаги доvon, Сурхондарё вилоятининг жан.ғарбида, Шеробод тумани ҳудудида, Ўзбекистон Республикаси ва Туркменистон чегарасида жойлашган. Энг баланд жойи 3016 м. 3.га май—ноябрь ойларида Кампиртепасой водийси бўйлаб ўтган сўкмоқ йўл орқали пиёда ёки отда

бориш мумкин. 3.га борадиган сўқмоқ йўл атрофлари арчазор ўрмонлар б-н копланган. Қишда доvon қалин қор б-н копланиб ётади.

ЗАҲҲОКИ МОРОН — Қарши т. й. станцияси яқинида жойлашган қад. қалъашаҳар харобаси. Афсонавий шох Заҳҳок номига қўйилган бу қалъашаҳар харобасининг бал. 15 м, майд. 16 га дан ортиқ. Археологик қазилар 3. м. мил. ав. 1 а.ларда ҳам мавжуд бўлганлигини исботлайди. Милоднинг 5—6-баларида йириклиги жиҳатидан Ерқўрғонлан кейин иккинчи ўринда турган. 9—10-ларга оид сопол идишлар топилиши вайрон бўлган 3. м.нинг бир қисми ўрта асрларда ҳам маълум даражада ривож топиб, маданий жиҳатдан юксалганини кўрсатади.

«ЗВЕЗДА ВОСТОКА» («Шарқ юлдузи») — Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг адабий-бадий ва ижтимоий-сиёсий журнали. Тошкентда рус тилида 3 ойда бир марта чиқади. Муассислари — Тошкент матбаа комбината, «Ўқитувчи» нашриёти, «Матбуот тарқатувчи» Очиқ акциядорлик жамияти. Жур. дастлаб «Советская литература народов Азии» («Осиё халқлари совет адабиёти», 1932—34), «Литературный Ўзбекистон» («Ўзбекистон адабиёти», 1935—40), «Литература и искусство Узбекистана» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати») номлари б-н нашр этилган. 1946 й.дан ҳоз. номда. «З.В.» ўзбек адабиётида яратилган энг яхши асарларни, шунингдек, маҳаллий русийзабон ёзувчилар, чет эл ёзувчиларининг асарларини, адабиёт ва санъатнинг муҳим соҳаларига бағишланган адабийтанқидий мақолаларни, Ўзбекистон ва бутун Шарқ тарихи, маданиятига оид илмий мақолаларни, эсселарни, замондошларимиз ҳақидаги очеркларни ва б.ни эълон қилади. Жур.га турли даврларда М.И. Шердин, А.М.Иванов, Г.П.Владимиров, В.А.Костиря, С.П.Татур, С. Мадалиев, Н.Н.Красильников ва б. муҳаррирлик қилишган. Адади 1500 га яқин (2002).

ЗЕБ-ЗИЙНАТ БУЮМЛАРИ - зар-

гарлик санъатида яратиладиган безак буюмлари, тақинчоқлар. Аёл либосини бойитиб, уларни янада назокатли ва жозибали қилиб кўрсатишга хизмат қилади. Асосан, олтин, кумуш ва б.дан ясалиб, жавоҳирлар қўйиб безатилади, жимжимадор қилиб рахқори, кумушни қорайтириб соводқори, панжарали қилиб шабака ва б. усулларда ўйма ва бўртма нақшли қилиб турлича ишла'нади, шокилалар б-н безатилади. Тақилишига кўра, бош (тиллақош, тиллабаргақ, бодомай, бибишак, ғажак, тўшдуо ва б.), бўйин—кўкрак (турли маржон ва марваридлар, зебигардон, нозигардон, жевак, танга-жевак, тавк, бўйинтумор, кўкрактумор, қўлтуктумор каби туморлар, бозубанд ва б.), соч (сочпопук, туф ва б.), қулоқ — бурун (булоқи, исирғалар ва б.) ва қўл (узук, билагузуклар) 3.з. б. хиллари фарқданади. 3.з. б.нинг пайдо бўлиши тарихи жуда қад. даврга бориб такалади. Археологлар юқори палеолит катламларидан топган тош мунчоқ, тўғноғичлар, жез даврига оид билагузук, тўғноғич ва тугмалар илк ажодларнинг дастлабки безаклари ҳақида хабар беради. Кейинги даврларда яратилган тилла буюмлар бўртма тасвирлар, сопол ҳайкалчалар, ўрта асрларга оид деворий расмлар, қўлёзма асарларга ишланган миниатюраларда акс этган. 3.з. б. вақт ўтиши б-н астасекин бирбирини тўлдириб, 19а. охири 20а. бошида яхлит тўлламларни вужудга келтирган. Ўзбекистоннинг турли вилоятларида ясалган заргарлик буюмлари ўзига хос маҳаллий хусусиятлари б-н бирбирдан фарқ қилади. Хоразмлик заргарлар тайёрлаган 3.з. б. салмокдорлиги, серхашамлиги ва кўриниши б-н ажралиб туради.

Самарқанд заргарлари яратган тақинчоқларда Тошкент ҳамда Бухоро заргарлигининг таъсири сезилади. Мас, панжара усулида нозик дид б-н кулфлик қилиб ишланган билагузуклар Бухоро заргарларининг ишларига яқин. Бухоро заргарларининг Қашқадарё, Сурхондарё вилояти заргарларининг ишларига ҳам

таъсири катта бўлган. Тошкентлик келинлар тўйида (никоҳ либоси б-н бирга) бошга тиллакрш, тиллабаргак, гажак, кулокка исирға, бўйинга кўкракка тушиб турадиган зебигардон, жевак, хафабанд, маржон, бўйинтумор, сочга сочпопук, қўлтиққа қўлтиқтумор, қўлга билагузук ва узуклар таққан. Самарқанд келинларининг 3.з. б. (тиллабаргак, тиллакрш, гажак, исирға, сочпопук, тавқ, маржон, кўкрактумор, зебигардон ёки хайкал, билагузук ва узук) тошкентлик келинлариникига яқин бўлган. Хива келинларининг тақинчоқлари (такятзузи, осмақанот, бутунтирноқ, ўкёй, шокила ва б.) ўзига хослиги б-н ажралиб туради. Шунга кўра, турли марказларда яратилган 3.з. б. тўпламлари умумийликка эга бўлиб, маҳаллий ўзига хослик қисмларда намён бўлади. Бу тўпламлар бир намуна кўринишига эга бўлиб, катъий бўлмаган, у ҳар бир хонадоннинг иқтисодий аҳволига қараб у ёки бу даражада бойитилган. Аёллар 3.з. б. ни тўлатўқис ҳолатда келинлик даврининг дастлабки 1—2 й. ичида, тўйтананаларда тақишга ҳаракат қилган, бошқа вақтда энгил қаракат қилишга ҳалақит бермайдиганлари (узук, билагузук, исирға ва б.)ни таққан. Зирак, билагузук, ҳар хил мунчоқлар (мунчоқ, қалампирмунчоқ)ни қизчаларга жуда кичиклигидан бошлаб тақа бошлашган, чунки улар безак бўлиш б-н бирга ёмон назардан асраш вазифасини ҳам бажарган. 20-а. 20-й.ларида заргар усталар артелларга бирлашди, анъанавий серҳашам ва оғир 3.з. б. ўрнига халқ дидига мое бўлган энгил, қулай ва нафис исирғалар (қашқарболдоқ, «исирғабарг», бухори зирак — «шибирма», «айзирак», илон зирак ва б.), ёқут кўзли узуклар, билагузуклар ясала бошланди, хом ашё сифатида мис, кумуш ва тилла безаклардан, қисман давлат ажратган тилладан фойдаланилди. 1963 й.да Тошкент заргарлик фкаси (1972 й.дан зд) ишга тушди, у ерда тилла занжирлар, ёқут, феруза, гавҳар ва б. қимматбаҳо тошлардан кўзлар қўйиб ишланган зирак ва узуклар, билагузу-

клар, никоҳ узуклари кўплаб и.ч. йўлга қўйилди. Нозик дид ва маҳорат б-н ишланган бу қулай ва нафис тақинчоқларни аёллар доимо тақиб юриш имкониятига эгадир. Заргарлар янги 3.з. б. (жумладан, қашқарболдоқ, бухоро исирғаси «шибирма», тўғноғич, билагузук, маржон ва б.) б-н бир қаторда анъанавий тақинчоқларни (мас, исирға, узук, билагузук, маржонлардан иборат «Бозубанд», «Ойназирақ» ва б. тўпламлари, 90й.лар) янгича ўзига хос безаклар б-н яратмоқда.

ЗЕБИГАРДОН, зебисина — зийнат буюми, аёлларнинг бўйинга тақилиб кўкракка тушиб турадиган тақинчоғи. 3. шаклдор йирик турунж ва унга икки томонидан симметрик бирлашган 6 ҳуққачалардан иборат бўлиб, улар ўзаро ҳалқа, садаф, маржонлардан тузилган занжирлар б-н боғланган; ўртадаги икки параллел ҳуққача марказида кичик турунжи бўлган занжир орқали ўзаро боғланиб 3. катини ҳосил қилади. Марказий йирик турунжнинг юқори қисми 3—5 япроқли ғунча шаклида, қуйи қисмининг учи пастга қараган бодом кўринишига эга бўлиб, шокилалар б-н ҳошияланган. Ҳуққачалар ромб, Зебигардон тўртбурчак, айлана шаклида, айрим 3.ларда сўнгги юқоридаги яқунловчилари 3 ва 5 бурчакли қилиб ишланган. Турунж ва ҳуққачалар босма нақшлар, қимматбаҳо тошлар, рангбаранг шишалар б-н безатилган. 3. Тошкент, Самарқанд, Фарғона водийсида кенг тарқалган.

ЗЕБО ПАРИ — мақом шўъбаларида ва мумтоз ашулаларда намуд ўрнида қўлланиладиган машҳур авж. Тахминларга кўра, бу авжни 3.п. таҳаллусли фарғоналик машҳур хонанда ва созанда-бастакор Абдурахмон (19а.) ижод қилган деб ҳисоблайдилар. Аслида у бу авжни зўр эҳтирос ва маҳорат б-н ижро этганлиги сабабли авжга 3.п. номи берилган. Бузрук мақомининг Бухоро Ироғи, Ростнинг Савти Сабо, Савти Калон шўъбаларида, Ушшоқи Хўқанд ашуласида, Ироқ мақомининг Сарахбори Ироқ, Чанбари Ироқ шўъбаларида 3.п.дан фой-

даланилган. 3.п. оҳанглари киритилган шўъбаларнинг доира усулига мослаб олинади ҳамда ашула йўллари таркибида турли кўринишларда учрайди. 3.п. хонандаларнинг чўкки пардаларга чиқиш, овоз ва бадихағўйлик маҳоратларини намойиш этишларида кенг имкониятларга эга.

ЗЕБРАЛАР, Африка ёввойи отлари (Equus) — отлар кенжа уруғи. Танасининг уз. 200—240 см, бўйи яғринидан 120—140 см, думи — 47— 54 см, вазни 350 кг гача. Танасининг ранги — оқ ва қора кўндаланг йўлйўл чизикди (ҳимоя ранги). Ёли қалта ва тик, думининг учида узун қиллардан иборат попуғи бор. Очиқ даштларда 10—30 тадан пода бўлиб юради. Жуда эҳтиёткор, тез югуради. 1—1,5 ёшида вояга етади. Ҳомиладорлик даври 346—390 кун. Қўлга ўрганади, туткинликда кўпаяди. От ва эшак б-н чагишади. 3.нинг 4 тури бор. Тоғ зебраси (E. zebra) Жан.Ғарбий Африкада тарқалган, кўриниши эшакка ўхшайди, 3. орасида энг кичиги. Бурчеллов зебраси (E. burchelli) Шарқий ва Марказий Африкада тарқалган. Греви зебраси (E. grevyi) Шарқий Африка (Жан. Эфиопия, Сомали, Кения)да тарқалган, анча йирик, тойчасининг елкасидан думигача тик ва тўқ қизил жуни бўлади. Бу белги отлар қад. ажодларининг ёли фақат бўйнида эмас, орқасида ҳам бўлганлигини кўрсатади. Ҳоз. қириб юборилган қвагги зебраси Жан.Шарқий Африкада яшаган, кўриниши отга ўхшаган. Қимматли териси учун кўплаб овланиши туфайли 3. сони кескин камайиб кетган. Тоғ ва греви 3.и Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига киритилган (яна қ. Тоқ туёқлилар).

ЗЕБУННИСО БЕГИМ (1643 Дехли — 1721) — шоира, маърифатпарвар. Бобурийлар сулоласидан Аврангзебнинг кизи. Онаси Дилрасобону Гулбадан бегимнинг авлодларидан. Барелий («Тазкираи шоироти урду» — «Урду шоирларининг тазкираси»), Шерхони Лудий («Мирот ул-хаёл» — «Хаёл ойнаси»),

Ҳакимхон Тўра («Мунтахаб ут-таворих» — «Танланган тарихлар»), Фазлий («Мажмуаи шоирон» — «Шоирлар мажмуаси») ва б. тарихчи ва тазкиранавис олимлар асарларида 3.б. ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар учрайди. Отаси Аврангзеб кизиди шеър ва шоирликка майл сезгач, ўша даврнинг машҳур олими Мулло Муҳаммад Сайд Ашраф Исфаҳонийни унга муаллим қилиб тайинлади. 3.б. бу олимнинг тарбиясида забардаст шоира, олима, созанда ва хаттот бўлиб вояга етди. Сўнгра илоҳиётга оид бир асар ёзиб, уни шу устозига бағишлади. 3.б. ўзбек, форс, араб тилларининг сарфу наҳви (морфология ва синтаксис)ни ўзлаштирган. Хусрав Дехлавий, Навоий, Бобур асарларини синчиклаб ўрганган. Ҳиндистон олимлари, шоирлари ва санъат аҳлларига кўп ғамхўрликлар қилиб, ўз замонида илм ва санъатнинг ривожланишига зўр таъсир қилган. Ўша замоннинг кўп олимлари шахсан 3.б.дан маош олар эдилар. Шунинг учун ҳам тарихчилар унга кжсак бахр бериб, 3.б. отаси ҳукмдорлик б-н қозона олмаган шухратни илм ва одоб б-н қрзонган деб таъкидлайдилар.

Шоира ижодининг шаклланиши ва камолга етишида адабий муҳитнинг таъсири кучли бўлган. Акаси Аъзамшоҳнинг адабиётга қизиқиши, уйда бўлиб турадиган мушоиралар унда шеърятга ҳавас уйғотади. Етук шоир ва олимлар б-н танишади. Айниқса, 3.б.нинг Бедил б-н мушоиралар қилиши икки буюк талант меҳнатига барҳаётлик бағишлади.

Шоира мураккаб, зиддиятли бир даврда яшаб, ижод этди. 19 ёшидаёқ қуп аянчли воқеаларнинг шохиди бўлди. Аврангзеб салтанат учун курашда акаси Дорошукух, укалари Муродбахш ва Шохшужоъларни енгиб, тахтни эгаллайди (1658), касалманд отаси Шохжаҳонни 16 йил уй қамоғида асрайди. Ўз ўғли Акбарни тахт учун курашда айблайди. Қизи — 3.б.ни ҳам бу ишда ҳамфирқ хисоблаб, Дехлидаги Салимгарҳи кўрғонидан чиқармайди. Мамлакатдаги

нотинч ҳаёт, салтанат учун курашнинг авж олиши шоира дунёқарабини тубдан ўзгартирди. З.б. ижодида ижтимоийфалсафий фикрлар чуқурроқ илдиз ота бошлади. Дастлабки шеърларидаёқ табиат тасвири орқали инсоннинг орзуумидларини, адолат ва ҳақиқатни куйлади. Ростликни, ҳаққонийликни тарғиб қилди, алдамчи, фирибгарлардан нафратланди («Агар жаннатни ваъда қилсада, у одам сўзига алданма...»). З.б. ижодининг баъзи томонлари Бедил фалсафасига ҳамоҳанг. Шоира инсоннинг гўзаллиги келтирган фойдали ишида, меҳнатда, кадрқиммати унинг мақсадида деб билади.

З.б.нинг асосий машғулоти шеърят, мусиқа, илм бўлган. У бутун хузурҳаловатни, такдир ва бахтни, кишилар орзу қилган жаннатни ҳам китобда — илмда, деб билган. Лирик шеърлар б-н бирга одоб ва ахлоққа оид «Зеб ут-тафосир» («Гўзал тафсирлар»), «Зеб ун-нашот» («Нашъалар зийнати») ва тасаввуф фалсафасига дойр «Мунис уларвоҳ» («Рухларнинг содиқ дўсти») каби рисоалар ҳам ёзган. Шеърлари аждодларининг юрти Марказий Осиёда, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Покистон ва б. Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. Ҳазаллари ўзбек халқининг сеvimли кўшиқларига айланган. Ҳозиқ, Хиромий, Нодир, Собир Абдулла ва бошқалар З.б. ҳазалларига мухаммаслар боғлаганлар. Шоиранинг шеърӣй мероси бизгача тўлиқ етиб келмаган. 8000 мисрали бир девони (ҳазаллари), 7 қасидаси, 5 таржеъбанд ва бир мухаммасигина сақланиб қолган. Баъзи манбаларда шоиранинг «Махфӣй» таҳаллуси б-н ижод қилгани айтилади. 19а. 2ярми — 20а. бошларида кўчирилган «Девони Махфӣй» З.б.га нисбат берилади. З.б. асарлари кўлёмаси дунёдаги кўпгина кутубхоналарда, шу жумладан, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сақланади (инв. № 2590, 1269, 1936). Дехлидаги «Зарзари» қабристонига Низомиддин Авлиё, Амир Хусрав Дехлавӣй ёнида дафн этилган.

Ад.: Жалолов Т., Ўзбек шоиралари, Т., 1980.

Бегали Қосимов.

ЗЕВАР (форс. — безак) — 1) пойабзалдўзликда маҳсининг бошлиғи б-н соғи бириккан жойга ва кавуш киргоғига рангдор ипак б-н тикиладиган чок; 2) тигкашликда тигнинг лухи; гулабардорликда гуланинг жавзасига боғланган ип.

ЗЕВАРСОЙ — Сурхондарё вилоти Сариосиё туманидаги сой, юқори окимида Дивлонсой, ўрта окимида Дивлоксой деб ҳам аталади. Киштут сойининг охириги чап ирмоғи. Ҳисор тизмасининг жан. тармоғи — Қолдирға тоғининг шим.ғарбий ён бағирларидан окиб тушадиган 20 та ирмоқнинг кўшилишидан ҳосил бўлиб, ғарбий йўналишда оқади. Уз. 18 км, ҳавзасининг майд. 95 км². Қор, ёмғир ва булоқлардан сув олади. Ўртача йиллик сув сарфи 1,8—2,0 м³/сек. 3. да фев. охиридан суви кўпая бошлайди, май—июнда энг серсув бўлиб, куз ва қишда суви камаяди. 3. дан Зевар қишлоғи сув ичади ва унинг атрофидаги ерлар сугорилади.

«ЗЕВАРХОН» — ўзбек халқ достони. Мавзуи ва услуби жиҳатидан ёзма адабиётдаги саргузашт асарларга яқин. Достонда муҳаббат, садоқат ва дўстлик ғоялари тараннум этилади. Унда Боғдод шахзодаси Зевархон ов вақтида Шамшод подшосининг кизи Маликаи Хубонни учратиб, унга ошиқ бўлиб қолиши, икки ёш бирбирларига етишгунга қадар бошдан кечирган саргузаштлар ҳикоя этилади. Маликаи Хубон тимсолида гўзал, ақлидрок, фаҳму фаросатда ва кучкуватда эркаклардан қолишмайдиган аёллар образи мужассамланган. «3.» нинг турли вариантлари Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт инти архивида сақланади. Фозил Йўлдош ўғли айтган вариант нашр этилган (1970).

ЗЕВС — юнон афсоналарида олий худо; худолар ва одамлар ҳукмдори. Кронос ва Реянинг ўғли. Худоларнинг учинчи авлодига мансуб. Тартарда ўз от-

аси ва бошқа титанларни энгиб, Олимп тоғида ҳукмрон бўлгандан кейин З. аста-секин оламни қайтадан тузади, худоларни яратади, қонунлар чиқаради, тартиб ўрнатади, фан, санъат, ахлоқ меъёрлари ва х. к. ни жорий этади. З. худоларнинг иродасини ва яхши ниятларини рўёбга чиқарувчи кўплаб қаҳрамонлар (Геракл, Персей) нинг отаси. Айни вақтда З. — дахшатли жазоловчи куч. У бир неча марта одам зотини йўқ қилиб, ундан ҳам мукаммал инсонни яратишга уринади. З. тўғрисидаги афсоналарнинг айрим қисмлари «Илиада», «Одиссея» ва б. антик асарларда бор. Қад. Рим афсоналарида З. Юпитерга тўғри келади.

ЗЕЕБЕК ЭФФЕКТИ — кетмакет уланган турли ўтказгичлардан иборат электр занжирда электр юритувчи куч (э. ю. к.) — термозюк ҳосил бўлиши; бунда ўтказгичлар ўртасидаги контактлар ҳар хил траларда тутиб турилади. Термозлектр эффект деб ҳам аталади. Немис физиги Т. И. Зеебек 1821 й. да кашф этган. Термозэлемент ёки термопаралар З. э. га асосланган. З. э. юқори траларни ўлчаш ҳамда жуда кучсиз тра фарқларини аниқлашга татбиқ қилинади.

ЗЕЕМАН (Zeeman) Питер (1865.25.5, Зоннемайре — 1943.9.10, Амстердам) — нидерланд физиги. Илмий ишлари оптика, магнитооптика, атом спектроскопиясига оид. Магнит майдон таъсирида спектрал чизикларнинг ажралиш ҳодисасини очди (қ. Зеeman эффеkтy). Бу кашфиёти электрон назариясини асослаш ва ривожлантиришда муҳим роль ўйнади. Магнетизм ҳодисасининг радиацияга таъсирини ўрганди. Нобель мукофоти лауреати (Х. А. Лоренц б-н ҳамкорликда, 1902).

ЗЕЕМАН ЭФФЕКТИ — атом ва атом системаларининг магнит майдонда энергия сатҳлари ва спектрал чизикларининг ажралиши. П. Зеeman натрий бугининг магнит майдонида ёруғланишини текшириш пайтида кашф этган (1896). З. э. нинг содир бўлишига магнит моментига эга атом системасининг ташки магнит майдонида қўшимча энергия олиши са-

баб бўлади. Натижада унинг энергия сатҳлари ва, демак, спектр чизиклари ажралади. З.э.ни кузатиш учун П. Зеeman бир жинсли, кучли (10—15000 эрстед) электромагнит кутблари орасига чизикли спектр манбаи (мас, вакуум ёйи) жойлаштириб, ундан чиқаётган ёруғлик нурини катта ажратиш кучига эга бўлган спектрал аппарат S га йўналтирган. Нур кутбланишини кузатиш учун унинг йўлига анализатор жойлаштирилган. Кутблантиргич вазифасини магнит майдони бажарган. Ҳодиса икки йўналишда: майдонга тик ва майдон йўналишида кузатилган. Оддий частота ν ли атом спектрлари (мас, H, Zn, Cd) магнит майдонига киритилгандан сўнг майдон йўналиши бўйича $\nu - \Delta\nu$ ва $\nu + \Delta\nu$ дублетига ва майдонга тик йўналиш бўйича кузатилганда эса $\nu - \Delta\nu$, ν ва $\nu + \Delta\nu$ триплетига ажралган. З. э. электронларнинг мавжудлигини ва атомларнинг мураккаб тузилганлигини исботлашда жуда муҳим роль ўйнади. У электронлар қобиғидаги электрон магнит моменти проекциясининг дискрет қийматиға боғлиқ бўлган энергетик даражаси ҳақида ҳам бевосита маълумот беради.

ЗЕЙДМАН Борис Исаакович (1908. 10.2, Петербург 1981. 30.12, Тошкент) — композитор, педагог. Ўзбекистон халқ артисти (1978), Озарбайжон (1956) ва Ўзбекистон (1964) да хизмат кўрсатган санъат арбоби, проф. (1949). Ленинград консерваториясини ва аспирантурасини (1936) тугатган. Саратов (1931—33) ва Ленинград (1933—39) мусика билим юртларида ўқитувчи, Озарбайжон (193957) ва Тошкент (1957—81) консерваторияларида композициядан даре берган. Шогирдлари — Ф. Амиров, С. Алескеров, Н. Мухатов, М. Кажлаев, Ўзбекистонда — Р. Ҳамраев, Т. Қурбонов, Н. Зокиров, Э. Солихов, Ш. Шоймардонова, Д. Омонуллаева ва б. 8 опера — «Маскарад» (1958), «Зайнаб ва Омон» (Т. Содиқов, Д. Зокиров ва Ю. Ражабий б-н ҳамкорликда, 1958) ва б.; 5 балет — «Олтин калитча» (1959), «Кулиб туради-

ган одам» (1962) ва б.; 2 мусикали драма — «Ўғил уйлантириш» (С. Юдаков, Ю. Ражабий б-н), «Қари қиз» (Ф. Тошматов б-н); 5 симфония, концерт ва камерчолғу асарлар, романс ва кўшиқлар муаллифи. Ижодиди рус мумтоз мусиқа анъаналарига таянган.

ЗЕЙНАЛОВ Жаҳонгир Ризо ўғли (1865 — Боку — 1918. 4. 11) — озарбайжон актёри. Миллий театр асосчиларидан. Ижодини 1885 й. дан бошлаган. Ҳажвий ва характерий роллар устаси сифатида танилган. Унинг ижроси инсон хис-туйғуларини ифода этишда чуқур психологик таҳлили, бадий жиҳатдан содда ва самимийлиги б-н ажралиб туради. Энг яхши роллари: Вазир («Ленкоран хонлигининг вазири»), Ҳожи Самад («Бахтсиз йигит»), Ҳожи Қамбар («Ёмғирдан қочиб, жалага тутилди»), Шамданбек («Шамданбек»), Кекса Моор («Қароқчилар») ва б. 3. Ҳ. Араблинский, Рухулло Сидқий каби драматик санъат асосчиларининг устози.

ЗЕЛАНДИЯ, Шелланн — Болтик денгизидagi энг катта орол, Дания таркибида. Майд. 7 минг км2 дан зиёд. Қирғоқлари, асосан, пасттекислик, қўлтик кўп. Ер юзаси бал. 126 м гача бўлган сертепа текислик, оҳақтош ва гилдан ташкил топган. Кўл кўп (жумладан, Даниядаги энг катта Арресё кўли). Қ. х. да емхашак экинлари, буғдой, қанд лавлаги экилади, сут чорвачилиги ривожланган. Орол т. й. паромлари оркали Фюн о. ва Швеция б-н боғланган. 3. нинг шарқий қисми ва Амагер о. да Дания пойтахти — Копенгаген ш. жойлашган.

ЗЕЛЕНИЙ МИС (Яшил бурун) Грузиянинг Ажария Мухтор Республикасидаги икдим ва денгиз бўйи курорти. Батумидан шим.шарққа. Даволаш воситалари: қуёш ва ҳаво ванналари, денгизда чўмилиш (май ойдан нояб. гача). Нафас органлари, камқонлик касалликлари даволанади. Санаторийлар, дам олиш уйлари, пансионатлар бор. Дунёдаги йирик ботаника боғларидан бири 3. м. худудиди (тропик ва субтропик ўсимликларнинг

нодир турлари бор).

ЗЕЛЕНОГРАД — РФ нинг Москва вилоятидаги шаҳар (1963 й. дан). Москва маъмурий округи маркази. Крюково т. и. станцияси яқинида жойлашган. Ахрлиси 187,4 минг киши (1990й. лар ўргалари). Электрон техника инти, 3. яқинида (Менделеево шаҳарчасида) физикатехника ва радиотехника ўлчовлари инти бор.

ЗЕЛЁНАГУРА - Польшанинг ғарбидаги шаҳар. ЗелёнаГура воеводасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 118,2 минг киши (1999). Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик (тепловоз, вагон, электротехника ускуналари, тўқимачилик машиналари, пўлат конструкциялар), тўқимачилик, фармацевтика, озиковқат, мебель ва б. корхоналари бор. Шаҳарга 13а. асос солинган. 15—17а. ларга оид меъморий ёдгорликлар сақланган. Замонавий кўшиқлар фестиваллари ўтказилади.

ЗЕЛЕНСКИЙ Николай Дмитриевич (1861.6.2 — 1953.31.7) — кимёгар. Акад. (1929), органик катализ ҳақидаги таълимот асосчиларидан. Москва уни-ти проф. (1893). Циклопентанли ва циклогексанли углеводородларни синтез қилган. Циклогексан ва унинг гомологларини платина ва палладий катализаторлари иштирокида дегидрогенлаш йўли б-н ароматик углеводородлар олган, шу усул б-н бензин ва керосин фракцияларидаги циклогексанли углеводородлар микдорини аниқлаган, шунингдек, нефтдан ароматик углеводородлар олган. 3. ва унинг шогирдлари шу соҳадаги кейинги тадқиқотларга асослашиб, циклопентанли углеводородларнинг гидрогенолиз реакциясини кашф этишди. 1918—19 й. ларда 3. алюминий хлорид ва алюминий бромид иштирокида соляр мойи ва нефтдан крекинг йўли б-н бензин олиш усулини ишлаб чиқиб, саноатга татбиқ, этган. Г. Стадников б-н бирга альдегидлар ва кетонлардан ааминокислоталар синтезлаш усулини кашф этган (бу усул Зелинский — Стадни ков реакцияси деб аталади). 3. адсорбция ва кўмирилли противогаз ясаш соҳасида иш олиб бор-

ди.

ЗЕЛЬДОВИЧ Яков Борисович (1914.8. 3, Минск — 1987) — рус назариётчифизиги, акад. (1958). Собиқ Иттифоқ ФА га қарашли Кимё физикаси интида (1931—64), Амалий математика интида (1964 й. дан) ишлаган. Физикавий кимё, ёниш, детонация ва зарба тўлқинларининг замонавий назарияси яратувчиларидан бири. Ядро физикаси, элементар зарралар физикаси, астрофизика, ҳозирги замон релятивистик космологияси оид асарлар муаллифи. 1939 й. да ураннинг бўлинишидаги занжир реакциясини биринчи бўлиб ҳисоблаб чиқди (Ю. Б. Харитон б-н ҳамкорликда).

ЗЕНДЛАР — Ғарбий ва Жан. Эрондаги қабила, шунингдек, Эронда 1760—94 й. ларда ҳукм сурган сулола. Каримхон исми қабила бошлиғи 3. сулоласига асос солган. 3. сулоласи 1794 й. да қожарлардан енгилгач, барҳам топган.

ЗЕНИТ (араб. — йўл, йўналиш) — осмон гумбазининг кузатувчи тепасида жойлашган нуқтаси; шоқул (вертикал) йўналишининг осмон гумбази б-н кесишиш жойи. Бу нуқга осмонда кузатувчининг ўрнига боглиқ равишда ўзгариб боради. 3. нинг уфқдан бал. 90° га тенг. Осмон гумбазининг 3. га қарамақарши нуқтаси надир деб аталади.

ЗЕНИТ АРТИЛЛЕРИЯСИ - ҳаво хужумига қарши ишлатиладиган қурол тури (қ. Артиллерия).

ЗЕНИТ МАСОФАСИ - осмон ёриткичи ёки ердаги буюмнинг зенитдан бурчак узунлиги; ёриткичнинг осмон гумбазидаги координаталаридан бири; ёриткич ва зенит орасидаги ей узунлигига тенг. h б-н белгиланади. Осмон гумбазининг зенит, осмон ёриткичи ва надир орқали ўтадиган катта ярим доираси бўйича 0 дан 180° гача ҳисобланади. Баландлик h б-н $z=90^\circ$ — h нисбатда боғланган.

ЗЕНИТТЕЛЕСКОП - зенит атрофидаги юлдузларнинг зенитдан узоқликларини ўлчашда қўлланиладиган астрономик асбоб. Жойнинг кенглигини аниқлаш учун ишлатилади. Телескоп

азимутал қурилмага ўрнатилган бўлиб, унинг фокал текислигига окуляр микрометр маҳкамланган. 3.т. нинг уфққа нисбатан ҳолати 2 та махсус ватерпас (шайтон) б-н назорат қилинади. Жойнинг кенглиги $\pm 0,10'$ — $\pm 0,15'$ аниқдикда топилади. Ўзбекистонда Астрономия интининг Китобдаги филиалида Бамберг ва ЗТЛ180 русумли 3.т. ишлатилади. Унинг объектив диаметри 180 мм, фокус масофаси 2360 мм.

ЗЕНКЕР (нем. Senker) — цилиндрик тешикларнинг деворларига ва уларнинг шаклдор қисмларига ишлов бериш (зенкерлаш) учун қўлланиладиган кўп тигли металл кесиш қуроли. Пармадан 3—6 кесувчи қирраси борлиги б-н фарқ қилади. Яхлит, ўрнатма, аралаш ва икки пероли 3. лар бор. 3. пармалаш ва токарлик станокларига ўрнатиб ишлатилади.

ЗЕНОН (Zenon) Китионлик (мил. ав. тахм. 336—264) — юнон файласуфи, стоицизм фалсафий мактабининг асосчиси. Кипр о. даги Китион ш. да савдогар оиласида туғилган. У фалсафани 3 қисмга — мантик, этика ва физикага бўлган. У Гераклит изидан бориб, борлиқнинг асосида олов ётади; барча нарсалар оловдан пайдо бўлган, асрлар ўтгач, яна оловга айланади, оловнинг қуюқлашуви ва сийрақлашувидан ҳаво, сув ва тупроқ пайдо бўлади, деб ҳисоблаган. 3. фикрича, жамиятдаги иллатларнинг боиси фақат билимлар етарли эмаслигидир. Жамият тўғрисидаги таълимотида 3. космополитик қарашларни ривожлантирди, борабора жаҳон давлати қарор топади, барчанинг фароғати айрим шахслар фароғатидан юқори туради, деб ҳисоблади. Унингча, ҳамма халқлар учун умумий бўлган ва бутун дунёни қамровчи қонун давлатга ҳам тааллуқди бўлади. 3. ғоялари психология ва этиканинг ривожланишига муайян таъсир кўрсатган. Унинг асарларидан айрим парчалар етиб келган.

ЗЕНОН (Zenon Eleates) Элеялик (мил. ав. тахм. 490—430, Элея, Жан. Италия) — юнон файласуфи. Элея мактаби намояндаси. Пармениднинг ўзгармас,

бўлинмас борлиқ \ақидаги таълимоти-ни ривожлантирди, ўзининг45 парадок-си (апория) ни олға сурди. Ҳаракатнинг мумкин эмаслиги, нарсаларнинг кўплиги ва ш.к. ни асосламоқчи бўлди. Ари-стотель 3. ни диалектика асосчиси деб ҳисоблади. 3. фикрича, ҳақиқатга бахс юритиш ёки қарамақарши фикрларни талқин этиш орқали эришилади (у ўз таъ-лимотини суҳбат шаклида ифода этган). У «Ахиллес», «Ўк» каби парадокслари б-н машҳур бўлган.

ЗЕРУ БАМ, Зир (зил) у бам (форс. — паст ва баланд) — 1) ўрта асрларда Тур-кистон, Эрон, Озарбайжон халқлари му-сика амалиёти ва назариясида энг ингич-ка (зер) ва йўғон (бамм) товуш берадиган торлар; 2) мусика товушқаторининг ба-ланд ва паст қисмлари ифодаси; 3) айрим созлар (мис ва ёғоч найлар; кўс ноғора, рез ноғора б-н дўл ноғора) ҳам 3. б. дей-илган. Ўзбек мумтоз шеърлятида 3. б. атамаси ва айни мусикий маъносидан кенг фойдаланилган:

Н а в о и й :
Муганний, Навоий фиғонин эшит

Ки, созинг аро зер ила бамда йўқ.

ЗЕРЧА — ҳар хил буюмларни тешиш учун ишлатиладиган остлик мослама. Пўлат ёки темирдан ўртаси тешик қилиб дойра ёки тўртқирра шаклда ясалади. Бу-юмларга тешик очишда уларнинг остига қўйилади. Чунончи такагар 3. си такани тешишда, тунукасоз 3. си тунукани те-шишда, наҳалгар 3. си этик ва кавушга қоқиладиган наҳални тешишда, мискара 3. си буюмнинг мис қисми ёки мис буюм-ни тешишда, пичоқсоз 3. си пичоқ думи (сопи) ни тешишда ишлатилади ва х. к.

ЗЕФИР — 1) ўзига хос энсиз бўйлама йўллари бўлган иггазлама. Бўйлама йўллари йўғон танда иплари ёки ранг-ли иплар ҳосил қилади. 3. дан, асо-сан, эркаклар қўйлақлари тикилади; 2) қандолатчилик махсулоти, ширинлик. Мармеладнинг бир тури. Турли хўл ме-валарга киём, пектин моддалар, овқатга ишлатиладиган кислоталар, хушбўй ва ранг берувчи моддалар қўшиб тайёрла-

нади.

ЗЕЯ — РФ Амур вилоятидаги дарё, Амур дарёсининг чап ирмоғи. Уз. 1242 км, ҳавзасининг майд. 233 минг км². Ста-новой тизмасининг жан. ён бағирларидан бошланади. Ўртача сув сарфи 1910 м³/сек. Ўнгдан Брянга, Гилой, Уркан, чап-дан Деп, Селемжа, Томь каби ирмоқлар куйилади. Кўпроқ ёмғирдан сув олади. Нояб. бошларида музлаб май бошларида муздан бўшайди. Суви кескин кўпайганда тошоиди. Зея ГЭС дан қуйироқда ва сув омборида кема қатнайди. 3. бўйида Бла-говешченск, Зея, Свободний ш. лари бор.

ЗИАНГИРОВ Муҳамед Султангиро-вич (1923, Янгийўл тумани — 1943.30.9, Днепропетровск вилояти Солёное тумани Войсковое кишлоғи) — 2жаҳон уру-ши қатнашчиси. 1942 й. дан фронтда. 198алоҳида ўкчи отряди (Жан. Ғарбий фронтнинг бармияси) нинг автоматчиси, ефрейтор. Днепр дарёсини кечиб ўтишда жасорат кўрсатган. 1944 й. 19 мартда (ва-фотидан сўнг) Қахрамон унвонига сазо-вор бўлган.

ЗИВИЕ — Эроннинг шим.ғарбидаги қад. манзилгоҳ (мил. ав. 8-а. охири — 7а. ўртаси). 3. дан олтин, кумуш, жез-дан ясалган буюмлар хазинаси топилган (1947). Француз археологи Р. Гиршман томонидан 1950—60 й. ларда тадқиқ этилган. 341 та буюмдан 43 таси олтин, 71 таси кумуш, 103 таси фил суягидан иш-ланган. 3. тепалиги устида кичик қалъа харобалари сақланган (мил. ав. 8а. охири — 7 а. ўртаси). Р. Гиршманнинг фикри-ча, 3. тепалиги скифлар подшоси (Пар-татуй) нинг ўғли, скифлар йўлбошчиси Мадийнинг қабри бўлган (мил. ав. тахм. 624 й. вафот этган). Кўплаб қуроласлаҳа, ҳокимият белгиси саналган диадема, олтин камар, пектораль — кўкракка тақиладиган безак ва б. топилган. Олтин буюмлардан бирида подию ўзига ҳамла қилаётган шерга шамшир ураётгани, со-пол буюмларда оёқларини йиғиштириб олган шоҳли бугу, қоплон, тоғ эчкиси, гриф (афсонавий йиртқич қуш), куён ва б. тасвири скифларнинг «хайвоний услу-

бида» ишланган.

Кўчманчиларнинг жанговар кўшинлари дастлаб мил. ав. 8а. га оид Яқин Шарқ ёзма манбалар (бизга маълум бўлган энг қадимийси — оссуриялик жосусларни Урартудан 720й. ларда ёзган хабарномаси)ида: «умман манда (манда қабиласи)», «гуммару» (киммерийлар), «ашкузай», «ишкузай» (скифлар), «сака» (саклар) учрайди. 7а. нинг 70й. лари бу қабилалар Олд Осиё ташқи сиёсатида фаол қатнаша бошлайдилар ва кейинчалик ҳатто Жан. Озарбайжонда, Мана давлатининг яқин атрофида узок мавжуд бўлмаган (28 йил) «скиф подшолиги» ни барпо этганлар.

Ад.: Луконин В. Г., Древний и раннесредневековый Иран, М., 1987.

ЗИГБАН (Siegbahn) Кай Манне к. Сигбан К. М.

ЗИГМАШИНА, зикмашина (нем. Sieskenmaschine) — юпка лист материалларда чукурча ва чиқиқлар (зиглар), ариқчалар ҳосил қиладиган, шунингдек, уларни текислайдиган ва калибрлайдиган машина; дастаки ва механик хиллари бор. 3. да профилланган айланувчи иккита ролик мавжуд; роликлар орасида материал букилади.

ЗИГМОНДИ (Жигмонди; Zsigmondy) Рихард Адольф (1865.1.4, Вена — 1929.23.9, Гёттинген) — австриялик физиккимёгар. Гёттинген ун-ти органик ва коллоид кимё кафедраси проф. (1903—07), Гёттинген ун-ти Анаорганик кимё инти директори (1908—29). Иммерсион ультрамикроскопни ихтиро қилган (1913), коллоид эритмаларнинг микрогетероген табиатини аниқлаган. Адсорбент ғовақларида сув буғи капилляр конденсацияси назариясини олға сурган (1911). Ёруғлик нури анализатори, мембранали (1918) ва ўта майда филтрлар (1922) ихтиро қилган. Бўягичлар ва рангли шишалар олиш усулларини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1925).

ЗИГОМИЦЕТЛАР (Zygomycetes) замбуруғлар синфи. Танаси яхши ривожланган кўп ядроли мицелий. Хужайра

девори хитин ва хитозан, баъзан глюкандан иборат. Жинсий жараёни — зигоспоралар ҳосил қиладиган зигогамия (номи шундан олинган). 75% тури гетератиллик. Жинссиз кўпайиш органлари морфологик жиҳатдан хилмахил. Споралари ҳаракатсиз, эндоген усулда спорангийларда ёки экзоген усулда конидийларда ривожланади. 4 тартиб: моғорлар (Mucorales), эндогоналлар (Endogonales), энтомофторлар (Entomophthorales), зоопаллар (Zoopagales) га 500 дан ортик тур киради. Кенг Таркалган. Тупрок ва гўнгда сапротроф яшайди, бир қанча турлари юксак ўсимликлар, бўғимоёқлилар ва б. хайвонлар, одамлар паразити; озиковқат маҳсулотларида кўпинча оқ моғор шаклида учрайди. Моғор, фикомицес ва б. уруғларнинг айрим турларидан микробиология ва озиковқат санотида, энтомофторал турларидан эса зараркуанда ҳашаротларга қарши биологик курашда фойдаланилади.

ЗИГОМОРФ ГУЛ (юн. zugon — жуфт, morphe — шакл) — фақат битта чизиқ б-н симметрик қисмларга бўлинадиган гул (қ. Гул).

ЗИГОТА (юн. zigos — биргаликда қўшилган) — ҳар хил жинсли гаметаларнинг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган хужайра; уруғланган тухум. «3.» тушунчасини фанга немис ботаниги Э. Страсбургер (1844—1912) киритган. 3. нинг вужудга келиши кўш уруғланиш б-н боғлиқ. Ўсимликларда чанг найи орқали муртак халтасига кирган икки сперманинг бири тухумхужайрани, иккинчиси эса муртак халтасининг марказий хужайрасини уруғлантиради. 3. дан кейинчалик муртак, уруғланган марказий хужайрадан эса эндосперм ривожланади. Гаплоид икки хужайра қўшилганида 3. да ўша тур учун хос бўлган хромосомаларнинг диплоид тўплами (2 я) (бири оналик, бири оталик хромосомалари тўплами) пайдо бўлади. Айрим ўсимликлар (мас, баъзи сув ўтлари ва замбуруғлар) ва хайвонларда (мас, колонияли бир хужайралилар, бўшли_қичлилар) 3.

қалин пўст б-н ўралиб нокулай шароитни ўтказди. 3. орқали авлодлар ўртасидаги боғланиш таъминланади.

ЗИДАН (Zidan) Зинедин (1972.23.6, Марсель) — франциялик футболчи (ота-онаси жазоирлик муҳожирлар). Жаҳоннинг энг яхши футболчиси (1998). Жаҳон (1998) ва Европа (2000) чемпиони. Европа чемпионлар лигаси кубоги (1996, 2002), суперкубоги (1996) ва қитъалараро кубок (1996) сокиби. 3. Франциянинг «Канн» (1986—92), «Бордо» (1992—96), Италиянинг «Ювентус» (1996—2001) ва Испаниянинг «Реал» (2001 й. дан) клублари таркибида ўйнади. Италия чемпиони (1996, 1997).

ЗИДДИЗАХАРЛАР — қ. Антидоллар.

ЗИДДИЯТ (мантиқда) — муҳокама юритишда, матнда ва назарияда бири иккинчисини инкор этадиган 2 мулоҳазанинг мавжудлиги (қ. Зиддият цонуни); (диалектикада) — предмет ва ходисаларга объектив равишда хос бўлган бир бутуннинг қарамақарши (мусбат ва манфий, туғилаётган ва ўлиб бораётган, янги ва эски) томонлари, белгилари, йўналишлари ўртасидаги му'им муносабатлар. Шу муносабатлар кураши табиат, жамият ва тафаккур таракқиётининг манбаини, ҳаракатга келтирувчи кучини ва ички мазмунини ташкил этади. Таракқиёт 3. ларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва бартараф қилиниши жараёнидан иборат. 3. лар ҳар хил бўлиб, улар нарса ва ходисаларнинг ҳаракати ва ривожланишида турлича роль ўйнайди. 3. лар ички ва ташқи, асосий ва асосий бўлмаган, антагонистик ва антагонистик бўлмаган 3. ларга бўлинади. Ички 3. — нарса ва ходисалардаги ички жараёнларнинг ифодаси, «ўзўзидан ҳаракатланиш»нинг манбаи, ривожланишнинг асосий сабабидир. Ташқи 3. — нарса ва ходисалар ўртасидаги муносабатларнинг ифодасидир. Мае, табиат б-н жамият, организм б-н муҳит ўртасидаги 3. ташқи 3. дир. Ички ва ташқи 3. лар ривожланиш жараёнида бир хил роль ўйнамайди. Ри-

вожланишнинг моҳияти, асосан, ички 3. ларнинг ҳал қилиниши б-н белгиланади. Аммо ташқи 3. ларни ҳам эътибордан четда қолдириш мумкин эмас. Ташқи 3. лар ривожланишга билвосита, яъни ички 3. ларни ҳал қилишга ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Нарса ва ходисанинг моҳиятини, ҳолатини, келиб чиқиш ва ривожланиш қонуниятларини белгиловчи 3. лар асосий 3. лар деб аталади. Асосий 3. таракқиётда ҳал қилувчи роль ўйнайди ва барча 3. ларга таъсир кўрсатади. Асосий бўлмаган 3. лар ҳам мавжуд. Бош 3. деб ривожланишнинг у ёки бу босқичининг моҳиятини белгилаб берадиган асосий 3. га айтилади. Нарса ва ходисалар ривожланишнинг муайян босқичидаги бош 3. асосий 3. нинг аниқ кўриниши ёки ифодасидир. Антагонистик 3. лар жамиятдаги манфаатлари бирбирига тубдан зид бўлган кучлар, ижтимоий гуруҳлар ва табақалар ўртасидаги 3. лардир. Антагонистик бўлмаган 3. лар жамиятдаги манфаатлари бирбирига мое келадиган ёки манфаатларини ўзаро келиштириш мумкин бўлган ижтимоий гуруҳлар ва табақалар ўртасидаги 3. лардир. Шўролар даврида социалистик жамиятда антагонистик 3. лар йўқ, унга фақат антагонистик бўлмаган 3. лар хос деган мафкуравий фикр тарғиб қилинган. Аслида бундай 3. лар мавжуд бўлсада, шўролар салтанати зўрлик б-н бу 3. ларнинг намоён бўлишига йўл қўймаган. Собик шўролар давлатининг баъзи минтақаларида содир бўлаётган қонли тўқнашувлар, фуқаролар уруши ўша ҳал қилинмай қолган 3. ларнинг қибатадир.

Жамиятдаги 3. лар турли шакл ва усуллар б-н бартараф қилинади. Улардан баъзилари эскининг емирилиши ва янгининг қарор топиши асосида ҳал қилиб борилса, бошқалари шу 3. ни ташкил қилган қарамақарши томонларни ўзаро келиштириш, мурсою мадорага келтириш, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликка эришиш йўли б-н бартараф этилиши мумкин. Кейинги вақтда жамиятдаги 3. ларни ҳал

килишда қўлланилаётган самарали усуллардан бири консенсус (ўзаро келишув) дир. Илгари 3. ларни ҳал қилишнинг бу усулига етарли эътибор берилмаган. Янгича тафаккурнинг қарор топиши билан жамиятдаги 3. ларни ҳал қилишда Гегель қайд қилиб ўтган консенсус усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлиб чиқди. Узоқ йиллар давомида бирбирига қарамақарши бўлиб келган давлатлар, жамиятдаги қарамақарши томонлар, кучлар, ижтимоий гуруҳлар, ҳаракатлар ва партиялар ўртасидаги 3. ларни жамиятнинг умумий манфаатларидан келиб чиқиб ҳал қилишда консенсус усули жуда қўл келмоқда. 3. ларни бартараф этишдаги бу усул жаҳон халқларининг миллий тотувликка, ўзаро ҳамкорликка ва бирдамликка, барқарорликка эришишида муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Юқорида тилга олинган 3. нинг турларини бирбиридан фарқ қилиш зарур, лекин улар ўртасида мутлақ чегара йўқ. Вокеликда улар ўзаро чирмашиб кетади, бирбирига ўтади ва тараққиётда хилма-хил роль ўйнайди. Шунинг учун, 3. ларнинг ҳар бирига аниқ ёндашиш, 3. намоён бўладиган шароитни, муҳитни, вазиятни, у ўйнайдиган ролни тўғри ҳисобга олиш лозим.

Абдулла Ақтов.

ЗИДДИЯТ ҚОНУНИ (мантиқда) — икки қарамақарши фикр айни бир вақтда ва айни бир нисбатда тўғри бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатувчи қонун. Предметлар ва ҳодисалар ўртасидаги объектив муносабат тўғри фикрлаш жараёнида инсон миёсида бир фикр бир вақтнинг ўзида икки маънода ишлатилмаслигини тақозо қилади. Бу тўғри фикрлаш ва чин муҳокамаларнинг ажралмас ҳоссаларидан биридир. 3. қ. тафаккур ривожда қарамақарши фикрлар тўқнашувини инкор этмасдан, бир вақтнинг ўзида бир предмет ҳақида икки зид фикрга йўл қўймасликни талаб қилади, яъни вақт, предмет, нисбат жиҳатдан бирликни назарда тутаяди. Мае, ёмғирни умуман зарарли ёки фойдали деб бўлмайди,

у маълум даврда маълум ўсимликлар учун зарарли, бошқа бир даврда фойдали бўлиши мумкин. 3. қ. нинг бузилиши тафаккурда чалқашликларга ва нотўғри хулосаларга олиб келади.

ЗИДДИЯТСИЗЛИК - тафаккур, муҳоама, исбот ва назарияда мантиқий қарама-қаршилик бўлмаслиги. 3. нингмоҳиятини тафаккур қонуни очиб беради. Мисол: «Чирчиқ — даре» ва «Чирчиқ — даре эмас». Бу зид фикрларнинг ҳар иккаласи ҳам бир вақтда тўғри бўлиши мумкин эмас. Биринчи фикрнинг тўғрилиги аён. Бунинг исботи уз навба-тида иккинчисининг хатолиғига далилдир. 3. нинг бузилиши мантиқий зиддиятга олиб келади. Мантиқий зиддият муқоама, исбот, назариянинг асосига путур етказаяди. Мантиқий зиддиятни диалектик зиддиятдан фарқ қилиши лозим (яна қ. Зиддият).

ЗИЁ (тахаллуси; асл исмшарифи Мирза Муҳам мал Шариф Садр ибн Абдишукур) (1867—Бухоро—1932) — шоир, олим. Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган. Араб ва форс тили грамматикаси, мумтоз адабиёт, тарих фанларини, хатотлик санъатини пухта эгаллаган. «Тазкор улашъор» («Шеърят хотиранома-си»), ЎзФАШИ, инв. №1304) тазкирасини тузган. Асар назмда ёзилган. Унда Аҳмад Дониш, Шамсуддин Маҳмуд Шоқин каби шоир ва олимларнинг ҳаёти, ижоди-га кенг ўрин берилган. Асар Ўрта Осиё, хусусан, 19а. 2ярми — 20а. бошларидаги Бухоро адабий муҳитини ўрганишда муҳим манба ҳисобланган. 3. «Тазкират ушшуарои мутақаддимин ва салатини маосирин ва бузургони мутааврин» («Ўтмиш ва ҳозирги замон шоирлари, султонлари тазкираси»), «Шуарои мута-аххирин ва фузалои маосирин» («Сўнгги давр шоирлари ва замондош фозиллар»), «Тазкират улхукамо» («Ҳокимлар тазкираси»), «Наводири зиёия» («Зиё нодирликлари») каби адабиёт, тарих, геогр.га оид асарлар муаллифи.

ЗИЁ КЎКАЛП, Гўкалп (тахаллуси; асл исмшарифи Меҳмед Зиё Тавфиқ

Афанди ўғли) (1876, Диёрбакр — 1924, Истанбул) — файласуф ва социолог. Туркия Республикасида миллий мафкура ва социология фанига асос солган. Ёшлигидан бошлаб Туркияда султонлик тузумига қарши курашди. «Ёш қаламлар» жур. ини нашр қилдирди (1908 и. дан). 3. К. барча туркий халқларни туркчилик асосида бирлаштириш тарафдори, туркий дунё бирлиги ғояларини назарий жиҳатдан ишлаб чиқди. Бунинг учун Усмонлилар султонлиги томонидан таъқиб ва қувғинга учради, сургун қилинди ва қамоққа ташланди (1918). Кейинчалик Мустафо Камол Отатурк томонидан Туркия Республикасининг масъул лавозимларига тайинланди. Ёш Туркиянинг миллий мафкурасини ишлаб чиқди. Туркияда 9 жилдлик куллийети чоп қилинди (1952—82). 3. К. нинг тарихга оид асарларида Туркия ва туркий халқларнинг демократик ва миллий мустақиллик, тараққиёт йўлига ўтишининг тарихий, сиёсий тафсилотлари, назарий муаммолари, тажрибаси ва энг муҳими, туркий тамаддунинг келгуси тараққиёт йўллари баён этилган.

Ад.: Зоҳидий А., Умумбашарий туркий цивилизация: муаммолар ва ечимлар, Т., 1994; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб (Ўзбекистон совет мустамаккачилиги даврида), Т., 2000.

ЗИЁ НАХШАБИЙ, Зиёуддин Нахшабий (13а, охири, Қарши яқинидаги Нахшаб ш.; ҳоз. Шуликтепа — 1350, Ҳиндистон, Бадоюн ш.) — шоир. Форс ва туркий тилида ижод қилган. Асарларида инсонпарварлик ғоялари талқин этилган. Ҳиндлар орасида машҳур бўлган «Тўтининг етмиш ҳикояси» асарини қайта ишлаб, «Тўтинома» достонини яратган (1330). Унда софлик, эзгулик, одоблилик, вафодорлик каби инсоний фазилатлар улуғланган, тубанлик каби хусусиятлар қораланган. (Асарнинг бир неча қўлёзма нусхалари ЎзФАШИДа сақланади, инв. № 4666/4395). 3. Н. «Лаззат уннисо» («Аёл лаззати»), «Жуз-виёт ва куллийёт» («Бутун ва бўлақлар»),

«Гулрез», «Силк уссулук» («Изловчилар йўли»), «Шарҳи сураи Забур» («Забур сураларининг шарҳи») ва б. асарлар муаллифи.

ЗИЁ САИД (тахаллуси; асл исмиша-рифи Қосим Солиҳов) (1902 — Тошкент — 1938) — ўзбек журналиста, драматурги ва танқидчиси. Эски усул мактабида савод чиқарган. Дастлаб «Иштирокиюн» (1918—20), «Ёш Шарқ» (1920—22) газ. ларида, «Ўзгаришчи ёшлар» (1922—24) жур.ида ишлаган. «Қизил Ўзбекистон» газ.да саркотиб (192627), «Муштум» жур. муҳаррири (1927—31), Ўзбекистон радио-оёшиттириш кўмитаси раиси (1937—38). Ижоди 1922 й. дан бошланган. «Қонли кун» (1926, Мўминжон Муҳаммаджонов б-н ҳамкорликда) драмаси 1916 й. даги Тошкент кўзғолони ҳақида. «Тарих тилга кирди» (1931, Назир Сафаров б-н ҳамкорликда) драмасида 30й. лардаги кескин мафкуравий курашлар тасвирланган. «Тўралик сиртмоғи» (1935) пьесасида халқнинг дарду ташвишларидан йироқ амалдорлар қиёфаси акс эттирилган. 3. С. ижодининг асосий қисмини ҳажвийлар ташкил этади. Бундан ташқари, у ўзбек драматургияси ва кино санъати муаммолари таҳлил этилган кўплаб мақолалар муаллифи.

3. С. ижодий меросида 1927 й. да нашр этилган «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига оид материаллар» (1870—1927) рисо-ласи алоҳида аҳамиятга молик. Рисола ўзбек матбуотининг шаклланиш тарихини ўрганишда муҳим манбадир. Қатағон қурбони бўлган. Тошкент кўчаларидан бирига 3. С. номи берилган.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1974.

ЗИЁ САМАДИЙ (1914.15.4, Толдикўрғон вилояти Панфилов кишлоғи) — уйғур ёзувчиси, давлат ва жамоат арбоби, замонавий уйғур адабиёти асосчиларидан. Қозоғистон халқ ёзувчиси (1986). Шарқий Туркистонда яшган (1931—60). Гоминьдан ҳукуматига қарши озодлик курашида қатнашган, қамалган (1937—44). ХХР Шинжон (Синьцзян) уйғур мухтор республикаси

маданият ишлари вазири, ёзувчилар уюшмаси раиси (1950—57). 1957 й. Хитой Компартияси раҳбарларининг сиёсатига қарши чиққани учун ҳамма лавозимлардан бўшатиш ва Курла вилоятига оғир жисмоний меҳнат жабҳасига юборилган. 1961 й. Қозоғистонга қайтган. Шеърлари 1934 й. дан «Или газети» да босилган. Пьесалари («Қонли доғ», 1934; «Хитой зиндонларида», 1947; «Лошмон», 1950; «Зулмга завол», 1952), тарихий романлари («Мойимхон», 1965; «Йиллар сири»), тўрт китобдан иборат, 1967—96; «Ғани ботир», 1979; «Аҳмад афанди», 1977) да уйғур халқининг миллий озошлик кураши ўз ифодасини топган.

Ас: Мойимхон, Т., 1972; Йиллар сири, роман, Т., 1986.

ЗИЁВУДДИН — Самарқанд вилоятидаги шаҳарча (1972 й. дан). Пахтачи тумани маркази (1973 й. дан). Туманнинг ўрта қисмида, Тошкент тоғининг шим. шарқий этагида, қарийб 400 м баландликда. Т. й. станцияси — Зиёвуддин. 3. дан Самарқандгача бўлган масофа 135 км. Аҳолиси 11,6 минг киши (2000).

Бухоро амирлиги даврида ҳозирги 3. дан 15 км шарқда Зиёвуддин қалъаси (Зиёвуддин беклиги қароргоҳи), 5 км шим. шарқда Буви Зиёвуддиний қишлоғи бўлган (номи шундан). 1894 й. Зиёвуддин қалъасидан 15 км ғарбда (3. ўрнида) т. й. станцияси қурилган ва ўша йили 15 майдан поезд қатнай бошлаган. 3. да пахта тозалаш, сут, тошшағал, ғишт, асфальт здалари, нон кти, т. й. транспорти корхоналари бор. 3. дан Самарқанд, Нуробод, Оқтош, Навоий ш. ларига автобус қатнайди. Банк бўлиmlари, деҳқон бозори, 5 кутубхона (67,8 минг китобга эга), марказий стадион, «Пахтачи гўзали» универмаги, дорихона, «Пахтачи» ресторани, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, сув минораси (1894 й. қурилган), ўлкашунослик музейи мавжуд. 3. умумий таълим мактабида 2700 га яқин ўқувчи таълим олади (2002). Болалар мусика мактаби, болалар санъат мактаби бор. «Оқ олтин» ансамбли фаолият кўрсатади.

3. да Хотира хиёбони барпо этилган.

ЗИЁВУДДИН ТОҒЛАРИ

Самарқанд ва Навоий вилоятларидаги тоғлар. Зарафшон тизма тоғларининг энг чекка ғарбий қисми. Кенглик бўйича йўналган. Энг баланд жойи 866 м. 3. т. нинг айрим қисmlари шарқда Катармая (807 м), Қоратов (723 м), Қизбиби (818 м), марказий қисмида Туситов (866 м), Турекбобо (841 м), Қиртов, ғарбда Қоратов, Хўжа Болтадо (740 м), Азкамар платоси деб аталади. 3. т. шарқда Қарноб бели орқали Зирабулок тоғлари, шим. ғарбда Азкамар платоси орқали Зарафшон водийси, шим. да Малик чўли ва жан. да Қарноб чўли б-н чегарадош.

3. т. шимолий ва нисбатан баландроқ (670—860 м) жан. тизимлардан иборат. Жан. ён бағирлари тик кўтарилган ва қиска сой ва ўзанлар б-н кучли парчаланган. Қоғли, яланғоч туб жинслар қатламлари Қарноб чўлига тик тушган. Тор ва чуқур тоғ даралари жинслар қатламларини кесиб ўтган. Сувайирғич қисmlарида куэста рельеф шакллари учрайди. Тоғларнинг сувайирғич қисми ўткир қиррали ва найзасимон шаклда. 3. т. йирик антиклиналдан иборат, унинг замини қуйи силурнинг кристалли сланец, оқактош, гилли кумтошли сланецларидан иборат. Ёғин микдорининг камлиги (йилига ўртача 200—225 мм) ва тоғлар баланд бўлмаганлигидан сойларда фақат бахрр ва ёз бошларида сув оқади. Тоғ этаклари ва ён бағирлари нураган жинсларнинг парчалари б-н банд. Тупроқлар яхши ривожланган ён бағирларда эфемерлар (ранг, кўнғирбош), тоғ шувоғи, тошлок тупроқларда турли ўт буталар (тиканли бодом) тарқалган. 3. т. нинг шим. этакларида Навоий ва Зиёвуддин ш. лари, жан. этагида Қарноб қишлоғи жойлашган. 3. т. да цемент ишлаб чиқариш учун хом ашё, қурилиш материаллари манбалари мавжуд.

ЗИЁВУДДИНХОН ибн ЭШОН БОБОХОН (1908.10.1 — Тошкент — 1982.22.12) — муфти, дин ва жамоат арбоби. Дастлаб отаси Эшон Бобохон Абду-

мажидхон ўгли қўлида, сўнгра Тошкентдаги Бароқхон, Кўкалдош мадрасаларида таҳсил кўрган (1923— 31). Қоҳирадаги алАзҳар дорилфунунини тугатган, Макка, Мадина ш.ларига илмий сафарлар қилган (1947). Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ташкилий кўмитасида бош котиб (1942), бошқарма раисининг ўринбосари (1943— 57), раиси (1957—82). Тошкентда Имом Бухорий номидаги Исломи инти-ни ташкил этди (1969) ва унга бевосита раҳбарлик қилди. Унинг саъйиҳаракати б-н Бухорода Мир Араб мадрасаси фаолияти қайта тикланди (1945). Собиқ Совет Иттифоқи ва бир қанча мусулмон мамлакатларида ўтказилган йирик халқаро диний анжуманларнинг ташкилотчиси ёки фаол иштирокчиси сифатида турли халқлар ва динлар ўртасида ҳамкорлик ўрнатилишига ҳаракат қилди. Масжидлар бўйича Бутунжаҳон олий кенгаши аъзоси этиб сайланди (Макка, 1976).

Зиёвуддинхон диний меросни кенг тарғиб ва ташвиқ қилишдан ташқари илмий, адабий фаолият б-н ҳам шуғулланган. Ибн Синонинг гигиенага оид китобини ўзбек ва рус тилларига ўғирган (Абу Али ибн Сина, Трактат по гигиене, Т., 1982). Зиёвуддинхоннинг «Диёримизда ислом ва мусулмонлар» асари (1979, рус тилида)да ислом динининг моҳияти очиб берилган, ислом барча замон ва халқлар учун салоҳиятли дин эканлиги, унинг тамойиллари ҳамма яхши ниятли кишиларнинг орзуумидлари б-н ҳамоҳанг эканлиги кўрсатилган. Футуҳий таҳаллуси б-н шеърлар ҳам битган. Зиёвуддинхон халқлар ўртасида тинчликни сақлаш, ер юзида дўстлик ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш ишига катта ҳисса қўшганлиги учун Йордания, Сурия, Марокаш ва МАР нинг олий орденлари б-н тақдирланган. 1998 й. таваллудининг 90 й. лигига бағишлаб Тошкентда халқаро илмийамалий конференция ўтказилди. Тошкентдаги Қафқол ашШоший кабрлар мажмуасида оталари

Эшон Бобохон ёнига дафн этилган (ра).

Ад.: Бобохонов Ш., Сўнмас зиё, Т., 1998; Бабаханов Ш., Муфтий Зияуддинхан ибн Эшон Бабахан, Т., 1999; Бобохонов Ш., Шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон [Маънавият ва ибрат мактаби], Т., 2001.

Шамсуддинхон Бобохонов.

ЗИЁД ЗИРАСИ (араб. Аззира алЗиядия) — кад. узунлик ўлчов бирлиги. Мусулмон мамлакатларининг кўпчилигида қўлланилган. Қиймати 66,5 см га тенг бўлган.

ЗИЁД ибн СОЛИХ ал Хузайий (? тахм. 754) — Абу Муслимнинг яқин сафдош (накиб)ларидан бири ва саркардаси. Арабларнинг хузаъа қабиласидан. Абу Муслим уни 10 минг кишилик қўшин б-н Бухородаги Шарик ибн ал-Махрий ҳаракатини бостириш учун юборган (750/751). Шарик б-н З.и.С. қўшинлари ўртасидаги уруш 37 кун давом қилган. Шарик жангда ҳалок бўлган. Бухоро амири Абдужаббор ибн Шуайб шаҳарни қаттиқ мудофаа этган. З.и.С. Бухорони оломлай шаҳарга ўт қўйишни буюрган: 3 кун ичида шаҳарнинг катта қисми куйиб кул бўлган. Охири жанг шаҳарнинг жан. қисмидаги Аттоторон дарвозаси олдида бўлган, жуда кўп аҳоли қирилиб кетган. Қолган мудофаачиларни шаҳар дарвозасига осиган. З.и.С. Самарқанддаги ғалаёни ҳам бостирган. 751 й. Талас жангада Ўрта Осиёда ўз мавқеини кучайтирмакчи бўлган хитой қўшинини буткул тормор келтирган. 754 й. халифа Мансур буйруғи б-н Абу Муслимга қарши чиққан. З.и.С.га қарши бўлган Бухоро ҳокимлари Абу Муслимни қўллабқувватлашган. З.и.С. Самарқанд атрофидаги Баркас қишлоғида яшовчи зодагон дехқон уйига яширинган, лекин дехқон уни ўлдириб, бошини баркашга солиб Абу Муслим олдига олиб келган.

Манба: История атТабари, Т., 1987. Абу Сайд Гард изи, Зайн алахбор. Украшение известий, Т., 1991; Бартол ьд В. В., Сочинения, т. II (I), М, 1963; Ўзбекистон халқлари тарихи, 1ж., Т., 1992.

Фахриддин Ҳасанов.

ЗИЁДУЛЛАЕВ

Саидқарим

(1913. 15. 10, Тошкент) — иқтисодчи олим, Ўзбекистон ФА акад. (1974), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган иқтисодчи (1973), йқтисод фанлари дри (1966), проф. (1982). Москва коммунал курилиш интини тугатган (1938). Ўзбекистон Курилиш материаллари саноати вазири (1946—48), Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси ўринбосари ва Давлат план комитети нинг раиси (194855; 195774), Ўзбекистон шахар ва кишлок курилиши вазири (1955—56), Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси ўринбосари ва Мирзачўл ерларини суғориш ва ўзлаштириш Бош бошқармаси бошлиғи (1956—57). Ўзбекистон ФА ишлаб чиқарувчи кучларни ўрганиш кенгаши раиси (1974—89), Иқтисодиёт интида маслаҳатчи (1989 й.дан). Илмий ишлари Ўзбекистон саноати ва уни ривожлантириш масалалари, режалаштириш, капитал курилиш, ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш, муаммоларига бағишланган. «Шуҳрат» медали б-н мукофотланган (1994).

ЗИЁЕВ Ҳамид (1923. 15. 6, Тошкент) тарихчи олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989), тарих фанлари дри, проф. (1968), Тошкент педагогика интининг тарих фтини тугатган (1946). Ўзбекистон ФА Тарих ва археология инти илмий ходими (1950—63), янги тарих шўъбаси мудир (1964—65), илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1965—85). 1996 й.дан Ўзбекистон ФА Тарих интида етакчи илмий ходим. 3.нинг илмий ишлари Урта Осиё, Россия ва Шарқий Туркистон тарихи, 14—20а.лардаги Ўзбекистон тарихини ўрганишга оид. 3. Туркистон мустамлака даври тарихи муаммолари б-н боғлиқ тадқиқотлар олиб бормокда. «Жасорат» медали б-н мукофотланган (1994). Ас: Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (18—20а. бошлари), Т., 1998; Истиклол маънавият негизи, Т., 1999; Тарих — ўтмиш ва кела-

жак, Т., 2000; Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи, Т., 2001.

ЗИЁЛИЛАР, интеллигенция — ақлий меҳнат б-н шуғулланувчи кишилар. 3. деганда одатдан ташқари ҳолатларда тезда чорасини топа оладиган, нарсабуюм ёки жараённинг моҳиятини тўғри ва дарҳол англаб оладиган, умуман, ақлфаросатни ишлата олиш, тез фикр юритиш ва хулоса чиқариш қобилиятига эга бўлган одамлар тушунилади. 3. атамаси халқаро миқёсда қўлланиладиган интеллигенция атамасига мое келади. Интеллигенция атамасининг ўзагида логинча *intelligentia*, *intellegentia* — ақлли, билимли, идрокли киши деган маъно ётади. Интеллигенция сўзини рус ёзувчиси П. Д. Боборкин (1836—1921) рус тилига киритган. Ўзбек тилидаги зиёли сўзининг ўзагида зиё, нур маъноси ётади. Зиё сўзи илм, маърифатни ифодалашда қўлланади, зиёли сўзи илми, маърифатли, билимдон киши маъносини англатади. 3. юксак ахлоқлик ва демократизм тимсоли, яхши фазилатларга эга бўлган, турли хурофотлардан холи инсонлар ҳисобланади. Ёвузлик, тажовузкорлик, шафқатсизлик, очқўзлик сингари тубан хусусиятлар зиёлиликка зиддир. Ўзида бундай салбий сифатлар бўлган 3. ақлидрокни, илмни ёвуз мақсадларга хизмат қилдириши мумкин. 3. атамасини интеллигенция атамасининг таржимаси сифатида Ўзбекистонда 19а.нинг охири — 20а.нинг бошида дастлаб жадидлар қўллашган.

3. тарихда меҳнатнинг жисмоний ва ақлий меҳнатга ажралиши туфайли вужудга келган. Дастлаб одамлар, асосан, жисмоний меҳнат б-н тирикчилик қилишган бўлса, даврлар ўтиши б-н жамиятда ақлий меҳнатга эҳтиёж пайдо бўлди. Кишиларга илммаърифат ўргатувчи ўқитувчилар, даволовчи шифокорлар, дину диёнатни тарғиб қилувчи, муҳтожларга таскин берувчи рухонийлар, кишиларни маънавийруҳий, эстетик тарбияловчи ёзувчи, мусикачи, рассомлардан иборат ижтимоий қатлам шаклланиб, ривожлана борди. Шу тарзда

кишилар меҳнат шароитининг ўзгариб бориши б-н ақлий меҳнатнинг мавқеи кучайиб, кўлами кенгайиб борди. Бу эса 3. сонининг ошишига олиб келади. 3. кўпайган сари жамиятда маънавий юксалиш юз беради. 3. халқни маънавий етаклаб борувчи қатлам ҳисобланади. Бу қатлам эркин фикрловчи, ўзининг мустақил қарашларига эга бўлган кишилардан иборат. Хур фикр ҳамма вақт ҳам жамиятни бошқарувчиларнинг манфаатларига мое келавермаган. Буни коммунистик мафкура ҳукмрон бўлган даврдаги сиёсатдан кўриш мумкин. Уша пайтда бу қатлам ишчилар ҳамда деҳқонлардан кейинги ўринга қўйилган.

Социологлар жамиятдаги ижтимоий қатламларни ўрганишда 3.ни таркиби мурракб бўлган ижтимоий табақа сифатида таърифлайдилар, бу табақа бир неча гуруҳларга ажрагилади. Уларни: 1) аҳолига хизмат кўрсатиш йўналишидаги 3. (ўқитувчи, врач ва б.); 2) муҳандистехник ходимлари; 3) руҳонийлар; 4) маданият ходимлари; 5) жамиятни бошқарувчи амалдорларга ажратиш мумкин. Бундан ташқари, 3.ни яшаш жойларига қараб кишлок 3.и, шаҳар 3.и; ёшига кўра; жинсига кўра; яшайдиган минтақаси, мамлакатига кўра; шуғулланаётган касбининг мазмунига кўра; қай даражадаги мулкка эгаллигига кўра; авлодаждодларининг табақасига кўра гуруҳларга бўлиш мумкин. Сўнги даврдаги ижтимоий тараққиёт меҳнатнинг мазмунини кескин ўзгартириб юборди. Ақлий меҳнат талаб қилувчи янги янги иш соҳалари вужудга келди. Юксак ривожланган техника, илғор технологиянинг кучайиши бундай меҳнатга бўлган эҳтиёжни ҳар қачонгидан ҳам ошириб бораётир. Интеллектуал жиҳатдан юксак ривожланган давлатларгина дунёда устувор мавқеини эгалламоқда. Бу ҳол 3. ва зиёлиликнинг моҳиятига янгича ёндошишни, 3.нинг жамият ҳаётидаги роли масаласини чуқурроқ ўрганишни тақозо қилади.

Бахтиёр Тўраев.

ЗИЁМУҲАМЕДОВ

Садриддин

Муҳиддинович (1940.12. 2, Тошкент) — театр ва кино rassomi. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1990). Тошкент театр ва rassomлик санъати интини тугатган (1966). 1966 й.дан «Ўзбекфильм» киностудиясида rassom. «Севишганлар» (1969), «Оловли соҳил» (1975), «Чинор остидаги дуэль» (1979), «Эҳтиёт бўлинг, илон!» (1980), «Севги афсонаси» (1983), «Водиллик келин» (1984), «Аждаҳр ови» (1985), «Тангаллик болалар» (1991), «Бомба» (1994), «Кичкина табиб» (1998) каби бадиий фильмлар, «Серташвиш ёшлик» (1971), «Кўкон воқеаси» (1977), «Дахлсиз тепалик» (1989), «Ғалабининг аччиқ таъми» (1990), «Бойчечак» (1998) каби телевизион бадиий фильмларга rassomлик қилган. Шунингдек, 3. Ёш томошабинлар театри («Иқбол», 1968), А.Ҳидоятлов номидаги драма театри («Беш кунлик куёв», 1970; «Ўлимларни қолдириб доғда», 1970) каби театрларнинг спектакллари ҳам бадиий бедади.

ЗИЁРАТ — муқаддас жойларг, мазор ва қабристонларга бориб муайян расмрусумлари бажариб келиш. Исломи дини ақидасига кўра, азизавлиёларнинг макбараларига 3. учун борганда уларнинг руҳларидан мадад сўрашлик, хожатлар раво қилиниши, дардларга шифо берилиши, фарзанд ато этилиши каби илтижолар ноқоиздир. Чунки бу каби амалларни рўёбга чиқариш фақат Аллоҳнинг ихтиёридадир. 3. қилинувчилар пайғамбар бўладими, авлиё ёки тариқат шайхи бўладими, улардан нажот сўраш ўрнига ҳақларига дуойи хайр қилиш, садақаёҳсон савобларини уларнинг руҳларига ҳада этиш ўринлидир. Исломида шахсга сифиниш ширк саналади. Муҳаммад (сав) ўзларининг бир ҳадиси шарифларида айтганлар: «Қабристонларни зиёрат қилиб турунгишлар, зеро у охиратни эслатади». Охиратни эслаш эса кишини ёвузликдан узоклаштириб, эзгуликка яқинлаштиради.

ЗИЁРАТГОҲ — қ. Муқаддас жойлар.

ЗИЁРАТХОНА — макбара (дах-

ма, сағана) олдида зиёратчилар учун мўлжаллаб қурилган махсус хона.

ЗИЁРИЙЛАР — Эронда ҳукмронлик қилган сулола (928—1042). Асосчиси қад. аслзодалар авлодидан бўлган Мардовиж ибн Зиёр (928—935). У сомонийлар лашкарбошиси Асфар исёнидан фойдаланиб, Табаристон, Журжонни ишғол қилган ва мустақил 3. давлатини тузган. Кейинчалик Исфаҳон, Ҳамадонни эгаллаган, 928—931 й.ларда 3. давлатининг чегараси Месопотамиядаги Хулвон ш.гача кенгайган. Мардовиж аббосийлар вассал и ҳисобланарди. Унинг вафотидан сўнг 3.га қарашли ҳудуд бўлиниб кетган. Мардовижнинг укаси Вашмгир (Вушмгир) даврида (935—967) 3. ихтиёрида фақат Каспий бўйи ерларигина қолган, бу вақтда улар сомонийларга тобе бўлган. 3. бувайҳийлар б-н сомонийлар ўртасидаги Шим. Эрон учун бўлган курашда муҳим роль ўйнаган. 11а. бошларида 3. ғазнавийларга бўйсунган. 1041 й. салжуклар Журжон ва Табаристонни босиб олгач, 3.нинг сўнгги шоҳи Кайковус Ғазнага қочган.

ЗИЁУЛҲАҚ Муҳаммад (1924—1988) — Покистон президенти (1977—88), генерал. 1976—77 й.ларда армия штаби бошлиғи. 3. 1977 й.даги ҳарбий тўнтаришга раҳбарлик қилиб, ҳокимият тепасига келган ҳарбий маъмуриятни бошқарган. Авиация ҳалокатида ҳалок бўлган.

«ЗИЖИ КЎРАГОНИЙ», «Зижи жадиди Кўрагоний» («Кўрагоний янги астрономик жадвали»), «Улуғбек зижи» — Самарқанд яқинидаги расадхонада Мирзо Улуғбек раҳбарлигида яратилган (1437) илмий асар. Икки бўлимдан (батафсил ёзилган муқаддима ва вазиятлари эллиптик системада берилган 1018 та юлдузнинг жадвалидан) иборат. Муқаддима 4 қисмга ажратилган. Икисм — хронологияда Шарқ халқларининг йил ҳисоблаш усуллари баён қилинган. Араб, юнон, эрон, хитой ва уйғурларда йил ҳисоблаш тартиблари, буларнинг биридан иккинчисига ўтиш йўллари ва у

халқларнинг ўзига хос миллий байрамларини ҳисоблаш усуллари ифодаланган. 2қисм амалий астрономия масалаларига бағишланган. Бунда эклиптика ва экватор орасидаги бурчакни аниқлаш, осмон жисмларининг координаталарини топиш усуллари, меридиан чизигини ўтказиш, қибла азимутини аниқлаш, географик координаталарни топиш, йил давомийлигини аниқлаш ва осмон сферасида дифференциал ўлчашлар ўтказиш масалалари ёритилган. 3қисмда сайёраларнинг кўринма ҳаракатлари геоцентрик система асосида шарҳланган. 4қисмда гороскоп ҳақида маълумотлар (қ. Астрология) келтирилади. «3. К.»да келтирилган юлдузлар жадвали Самарқандда олиб борилган кузатишлар асосида тузилган. Жадвал юлдузлар сони ва кузатишларнинг оригиналлиги жиҳатдан астрономия тарихида Гиппарх — Птолемей жадвалидан кейин (2-а.) иккинчи ўринда туради. Оптик асбоблар ихтиро қилингунига қадар тузилган зижлар орасида «3. К.» энг мукамал ҳисобланади. Ундан вақтни аниқлаш ва географик координаталарни ўлчашда, шунингдек, турли астрономик масалаларни ҳал қилишда 17-а.га қадар Шарқда ва Европада фойдаланиб келинди. Асарда бошқа жадваллар ҳам бор. 683 та пункт учун географик координаталарни ўз ичига олувчи жадвал, асосан, турли манбалардан фойдаланиб тузилган. Синус ва тангесларнинг тригонометрик жадваллари Самарқанд олимлари ишлаб чиққан янги усуллар ёрдамида ҳисобланган; улар ўша даврга қадар ҳисобланган жадвалларга нисбатан анча аниқ.

«3. К.» форс тилида ёзилган; кейинчалик, араб ва турк тилларига таржима қилинган. Улуғбекнинг шогирди Али Кушчи зиж қўлёзмаларининг кенг тарқалишига катта ҳисса қўшди. «3. К.» Европада биринчи марта 1648 й.да (Англия) нашр қилинди; кейинчалик, кўпгина Европа тилларига таржима қилинди. «3. К.»нинг қўлда қўчирилган нусхалари Англия, Франция, Туркия ва

Ҳиндистон кутубхоналарида, форс тилида ёзилган энг эски нусхаларидан бири Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сақланади.

Ад.: Кары Ниязов Т. Н., Астрономическая школа Улугбека, Избр. труды, т. 6, Т., 1967; Гевелий Я. н., Атлас звёздного неба, Т., 1970.

ЗИЖЛАР (форс. — бўйра) — қад. астрономик жадваллар. Ўрта асрларда барча астрономик расадхоналар ўз олдига Қуёш, Ой ва оддий кўз б-н кўринадиган сайёраларнинг юлдузлар орасидаги ҳаракатларини кузатиш, кузатиш маълумотлари асосида астрономик доимийларнинг қийматларини ҳисоблаб топиш; Ой ва Қуёш тақвимларига тегишли маълумотларнинг жадвалларини тузиш; шунингдек, юлдузларнинг координаталари, йирик аҳоли пунктлари ва шаҳарларнинг географик координаталарини аниқлаб, уларни жадвалларда акс эттириш каби вазифаларни кўярди. Расадхоналар фаолиятининг катта қисми олинган кузатиш маълумотлари асосида жадваллар тузишни такозо қиларди. Бундай кўп жадвалларни ўз ичига олган астрономик асарлар, одатда, «зиж» деб юритилар эди. Жадвалларнинг тик (вертикал) ва ётиқ (горизонтал) чизиклари (сонлари б-н бирга) бўйрани эслатгани учун ҳам мазкур рисоалар шундай ном б-н аталган, деб тахмин қилинади. 3. ёйларнинг синуслари, яъни ватарлари жадвалларини, тригонометрик функциялар жадвалларини ҳам ўз ичига олган. Форс олимлари қўлёзмаларида «зиж» атамаси 7а.дан бошлаб, араб халифалигида астрономияга оид машҳур 3. 9а.дан бошлаб учрайди. 9а. ўрталарида Клавдий Птолемей (2а.) нинг «Альмагест» («ал-Мажистий») астрономик асари араб тилига ўгирилган.

Умуман, 8, 9асрларда қарийб 100 га яқин 3. тузилганлиги маълум. Улардан 20 га яқини муаллифларнинг бевосита астрономик кузатишлари асосида тузилган бўлиб, кўпчилиги Ўрта Осиёда, аниқроғи, Мовароуннаҳрда ёки Мовароуннаҳр олимлари иштирокида ту-

зилган. Кўп 3. уларни тузувчи олимларга ҳомийлик қилган давлат арбобларига бағишланган.

Шарқда энг машҳур 3. куйидагилардир: Мухаммад ибн Мусо алХоразмий (тахм. 780—850) ва Аббос ибн Сайд ал-Жавҳарий (9а.) томонидан тузилган ва аббосийлар халифаси Маъмун арРашидга (813—883) бағишланган «Зижи алМаъмуний», Собийлар тоифасидан чиққан Мухаммад алБаттоний (850— 929) томонидан тузилган «Зижи аСобий», марвлик Аҳмад ибн Абдуллоқ Ҳабаш алҲосиб (9а.) томонидан тузилган «Зижи алҲабаший», Умар Хайём (1048—1131) томонидан тузилган ва салжук султони Маликшоҳ ибн Али Арслонга (1072—1092) бағишланган «Зижи Маликшоҳий», марвлик Абулфатҳ Абдураҳмон алҲазиний (12а.) томонидан тузилган «Зижи алҲазиний», Абу Райҳон Берунийнинг Ғазна султони Маъсуд Ғазнавийга бағишланган «Қонуни Маъсудий»си, озарбайжон астрономи Насриддин Тусий (1201 — 1274) раҳбарлигида тузилиб, мўғул хони Халоқуга бағишланган «Зижи Илхоний», Ғиёсиддин Жамшид алҚоший (тахминан 14—15 а.лар) томонидан тузилиб, Улуғбекка бағишланган «Зижи Хоқоний», Улуғбек ва унинг шоғирдлари томонидан тузилган «Зижи Кўрагоний» («Зижи Улуғбек») ва б. Дастлабки 3.нинг аниқлиги Птолемей жадвалининг аниқлигидек бўлган, бироқ кейинги 3.да анча юқори аниқликка эришилган. Чунончи, алХоразмий зижида олтмишлик санок системасида синуслар жадвали Г ораликда уч хона аниқликда ва котангенслар жадвали бир хона аниқликда берилган. Ҳабаш алҲосибнинг зижида синус, синусверзус, тангенс, котангенс ва косеканслар жадвали Г ораликда уч хона аниқлик б-н берилган. Берунийнинг «Қонуни Маъсудий» асарида синуслар жадвали 15' оралик б-н, тангенслар жадвали Г оралик б-н берилган. Беруний, хусусан, $\sin \Gamma$ ни 10 8 гача аниқлик б-н ҳисоблаган. Энг аниқ зижлардан

бири Улугбекнинг «Зижи Кўрагоний»си бўлиб, унда 1018 та юлдузнинг эклиптик координаталар системасидаги ҳолати кўрсатилган ва синуслар жадвали Г оралик б-н, тангенслар жадвали 45° гача Г аниклик б-н, 46° дан 90° гача 5' аниклик б-н берилган. Улугбек зижи буйича тригонометрик функциялар қийматларини қарийб 10~10 гача аниклик б-н ҳисоблаш мумкин. Шарқ мамлакатларида тузилган 3. Ғарбий Европада тригонометрия ва астрономиянинг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Хусусан, алХоразмий, алБаттоний, алҲазиний, Беруний, Насриддин Тусий ва Улугбек жадваллари II — 17аср Ғарбий Европа олимларига маълум бўлиб, ғарб тилларига таржима қилинган ва Европада фан ва маданиятнинг ривожланишида муҳим ўрин тутган.

Ад.: Юшкевич А. П., История математики в средние века, М., 1961; Кары Ниязов Т. Н., Астрономическая школа Улугбека, Избр. труды т. 6, Т., 1967; Ма медбе или Г. Д., Основатель Марагинской обсерватории Мухаммед Насирэддин Туей, Баку, 1961; Гевелий Ян., Атлас звёздного неба, Т., 1968.

Абдумажид Раҳимов, Маматмусо Мамадазимов.

ЗИЗИФУС (Zizyphus) — жумрутдошларга мансуб дарахт ёки буталар туркуми, экиладиган мева дарахти. Осиё, Африка ва Австралиянинг тропик ва субтропик ҳудудларида 100 га яқин тури ўсади. Ўрта денгиз ва Шарқий Осиёда Мавритания 3.и (*Z. mauritiana*) ва чин ююбу ёки унаби (*Z. jujuba*) экилади. Қурғоқчиликка, иссиққа ва совуққа чидамли. Енгил тупроқларда яхши усади. Мевасида (жййдасида) канд, С витамини кўп, янгилгида ейлади, қуритилади. Цукатлар, компот, пастила тайёрланади. Ўрта Осиёда унаби тури ўстирилади (к. Чилонжййда).

ЗИЙНАТ ТОШЛАРИ - санъат буюмлари (ваза, қутича, қадама нақш ва ш. к.) ва зебизийнаглар (узук, исирға, тўғноғич ва б.) тайёрланадиган рангли минерал ва тоғ жинслари. 3. т. физикмеханик хосса-

ларига қараб қаттиқ (5 ва ундан қаттиқроқ — минерал шкаласи бўйича, мас, нефрит, яшма, ағат ва б.) ва юмшоқ (қаттиқлиги 4 ва ундан юмшоқроқ мас, малахит, мармар оникси, флюорит ва б.) бўлади. 3. т. қийматиға кўра, 3 синфга бўлинади: биринчи синфга нефрит, ложувард, содалит, родонит, малахит, авантюрин ва б.; иккинчига — лепидолит, серпентин, обсидиан, диатомит, флюорит, қахрабо ва б.; учинчига — тош тузи, гипс, мармар, ангидрит, порфирлар ва б. қиради. Ағат, қахрабо ва баъзи бир бошқа минералларнинг яхши турлари қимматбаҳо тошлар ҳисобланади. 3.т. конлари Ер қуррасининг кўп жойларида бор. Ўзбекистонда 3.т. Самарқанд, Навоий вилоятларида (мармар), Зирабулоқ, Чатқол тоғлари, Қумушқонда (мармар оникси), Қизилқум, Султон Увайсда (феруза), Қурама, Чатқол тоғларида (аметистсафсар, малахит, тоғ биллури) топилган. Хорижда 3. т.нинг конлари РФ (Урал, Сибирь, Олтой ва б.), Украинада (Донбасс, Карпат тоғлари, Қрим ва б.), Қозоғистон, Африка, Жан. Америка, Австралия ва б. жойларда бор. 3.т.нинг куп турлари техниканинг турли соҳаларида ҳам ишлатилади.

ЗИКИНА Людмила Георгиевна (1929.10.6, Москва) — рус хонандаси, Россия (1968), Ўзбекистон (1980) халқ артисти, Мехнат Қаҳрамони (1987), проф. (1989). Пятницкий номидаги Рус халқ хори (1947—51), Бутуниттифоқ радиоси кршидаги Рус кўшиғи хори (1951—60), Москонцерт (1960— 77)да яқка хонанда, «Россия» давлат академик халқ ансамблининг бадий раҳбари (1977 й.дан), Россия маданият академияси президенти (1992 й.дан). Кучли, ниҳоятда бой ва жозибали овоз соҳибаси. Ижроси миллий мумтоз куйлаш услубини мукамал билиши, юксак маҳорати, кенг нафаси ва алоҳида куйчанлиги б-н ажралиб туради. Репертуаридан рус халқ кўшиқлари («Оренбург рўмоли», «Узоклардан оқиб келмоқда Волга» ва б.) кенг ўрин олган. Европа, Осиё (жумладан Ўзбекистонда

хам) ва Америка мамлакатларида бир неча марта гастролда булган.

ЗИКИРОВА Раҳима Ҳамроевна (1951.5.1, Денов тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1999). Термиз пед. интининг пед. ва бошланғич таълим бўлимини тугатган (1974). 1970—74 й.ларда Денов туманидаги 35мактабда, 1974 й.дан 79мактабда бошланғич синф ўқитувчиси. Даредда янги педагогик технологияларни жорий этади, ўқувчиларга экология тарбия бериб боради.

ЗИККУРАТ — Қадимги Бобил ва Осурияда эҳромлар ёнида хом ғиштдан қурилган ички хонасиз зинасимон минора. Айрим З.лар зина ўрнида қия қаватларга зина (ёки йўлак)дан чиқиб тушилган, энг юқрр'и қаватда ибодат қилинган.

ЗИКР (араб. — эслаш, ёдга олиш) — тасаввуфда худони ёдга олиш б-н боғлиқ «само» маросими ва шу маросимда ижро этиладиган мусикийшеъррий туркум. Мусулмонлар орасида 10—11а.ларда шаклланган. Илоҳиётчилар Аллоҳни ёдга олиш зарурлигини Қуръони каримнинг «Аллоҳни зикр қилиш б-н қалблар ором олур» (13:28) деган кўрсатмаси б-н боғлайдилар. З.нинг асосий фалсафий-эстетик мақсади важд (экстаз), яъни инсоннинг мусика, шеър ва рақс воситасида олий Ҳақиқат (Тангри) б-н ҳиссийруҳий бирлашиб, уйғуклашиб кетишидир. Турли хил тасавуф тариқатларида З.нинг хилмахил кўринишлари ишлатилади. Мас, Туркистонда энг кўп тарқалган нақшбандия тариқатида «Зикри жаҳрий» («Ошқора, катта З.» ёки «Хонақрий») деб ҳам аталади), «Зикри ҳафий» («Яширин, кичик З.», тор доирада ижро этилган), «Зикри ададий» («Санокли З.»), «Зикри аллония» («Эълонли З.»), «Зикри дил» каби турлари қўлланилган. Жалолиддин Румий асос солган мавлавия тариқатида З. маросимига мусикий асбоблар ва рақслар кенг жалб қилина бошланган.

Нақшбандия тариқатида «Зикри жаҳрий» туркумининг асосий қисмлари усулларнинг зарбларига кўра, «Яқзарб»,

«Дузарб», «Сезарб», «Чорзарб» деб аталган. Асосий қисмларнинг ўзгартирилган кўринишлари «Чопкин» деб юритилган. З.нингбошланиши, асосий қисмлар оралиғи ва туркум якунида Қуръон суралари речитатив (нутқдош) услубида куйланади. Туркумнинг қисмлари куйоҳанг, усулритмик тузилмалари Шарқ халқлари мусика мероси, хусусан, ўзбек ашула жанрига таъсир кўрсатган. З. мавлуд ва б. диний маросимларнинг таркибий қисмига айланган. Ўзбекистон композиторларидан Ик.Ақбаров («Шоир хотира-сига» поэма), А. Козловский («Улуғбек» операси) ва б. З. усул-оҳанглиридан фойдаланишган.

Абдуманнон Назаров.

ЗИЛЗИЛА, ер қимирлаш — ер пўстида ёки мантиянинг юқори қисмида тўсатдан силжиш, синиш ёки ўпирилиш рўй бериши оқибатида вужудга келадиган ва тўлқинсимон тебранишлар тарзида узокларга тарқаладиган ер ости силкинишлари ва тебранишлари. Сабабларига кўра, тектоник, вулканий ва ўпирилиш З.ларига бўлинади. Ер пўстининг қар хил чуқурлигида табиий кучлар таъсирида содир бўладиган силкинишлар тектоник З.лар дейилади. Улар ер қаъридаги ҳаракат ва жараёнларнинг маҳсули бўлиб, бу жараёнларнинг кинетик қувват тарзида бирдан (1 мин.да) сарфланиши оқибатидир. Вулканий ва ўпирилиш З.лари табиатда жуда кам содир бўлади; улар кучи жихатидан тектоник З.ларнинг энг кучсизи б-н тенглашади. Ер шарида содир бўладиган З.лар сони йил давомида бир неча юз мингга етиши мумкин. Шулардан аксарият кўпчилик қисми сейсмографларгина сезадиган кучсиз З.лар бўлиб, одамлар сезадиганлари бир неча мингга етади. Халқ хўжалигига зарар етказадиган З.лар эса бир неча ўндан бир неча юзтагача бўлиши мумкин. Бир йил давомида содир бўлган ҳамма З.лар натижасида тахм. 0,510» Ж кинетик қувват ажралиб чиқади. Бу қувват миқдори жуда катта бўлишига қарамай, Ер қаърида содир бўладиган жараёнлардан ажралиб

чиқадиган умумий кувватнинг 0,5% инигина ташкил этади.

Зилзилалар ер шарининг тектоник жиҳатдан энг фаол бўлган тоғ тизмалари жойлашган худудларда кўпроқ бўлади. Бу жойлар геологик иборада ер юзининг белбоғли (минтақали) бузилиш жойлари деб юритилади.

Ер шарининг кучли зилзилалар содир бўладиган минтақаларини сейсмик жиҳатдан фаоллигига қараб иккита асосий худудга бўлиш мумкин; биринчиси, географик кенглик йўналишида Альп, Карпат, Кавказ, Копетдоғ, Тяньшан, Помир, Ҳимолай, иккинчиси, меридионал йўналишда — Тинч океанининг икки қирғоғи бўйича ва қисман қуруқлик минтақасида жойлашган. Бундай сейсмик фаоллашган жойларга Жан. Америкадан Антарктидагача, Европа ва Осиё китъасининг шимолий қисми, Марказий ва Ғарбий Африка, Австралия ва б. худудлар қиради. Демак, Марказий Осиё унинг сейсмик жиҳатдан фаол бўлган Копетдоғ, Тяньшан, Помир тоғлари туфайли сейсмик фаол минтақага қиради.

Ер пусти ёки юқори мантия қатламидаги 3. пайдо бўлган маълум бир ҳажм 3. ўчоғи, унинг маркази деб ҳисобланган нуқта эса гипоцентр, гипоцентрнинг ер юзасидаги проекцияси 3. эпицентри дейилади. Эпицентр ва гипоцентр ораллигидаги масофа 3.нинг ер юзидан чуқурлигини кўрсатади. 3. ўчоғи Ўрта Осиё худудида, аксарият ҳолларда, Ер сатҳидан 5—50 км чуқурликда жойлашган бўлади. Ер шарининг маълум худудларида 3.лар ўчоғи 200—300, ҳатто 700 км гача чуқурликда бўлиши ҳам мумкин.

3. туфайли ер юзидаги силкинишлар балларда ўлчанади. Силкинишлар эпицентрда энг кучли бўлиб, ундан узоклашган сари кучи пасая боради. Эпицентр атрофидаги энг кучли силкинишларни белгилаб, улар тугашган чизик ичидаги майдон (сатҳ) плейстосейс худуд дейилади.

3. содир бўлганда унинг ўчоғидан

бўйлама ва қўндаланг сейсмик тўлқинлар тарқалади. Бўйлама тўлқинлар Р ҳарфи (биринчи тўлқин), қўндаланг тўлқинлар S ҳарфи (иккинчи тўлқин) б-н белгиланади. Булардан ташқари, ер юзасида пайдо бўладиган юза тўлқинлар (L) мавжуд. Мазкур тўлқинлар асосий ҳисоблансада, қўндаланг ва бўйлама тўлқинлар ер юзаси ҳамда ички қатламларида синиш ва қайтарилиш хусусиятига эгаллиги сабабли мураккаб тўлқинлар ҳосил бўлади. Тўлқинлар ҳар хил тезлик б-н тарқалади. Энг тез тарқалувчи тўлқин бўйлама тўлқин бўлиб, муҳитда тахм. Бино ичидаги одамларнинг кўпчилиги сезади. Уйдаги жиҳозлар ҳаракатга келади. Бино ва мебель тебранади. Уйқудагилар уйғониб кетади. Ҳамма сезади. Кўпчилик ташқарига чиқишга ошиқади, баъзи буюмлар турган еридан тушиб кетади. Баъзи уйларда сувоклар кўчиб тушади. Иморатлар шикастланади, ғиштли деворлар ёрилади. Хом ғишт ва паҳсадан қурилган баъзи уйлар бузилади, тоғларда баъзан қоялар кўчади. Иморатлар кучли шикастланади, тоғларда сурилмалар юз беради. Ғишт, бетондан ишланган уйлар бутунлай ёки қисман бузилади, ер ости қувурлари узилади. Қоялар қулаб, тепаликлар сурилади, ердаги ёриқларнинг эни 10 см гача боради. Ер юзида катта (эни 1 м гача) ёриқлар пайдо бўлади. Тўғон ва қирғоқ дамбалари ишдан чиқади, темир йўллар букилади. Янги қўллар пайдо бўлади. Ер юзида кенг ва чуқур жарликлар ҳосил бўлади, ер вертикал ва горизонтал йўналишда силкинади. Тоғларда қоялар ағдарилади, кўприк, тўғон, темир йўллари бутунлай бузилади. Ер қиёфаси, рельефи ўзгаради. Ер юзи бурмаланади, баланд қоялар ағдарилади, дарёлар ўзанини ўзгартиради. Қўндаланг тўлқин эса ўртача 5 км/с тезликда, юза тўлқинлар эса энг секин тезликда тарқалади. 3. тўлқинларини қайд қиладиган сейсмик стья 3. эпицентрдан қанчалик узокбўлса, стьяга етган тўлқинларнинг вақт бўйича фарқи ҳам шунчалик катта бўлади. Бу ҳолат қайд

килинган тўлқинларнинг ёзувига қараб 3. эпицентридан стягача бўлган масофани аниқлаш имконини беради. Шу мақсадда кўндаланг ва бўйлама тўлқинлар орасидаги вақтнинг эпицентр узоклигига боғлиқлиги ҳар хил ҳудуд учун ўрганилади. Бу боғлиқлик чизма кўринишида бўлиб, у годограф деб юритилади ва 3. маълумотларини ишлаш ва ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлади. 3. тўлқинларининг умумий қуввати магнитуда (М) б-н белгиланади. У шартли сон бўлиб, ер сатҳидаги муҳит зарраларининг силжиш амплитудасига мое келади. Бу қиймат сейсмик стялар қайд қилган ёзувлар — сейсмограммалардан аниқланади. А»харфи б-н белгиланган катталиқ $K = I g \xi$ 3.нинг қувватлилик синфи деб аталади. Мас, магнитудаси 5 га тенг (М = 5) бўлган 3. ўчоғидан 1012 Ж қувват ажралади, яъни $K = 12$. 3. кучини ифодалаш учун турли сейсмик шкалалар таклиф этилган. Улардан бири — 1917 й.да Халқаро сейсмик ассоциация томонидан қабул қилинган 12 балли Меркалли — Канкани — Зиберг шкаласи бўлиб, у хрзиргача бир қанча Европа мамлакатларида қўлланилади. Иккинчиси — АҚШ да Вуд ва Ньюманлар томонидан 1931 й.да Меркалли шкаласини бир оз мукамаллаштирилган 12 балли ММ шкаласи қисобланади. Учунчиси — Россияда С. В. Медведев томонидан ишлаб чиқилган 12 балли шкаладир. 1964 й. Парижда ЮНЕСКО нинг сейсмология ва сейсмобардош қурилиш бўйича ўтказилган давлатлараро йиғилишида тавсия этилган МШК=1964 12балли шкала С. В. Медведев (Москва), В. Шпонхойер (Иена, Германия) ва В. Карниклар (Прага) томонидан тузилган. 3. кучини аниқлашнинг жуда кўп усуллари ва белгилари бор. Пекин 3.нинг ер юзидан намоён бўлиши балларда аниқланганлиги б-н 3.нинг аниқ, қувватини баллар ифодаламайди. Шунинг учун 3.нинг ҳақиқий кучини кўрсатувчи ўлчам — магнитуда ҳисобланади. Магнитуда 1940й.лар бошларида америкалик тадқиқотчилар

Ч. Рихтер ва Б. Гутенберглар т омонидан киритилган ва қуйидагича ифодаланади: $M = \lg A$, мкм + 1,32 $\lg X$, км. Бу ерда: А — сейсмик тўлқин амплитудаси ёки мкм сурилиши, X — сейсмограф жойлашган ердан 3. эпицентригача бўлган масофа. Халқаро маълумотларда 3. кучи магнитуда орқали Рихтер шкаласиш берилади. Энг кучли 3.нинг магнитудаси 9 гача етиши мумкин. Зилзила қуввати (Е) Жоулда ўлчанади. 3. қуввати б-н магнитудаси ўртасида боғлиниш қуйидагича ифодаланади: $\lg E = aM + B$. Бу ерда: кучеиз 3.лар учун $a = 1,8$; $B = 11$; кучли 3.лар учун $a = 1,5$; $B = 12$. 3.нинг ер юзидан бир хил куч б-н намоён бўлган нуқталарини туташтирувчи чизиққа изосейста чизиғи, 3. кучининг ҳудудда тарқалишини кўрсатувчи изосейсталар тўпламига изосейсталар харитаси дейилади.

Ер қаъридаги тектоник, ҳаракатлар фаоллашган қисми ва унинг теварак атрофида физикавий ва кимёвий жараёнлар ҳам фаоллашади. Жумладан, тоғ жинсларининг зичлиги, электр ўтказувчанлиги, магнитик хоссалари, электромагнит тўлқинлар тарқатиш хусусияти, ер сатҳининг вертикал ва горизонтал ҳолати кабилар ўзгариши мумкин. Мазкур ҳудудларда мавжуд бўлган бурғи қудуқлари орқали олинаётган нефть, газ, сув миқдори кескин ўзгариши, ер ости сувларининг кимёвий таркиби, микроэлементлар, газлар миқдори ҳам ўзгаради. Ушбу санаб ўтилганлар 3. содир бўлиши арафасида кескин ва кўп миқдорда ўзгариб, 3.нинг даракчилари сифатида қаралиши мумкин. Улар 3.ларни олдиндан айтиб бериш аҳамиятини ҳал қилишда жуда муҳим аҳамиятга эга. Бу борада Ер шарининг сейсмик жиҳатдан фаол бўлган барча ҳудудларида кўп йиллик халқаро ва миллий дастурлар асосида тўхтовсиз изланишлар олиб борилапти.

1966 й. 26 апрелда Тошкентда юз берган 3.дан сўнг собиқ Иттифокда биринчи бўлиб Ўзбекистон ФА таркибида 1966 й. окт. ойида Сейсмология институти ташкил қилинди. Интнинг асосий

илмий йўналишларидан бири З.ларнинг табиатини, у содир бўладиган муҳит хусусиятларини, З.ларнинг даракчиларини ўрганиш ва уни башорат (прогноз) қилиш усулларининг назарий асосларини яратиш деб белгиланади. З.ни башорат қилиш борасида Ўзбекистонда муҳим натижаларга эришилди. Жумладан, кучли З.ларни башорат қилиш бўйича ишончли ва истикболли янги усуллар яратилди, уларнинг назарий ва амалий асослари ишлаб чиқилди. Бу усуллар мажмуини қўллаш асосида Ўзбекистон худуди ва ёнагрофдаги худудларда бўлиб ўтган бир неча кучли З.ларни олдиндан айтишга муваффақ бўлинди. Мас, 1976 й. 17 майдаги Газли, 1978 й. 1 ноябрдаги Олай, 1984 й. 18 фев.даги Поп З.лари олдиндан айтилган.

Ер юзида рўй берган кучли зилзилалар жумласига Лиссабон (1755), Калифорния (1906), Ашхобод (1948), Чили (1960), Токио (1923), Хитой (1976), Спитак (Арманистон, 1988), Зайсан (Қозоғистон, 1990), Суусамир (Қирғизистон, 1922) лар ва Ўзбекистон кудудига эса — 838—839 й.ларда Фарғонада, 942 й.да Бухорода, 1208—1209 й.ларда Урганчда, 1490 й.да Самарқандда, 1494 й.да Наманганда, 1620 й.да Ахсикентда, 1902 й.да Андижонда, 1921 — 1922 й.ларда Бухоро ва Самарқанд яқинида, 1927 й.да Наманганда, 1868, 1924, 1938, 1966 й.ларда Тошкентда, 1976, 1984 й.ларда Газлида бўлган зилзилаларни киритиш мумкин.

Ад.:Абдуллабеков К. Н., Зилзиладан сақланиш мумкинми? Т., 1992; Каримов Ф. Х., Землетрясение, М, 1993; Отабоев Х., Зилзила Т., 1988.

Собитжон Мақсудов.

ЗИМБАБВЕ (Zimbabwe), Зимбабве Республикаси (Republic of Zimbabwe) — Африка жан.даги давлат. Майд. 390,76 минг км². Аҳолиси 11,5 млн. киши (2001). Пойтахти — Хараре ш. Маъмурий жиҳатдан 8 вилоят (province)га бўлинади. Давлат тузуми. 3. — республика. Аввалги номи — Жан. Родезия. Британия Ҳамдўстлиги таркибига киради.1980

й.да мамлакат мустақилликка эришгач, 3. Республикаси деб аталадиган бўлди. Амалдаги конституцияси 1980 й.да қабул қилинган, унга 1987 ва 1989 й.ларда тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (1987 й.дан Р. Г. Зимбабве герби. Мугабе). У тўғри умумий овоз бериш йўли б-н 6 й. муддатга сайланади ва чекланмаган марта қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимият бир палатали парламент. Унинг ваколат муддати — 5 й. Ижроия ҳокимиятни президент б-н ҳукумат амалга оширади. Президент ҳукуматга бошчилик қилади, вице-президентларни ва вазирларни тайинлайди.

Табиати. З.нинг катта қисмини токембрий кристалл жинсларидан тузилган Матабеле ва Машона платолари эгаллаган (энг баланд жойи — Иньянга тоғи, 2596 м). Худуди аксар қисмининг бал. — 800—1500 м. Платолар шим.да Замбези дарёси водийсига, жан.да эса Лимпопо дарёси водийсига зинапоясимон пасайиб тушади. Фойдали қазилмалари: хром, литий, темир, мис, қалай рудалари, олтин, тошқўмир, асбест. Иклими мамлакатнинг шим. қисмида экваториал муссоили, жан.да тропик пассатли иқлим. Энг иссиқ оий (янв.)нинг ўртача траси 21—27°; энг салқин оий (июль)ники 10—17°. Ўртача йиллик ёгин жан.ғарбда 300—700 мм дан Иньянга тоғи шарқий этакларида 1000—2000 мм гача. Йирик дарёлари: Замбези, Лимпопо ва Саби. Замбези дарёсининг ўрта оқимида йирик Кариба сув омбори бор. Аксари қисми жигарранг тупрокли ерларда ўсадиган саванналардан иборат, жан. қуруқ даштлар. Ҳайвонот дунёси хилмаҳил: кийик, буйвол, жирафа, зебра, фил, каркидон, шер, бегемот, қоплон, сиртлон, бўри ва б. З.да умумий майдони 26 минг км² миллий боғ ва ноёб ҳайвонлар сақланадиган қўриқхоналар бор. Йириклари — Хванге, Матусадона, ВикторияФоле, МанаПулс ва б. Аҳолисининг 90% машона ва матабеле элатига мансуб африкалик бантулар; европаликлар, осиеликлар ҳам бор. Шаҳар аҳолиси 26,4 %. Расмий тили — инглиз

тили. Диндорларнинг аксарияти христи-анлар ва маҳаллий анъанавий динларга ибодат қилувчилар. Йирик шаҳарлари: Хараре, Булавайо, Гверу, Квекве, Кадома, Мутаре, Масвинго.

Тарихи. 3. худудидан топилган қад. буюмлар (сопол идишлар, тошдан ясалган меҳнат қуроллари) палеолит дав-рига тааллуқли. 12—17-а.ларда бу ерда Мономотапа давлати мавжуд бўлган. Археологик топилмалар (турар жойлар, ирригация иншоотлари ва б.) бунинг да-лили бўла олади. 16-а.да шу давлат пор-тугал мустамлакачиларининг хуружини қайтарди. 18-а.да Лимпопо ва Замбези дарёлари оралиғида машона қабиласи ҳукмронлик қилган. 19-а. 50—60-й.ла-рида 3-га инглиз мустамлакачилари бо-стириб кира бошлади. 1889 й. Англия кироличаси Викториа «Британиянинг Жанубий Африка компанияси» («Бритиш Саут Африка компани»), 1888 й. С. Роде томонидан тузилган)га 3. худуди устидан маъмурий раҳбарлик қилиш ҳуқуқини берди. С. Роде табеле қабиласининг олий бошлиғи Лобенгуладан фойдала қазил-маларни казиб олиш учун рухсатнома ҳам олди. 1893 й. инглиз кўшинлари мам-лакатни босиб олди ва уни Роде шарафи-га Жан. Родезия деб аташ бошлади. Афри-каликлар мустамлакачиларга қарши бир неча марта кўзғолон кўтариб чиқишди, айниқса 1896—97 й.ларда жуда катта кўзғолон бўлиб, мустамлакачилар уни шафқатсизлик б-н бостирди.

1923 й. 3. «ўзини ўзи идора қиладиган» мустамлака мақомини олди. Оғир экс-плуатация, солиқлар африкаликлар тин-касини қуриштириб, мустамлакачиларга қарши ғазабини кучайтирди. Жаҳон уру-шидан сўнг мустамлакачиликка қарши ҳаракат авж олиши б-н Англия ҳуқумати 1953 й. Родезия ва Ньясаленд федераци-ясини тузди. 1963 й.га келганда бу феде-рацияга путур етиб, мамлакатда озодлик ҳаракати авж ола бошлади. 1965 й. оз-чиликни ташкил этган европаликлардан тузилган Ян Смит ҳуқумати кўпчиликдан иборат африкаликлар ҳуқуқини пой-

мол этиб, Жан. Родезияни «мустақил» деб эълон қилди. 1969 й. мамлакатда иркчиликни мустаҳкамлашга қаратилган янги «конституция» қабул қилинди. Смит ҳуқуматининг сиёсати африка-ликларнинг каттик қаршилиғига ду-чор бўлди. 1974 й. Миллий мажлисга ўтказилган сайловни африкаликлар бой-кот қилдилар. 1974 й.дек.да Лусака (Зам-бия)да Африка Миллий кенгаши, Зим-бабве африка халқи иттифоқи, Зимбабве африкаликлар миллий иттифоқининг раҳбарлари Жан. Родезия маҳаллий аҳолисининг туб манфатларини ифо-да этган конституцией конференция чақиришни талаб этдилар. Мазкур учра-шув катнашчилари келишиб, ўз ташки-лотларини бирлаштириб, ягона партия — Африка Миллий кенгашини тузишга аҳд қилдилар. Жан. Родезия маҳаллий аҳолисининг иркчилик тузумига қарши озодлик ҳаракатини Африка бирдамлиги ташкилоти, барча тараққийпарвар куч-лар қувватлади. 1976 й.да тузилган ҳамда Африка Миллий кенгаши б-н Зимбабве африка халқи иттифоқини ўз ичига олган Зимбабве ватанпарварлик фронти бу ку-рашнинг кучайишига қўмақлашди. 1978 й.да Я. Смит б-н африкалик кўғирчоқ ар-боблар ўртасида «ички аҳволни тартибга солиш» тўғрисида битим тузилди. 1979 й. апр.да ўтказилган сохта сайлов нати-жаларини халқаро микёсда ҳеч ким тан олмади. Ўша йил дек.да Лондонда бўлиб ўтган конференцияда бўлғуси конститу-ция ва сайлов ўтказиш тўғрисида кели-шиб олинди. 1980 й.даги сайловда ватан-парвар кучлар ғалаба қозонди. 1980 й. 18 апр.да мустақил 3. Республикаси эълон қилинди. 1987 й.ги сайлов ҳам шу кучлар ғалабаси б-н якунланди. 3. — 1980 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 18 апр. — Мустақиллик эълон қилинган кун (1980). ЎзРнинг мустақиллигини 1992 й. 27 янв.да тан олган.

Сиёсий партиялари ва касаба уюшма-лари. 3. африкаликлар миллий иттифоқи — Ватанпарварлик фронти, 1963 й.да асос солинган; 3. бирлиги ҳаракати, 1989

й. тузилган; 3. африкаликлар миллий иттифоки, 1977 й. ташкил этилган; 3. консерватив уюшмаси, 1962 й.да асос солинган, 1984 й.гача Родезия фронти, Республика фронти деб аталган; Бирлашган партиялар, 1994 й.да тузилган. 3. касаба уюшмалари конгресси — Бирлашган касаба уюшма маркази. Таъсис курултойи 1981 й. фев. —мартда бўлиб ўтган.

Хўжалиги. 3. Африканинг иктисодий жихатдан энг ривожланган мамлакатларидан бири. Ялпи ички маҳсулотда саноат 33%, к.х. 19,5%ни ташкил этади. 1991 й.да эълон қилинган иктисодиёт таркибини қайта қуриш дастурида давлат назоратини камайтириш, ташки савдо фаолиятини эркинлаштириш, фойдадан олинадиган солиқни пасайтириш, эркин савдо минтақаларини очиш кўзда тутилган. Саноати. Маҳсулот и.ч. ва кончилик саноати иктисодиётнинг асосини ташкил этади. Бу тармоқлар маҳсулотининг 90% экспорт қилинади. Саноати озиковқат, тўқимачилик, ёғочсозлик, кимё, автомобиль йиғув, металлургия ҳамда кончилик тармоқларидан иборат. Гверу ва Масвинго атрофида хромит, Звишавани яқинида асбест, Мхангурада мис, Шангани конларидан никель, олтин қазиб чиқарилади. Маҳаллий эҳтиёж учун тошқўмир ва темир рудаси, калай, кумуш, вольфрам ва б. қазиб олинади. Энергетикаси Замбези дарёсидаги Кариба ГЭСдан ва саноат минтақаларидаги иссиқлик электр станцияларидан иборат. Йилига ўртача 7,6 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади. Маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналари Хараре ва Булавайо шларида жойлашган. Кадомада тўқимачилик, Квекведа қора металлургия корхоналари, Гверу, Квекведа феррохром и.ч., КамативиДетедда калай эритиш ва тозалаш, Аляскада мис зллари бор. Ферукдаги нефть маҳсулотлари зди Яқин Шарқдан келтирилган хом нефтни қайта ишлайди. ШервудБлокдаги йирик кт аммиак ва нитратаммоний зллариини ўз ичига олади. Хараре, Ценент ва КоллинБаукда цемент зллари бор.

Қишлоқ хўжалиги. Асосий экинлари: маккажўхори (экинзорларнинг 60—70%), пахта, тарик, оқ жўхори, ер ёнғоқ, шоли. Шим.шарқий, шим.ғарбий вилоятларида, Марказий ҳамда шарқий Машоналенд ва Масвингодаги товар маҳсулот ишлаб чиқарувчи хўжаликларда тамаки, Кадома, Чинхойи ва Мхангура худудида пахта, шим.ғарбдаги Чирунду худудида ва мамлакат жан.шарқида шакарқамиш етиштирилади. Чорвачиликда, асосан, гўштбоп қорамол боқилади. Мамлакат жан. ва маркази энг муҳим интенсив чорвачилик худудидир. Ўрмонзорларнинг асосий қисми мамлакатнинг ғарбида бўлиб, кўп миқдорда ёғоч тайёрланади.

Транспорти. Энгмуҳимтранспорт тури — т.й. Унинг уз. 12,8 минг км, автомобиль йўллари уз. 85,2 минг км. Нефть қувурлари уз. 288 км. Харареда халқаро Кентукки аэропорти бор. 3. четга тамаки, олтин, феррокотишма, пахта, асбест, никель, мис рудалари, кандшакар, мол гўшти ва б. сотади. Четдан машиналар, транспорт ускуналари, кимё саноати маҳсулотлари, хом ашё ва ёқилғи сотиб олади. Ташқи савдодаги асосий мижозлари: ЖАР, Буюк Британия, Германия, АҚШ, Италия, Япония ва Африкадаги қўшни мамлакатлар. Пул бирлиги — 3. доллари.

Соғлиқни сақлаш. 3.да давлатга қарашли ва хусусий даволаш муассасалари мавжуд. Мамлакат мустақилликка эришгандан кейин гўдакларнинг нобуд бўлишини, юқумли касалликларни камайтириш, халқ сиҳатсаломатлигини яхшилаш чоратадбирлари қурила бошлади. Шифокор ва ҳамширалар Хараре ун-ти коллежи хузуридаги тиббиёт мактабида тайёрланади.

Маорифи, маданиятмаърифий ва илмий муассасалари. Мустақиллик арафасида аҳолининг 75% саводсиз эди. 1981 й.дан мажбурий бошланғич таълим жорий қилинди. Катта ёшдаги аҳоли ўртасида саводсизликни тугатиш ҳаракати кучайтиридди. 80й.ларда қуйидаги маориф тизими қарор топди:

5—6 ёшли болалар учун мактабгача син-флар; 7 ёшдан 7 й.лик бошланғич мактаб; 6 й.лик ўрта мактаб.

Хунартехника таълими бошланғич мактаб негизида хунар билим юртларида амалга оширилади. Бошланғич мактаб ўқитувчилари пед. билим юртлари ва коллежларда тайёрланади. Харареда ўрта мактаблар учун ўқитувчилар тайёрландиган янги пед. коллежи очилган. Хараредги 3. ун-тининг 9 фтида 3 мингдан ортиқ талаба таълим олади, 564 ўқитувчи даре беради. Унт хузурида интлар, шу жумладан Пед. инти, бир неча коллеж бор.

Йирик кутубхоналари: Хараредаги 3. ун-тининг кутубхонаси, Парламент кутубхонаси, қиролича Викториянинг мемориал кутубхонаси, Булавайода 3. Миллий кутубхонаси, Оммавий кутубхона ва б. Музейлари: Хараре ва Булавайодаги 3. Миллий музейлари, Хараредаги 3. Миллий галереяси, Гверудаги тарих музейи, Мугаредаги археология, тарих, этн. музейлари.

Харареда қ.х. соҳасидаги тадқиқотлар кенгаши (унинг таркибида 7 инт ва 8 тадқиқот ҳамда тажриба стяси), шунингдек, Гербарий ва ботаника боғи, Ветеринария и.т. лаб.си, Урмонтехника тадқиқот маркази, Обҳавони ўрганиш хизмати, Геол. хизмати, 3. илмий кенгаши, Тамакишунослик тадқиқот маркази, Пахтачилик тадқиқот маркази, бир канча илмий жамият ва уюшмалар бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. Асосий газ. ва жур.лари: «Геральд» («Хабарчи» англиз тилидаги кундалик газ., 1891 й.дан), «Кроникл» («Вокеалар», англиз тилидаги кундалик газ., 1894 й.дан), «Санди мейл» («Якшанба хабарномаси», англиз тилидаги якшанбалик газ., 1935 й.дан), «Фай-нэншл газетт» («Молиявий газета», ишбилармон доираларнинг англиз тилидаги ҳафтаномаси, 1970 й.дан), «Зимбабве ньюс» («Зимбабве янгилеклари», англиз тилидаги ойлик жур., 1974 й.дан), «Зимбабве гавернмент газетт» («Зимбабве ҳукумат газетаси», англиз тили-

даги ҳафтанома). 3. Африкааро ахборот агентлиги (ЗИАНА) 1981 й.дан фаолият кўрсатади. 3. радиоэшиттириш корпорацияси — давлат радио ва телекўрсатув хизмати 1964 й.да тузилган.

Адабиёти. 3. адабиёти англиз тилида, шунингдек, шона ва матебеле тилларида ривожланмоқда. Шона ва матебеле халқдарининг кад. бой фольклор аънаналри бор. Афсоналар, эртактлар, кўшиқдар, мақоллар халқ тарихи ва донишмандлигини ифодалайди. 1957 й.да С. Мутсвайронинг «Фезо» китоби чиккунча, асосан, оқ танли ёзувчиларнинг 19а. охирида вужудга келган англиз тилидаги адабиёти ҳақидагина гапириш мумкин. Оқ танли ёзувчилар асарларининг асосий мавзуи дастлабки келгиндиларнинг ҳаёти ва саргузаштлари эди. Айрим асарлардагина ижтимоий оҳанглр янграйди. А. Ш. Крипе «Ғамгин диёр» (1911) ва «Соҳил дарахтлари юрти» (1913) романларини туб жой аҳолига хайрихоҳлик б-н ёзган. 50й.лар охирига келиб маҳаллий тилларда лотин алифбосидаги асарлар пайов бўлди. Африкалик ёзувчилар аънавий турмуш тарзи б-н замонавий — европалашган турмушнинг тўқнашувлари ҳақида ёзадилар. Мустақиллик эълон қилинган, адабиёт ривожлана бошлади. Африкалик ёзувчилар замонавий бадиий жанрлар — роман, қисса, ҳикояларга мурожаат этмоқдалар. Ч. Мунгошининг «Ёмғир ёға қол» романида африкалик деҳқонларнинг ночор аҳволи тасвирланган. В. Катийонинг «Ер фарзанди» романида ёшларнинг Қаршилик ҳаракатига кўшилиши, ирқчилик тартибларига қарши кураши ифодаланган.

Меъморилиги ва тасвирий санъати. 3.нинг турли жойларида палеолит даврига мансуб қоя расмлари сақланган. Расмларда одам ва ҳайвонлар, 3. халқларининг урфодатлари акс эттирилган. Гематитдан ясалган дунёдаги биринчи «қалам» — кўнғир ва қизғиш таёқчалар Матопото тоғидаги Бамбата ғоридан топилган. 19-а. Мономотапа давлати (14—17-а.лар) маданияти тараққиёти қолдиқлари — 3.,

Иньянга мажмуалари, Дхло-Дхло, Ками каби тош истехкомлари харобалари топилган. Қалин гранит деворлар, кушлар тасвирланган тош устунлар, сопол идишларнинг қолдиқлари сақланган. 3. қишлоқларининг тархлари қад. мажмуаларни эслатади (турар жой ва хўжалик бинолари пахса девор б-н ўралган). Турар жойлар орасида томи конуссимон айлана кулбалар кўп. 19а. охиридан шахмат тахтаси шаклида лойиҳалаштирилган кам қаватли ғишт бинолардан иборат шаҳарлар қурилди. 1950й.лардан кейин Хараре, Булавайо ва б. шаҳарларда замонавий кўп қаватли бинолар қурила бошлади. Кейинги йилларда 20—30 қаватли маъмурий бинолар қад кўтарди.

Бадий хунармандчиликдан ёғоч ўймакорлиги, кулолчилик (геометрик нақш б-н зийнатланган хурмача, кўзалар), сават тўқиш тараққий этган. 20-а.нинг 60-й.ларида профессионал тасвирий санъат вужудга келди. Рассомлар орасида кишиларга ва ўз ватани табиатига мухаббат ифодаланган реалистик асарларнинг муаллифлари С Сонго, Ж. Ндан-дарика, Т. Мукаробгвалар ажралиб туради. Ҳайкалтарошлар (Т. Дубе, Й. Ликото, Б. Мтеки) Африка ҳайкалтарошлигига хос тимсолларни ва анъанавий хусусиятларни сақлашга ҳаракат қиладилар. 3.да рассомлик, ҳайкалтарошлик, амалий санъат асарлари кўрғазмалари мунтазам ташкил этилади.

Муסיқаси. 3.нинг муסיқий маданияти турли халқларнинг, асосан, шонларнинг муסיқа санъатини ўз ичига олади. Муסיқа анъаналари 3., сўнгра эса Мономотапа давлати қад. маданияти б-н чамбарчас боғлиқ. Бу давлатнинг ижтимоий турмушида маромбе деб аталган сарой хонанда ва созандалари муҳим роль ўйнаган. Найни эслатувчи ва торли мбири, калимба, чипендани, чимазамби, читембе созлари, ноғорага ўхшаш барабан кенг расм бўлган. Шонларнинг муסיқий маданиятида кўпчилик бўлиб кўшиқ ижро этиш (хорлар, чолғу ансамбллари) устунлик қилади. 20а. 2ярмидан афроев-

ропача ўзига хос услублар оммалашди. Муסיқа масалалари б-н, асосан, Санъат ишлари кенгаши шуғулланади. 3.да Хараре ва Булавайо муסיқа коллежлари бор. Театри. Мустамлакачилик даврида европаликларнинг бир неча хаваскорлик театр бирлашмаси бор эди. 1950й.лар охиридан туб жой аҳоли орасида театр хаваскорлик санъати ривожлана бошлади. 1961 й.да зулуларнинг театр гуруҳи Солсбери (Хараре)да У. Шекспирнинг «Мақбет» асарини сахналаштирди. «Умабата» номи б-н кўйилган бу асар воқеалари Зулулендда содир бўлган, деб талкин этилди. Унда африкаликларнинг оҳанглари ва рақсларидан фойдаланилди. 1980й.лардаги янги пьесалар (Т. К. Тсодзонинг шон тилидаги «Шануко», Б. Чидьяматамбанинг «Зимбабве овози» ва б.)да энг муҳим ижтимоий муаммолар кўтарилди, ижтимоий тенгсизлик, золимларнинг муттаҳамлиги, қабилавий бидъатлар фош этилди. Ўтмиш саркитларини фош этувчи «Мукадет оиласи» телесериалининг муаллифи ва ижрочиси С. Мадзикатире айниқса машҳур бўлди. ЗИМ-МИЙ, аҳл аззимма (араб.— мусулмонлар химоясидаги аҳоли) — ўрта аср араб халифалигидаги мусулмон бўлмаган халқлар (асосан, яҳудий ва христианлар). 3.лар б-н тузилган шартномата кўра, араб кўмондонлиги уларнинг молмулки ва ўзларининг дахлсизлигини химоя этган ҳамда диний урфодатларига ижозат берган. Бунинг эвазига 3.лар давлат хазинасига жизя ва хирож тўлаб туришган. 3. атамаси дастлаб Муҳаммад (сав)нинг араб қабиаларига юборган номаларида (629—630 й.лар) ва Қуръоннинг 9сура-сида учрайди. 11а.да алМаварди 3. рия қилиши лозим бўлган 6 мажбурий ва макбул шартни баён этган: Муҳаммадни, мусулмонлар динини ёмонламаслик, мусулмон аёлларга тегажоғлик қилмаслик ва улар б-н никоҳда бўлмаслик, мусулмонларни бошқа динга ўтишга оғдирмаслик, мусулмонлар б-н жанг қилаётган томонга ёрдам бермаслик. 3.нинг бу шартлардан бирортасига рия қилмаслиги уни

ҳомийликдан маҳрум этади, қонундан ташқари ҳолатга қўяди. Мақбул шартлар: кийимда мусулмонларникидан ажратиб турувчи белгилар бўлиши, мусулмонлар уйидан баланд уй қурмаслик, мусулмонлар бор жойда ўзининг муқаддас китобини баланд овозда ўқимаслик, улар олдида шароб ичмаслик, ошқора равишда хоч такмаслик ва чўчка боқмаслик, марҳумларини имижимида дафн қилиш, зотли от ва туялар минмаслик. Бу шартлар тузилган шартномага киритилган бўлсагина улар мажбурий эди, уларни бузиш 3.ни ҳомийликдан маҳрум қилиш учун асос бўла олмасди, лекин жазоланиши керак эди. Ўрта асрда бошқа динга эътиқод қилувчилар илк исломдагига қараганда кўпроқ сиқувга олинган бўлсада, ташқи сиёсий ва ҳарбий омиллар таъсир қилган вақтлардан бошқа пайтлар мусулмонларнинг 3.га муносабати тоқат қиларли даражада эди. Орқасида ҳеч қандай ташқи куч турмаган яҳудийларнинг аҳволи бир мунча яхши бўлган. 19а.да Европа давлатлари Усмон империясида христианларнинг аҳволи ҳақидаги масаладан империянинг ички ишларига аралашиб учун баҳона сифатида фойдаланди, христианлар эса ўз ўзидан улар таъсирини ўтказувчиларга айланиб қолди. Натижада христианларга муносабат ёмонлашиб Сурия ва Ливанда 1860 й. қонли тўқнашувлар келиб чиқди. Ҳоз. кунда 3. тушунчаси амалда эмас, мусулмон мамлакатларида турли динга эътиқод қилувчи фуқаролар умумий қонунга бўйсундилар.

ЗИМНОНСОЙ — Тошкент вилояти Бўстонлик туманидаги сой, Серкалисой (Тераклисой)нинг чап ирмоғи. Чатқол тизмасининг тармоғи — Қорақуш тоғи (3864 м)нинг шим.ғарбий ён бағирларидан оқиб тушадиган 30 дан зиёд майда ирмоқнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Бошланишида ён бағирлари тик ва тор водийда тез оқади. Ўрта оқимида сой водийси бир оз кенгайди. Уз. 18 км. 3., асосан, қор ва қисман ёмғир сувларидан тўйинади, суви май — июнь ойлари-

да қўпаяди, кам сувли давр дек. — фев.га тўғри келади.

ЗИНА, зинапоя — 1) бино ва иншоотларнинг юқорига чиқибпастрга тушиладиган поғонали қисми. Вазифасига қараб 3 хили бўлади: асосий 3. — қаватларга чиқибтушилади; ёрдамчи 3. — ёнғин, сув тошқини, таъмирлаш ишлари вақтида керак бўлади; қўшимча 3. — ертўлага тушилади, чордоққа чиқилади. 3.лар бино ва иншоотларни безайдиган меъморлик элементи ҳам ҳисобланади. У истироҳат боғлари, очик майдонларга ҳам кўрк бериб туради. Ёдгорликлар пойига ҳам 3. қилинади. 3.лар ғиштдан, темирбетондан, тахтадан, металдан қилиниши мумкин. Ғиштин ва темирбетон 3.лар сирти кошинлар ва мрамар б-н қопланади. Эскалатор 3.лари двигатель ёрдамида ҳаракатланиб туради. Турар жой биноларида 3.ларнинг қиялиги муҳим аҳамиятга эга: 3. қанча ётиқроқ бўлса, шунча яхши, лекин унинг қиялиги 45° дан ошмаслиги лозим. Агар 3. б-н чиқиладиган жой анча баланд бўлса 3. бир неча маршга (бўлакка) бўлиб қурилади. Ҳар бир маршда камида 3 та, купи б-н 10 та зинапоя бўлиши керак. Зинапоя маршининг эни 90 см дан тор бўлмаслиги лозим. Оддий 3. қуришнинг иложи бўлмаган жойларда (мас, жой етарли бўлмаганда) винтсимон 3.лар қурилади. Кўпинча, бундай 3.лар металлдан ясалади. Винтсимон 3.нинг диаметри камида 2 м бўлиши керак. 3. банди (қўл ушлаб чиқиладиган тўсиқ)нинг бал. 1 м атрофида қилинади.

ЗИНВАР (қад. форс. — тош қалъа) — ўрта аерларга оид Чағониён шаҳарларидан бири. Деновдан 3 км шим. шарқ.да жойлашган Оққўрғонтепа шаҳар харобаси ўрнида бўлган деб тахмин этилади (Э. В. Ртвеладзе). «Худудулолам»га кўра, 3. аҳолиси оз бўлиб, кичик шаҳар бўлсада, деҳқончилик тараккий этган. Археологик маълумотларга кўра, 3.да ҳаёт илк ўрта асрлардан (6—7а.лар) 18а. гача давом этган. Ад.: Аршавская З. А., Ртвеладзе Э. В., Хакимов З. А., Средневековые памятники Сурхандарьё Т.,

1982; Камалиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

ЗИНГЕР (Singer) Айзек (Исаак) Башевис (1904. 14. 7, Польша, Радзимин — 1991. 24. 7, АҚШ, Майами) — яхудий ёзувчиси. Келиб чиқиши польшалик. 1935 й.дан АҚШда истиқомат қила бошлаган. «Горэдаги Иблис» (1935), «Гимпел — аҳмоқ» (1956), «Қиска жума кунини» (1965), «Табака» (1965), «Кафканинг дўсти ва бошқа ҳикоялар» (1969), «Ўчоқ олдидоғи ҳикоялар» (1971), «Ойна ва бошқа ҳикоялар» (1975) ва б. ҳикоялар тўпламларининг муаллифи. «Москат оиласи» (1950), «Кул» (1957), «Люблинлик кўзбоғловчи» (1965), «Қўрғонча» (1975), «Шоша» (1981) романлари бор. 3. насрига хос хусусият шуки, у ўз қаҳрамонларини кўпинча муболағали ҳолатда тасвирлайди, ақл бовар қилмайдиган мазмун ҳамда мураккаб шакллар унинг асарларида етакчилик қилади. Нобель мукофоти лауреати (1978).

ЗИНДИҚ (араб. — динга ишонмайдиган, худосиз, атеист) — ўрта асрларда ислом таълимотини рад этган, бошқача фикрловчи фалсафий оқимлар, дуалистлар, шунингдек, монийлик, маздакийлик ва хуррабийлар таълимоти вакилларига берилган умумий ном. 3. номи берилган кишилар динга қарши, атеист деб ҳисобланган, улар доимо таъқибда бўлган, қўлга тушганда эса қаттиқ жазоланган. Фақиқлар уларнинг хаттиҳаракатини пайғамбарни ҳақоратлаш б-н баробар деб билиб, ўлимга маҳкум, деб ҳукм чиқарганлар. Ислом тарихида 3.қа қарши намунали жазо чоралари қўрилган ҳоллар кўп бўлган. 3. тушунчасини хоз. вақтда ислом ақидапарастлари «дин манфаати йўлида етарлича қайғурмаётганлар»га нисбатан ҳам қўллайдилар.

ЗИНДОН (форс.) — маҳбуслар сақланадиган ер остидаги зах ва қоронғи жой, атрофи қалъабанд қамоқхона. Қулчилик даврида пайдо бўлган. Кўпроқ

хукмдорлар қасри, қалъаси остида конуссимон кудуқ шаклида қазилган, 5—7 м, ер ости суви юзада бўлган жойларда пишиқ ғиштдан, гумбаз шаклида ер устида қурилган. 3.нинг обхона деган тури ҳам бўлган (яна қ. Бухоро зиндони).

ЗИНЖАНТРОП (Зинж Шарқий Африканинг кад. арабча номи ва юн. anthropus — одам) — австралопитекларга мансуб кад. қазилма одамсимон маймун. 3. бош скелетини илк бор археолог Луис Лики 1959 й. Олдовай дараси (Танзания) дан топган. Лики унинг энса қисми ва кесмаси тузилишига кўра дастлаб Номо уруғига киритган ва экспедиция учун маблағ ажратган Бойси шарафига Бойси зинжантроп деб атаган. Лекин 3.нинг морфологик тузилиши унинг ҳатто тош қурол ҳам ясаши мумкин эмаслигини кўрсатди, шунинг учун уни Бойси жан. одами (*Zinjanthropus boisei*) деб номлаган. 3.нинг бош скелети бўйлаб пуштача ўтган, кичик озик тишлари йирик озик тишларига бир оз ўхшаш, курак ва қозик тишлари нисбатан майда бўлган. Дағал ўсимлик б-н озикланган. 3. бундан 2 млн. йил илгари яшаган деб тахмин қилинади.

ЗИНИН Николай Николаевич (1812. 25. 8, Шуша — 1880. 18. 2, Петербург) — рус органик кимёгари, Петербург ФА акад. (1865 й.дан). Петербург Тиббиёт-хирургия академиясининг проф. (1848—74). Илк бор калий цианид иштирокида бензальдегидни конденсатлаб, бензоин ва уни нитрат кислота б-н оксидлаб, бензил олган.

3. 1842 й.да ароматик нитробирикмалардан ароматик аминлар олиш усулини кашф этган (қ. Зинин реакцияси), шу усулда анилин ва а нафталин синтез қилган, фенилдиамин ва дезоксибензоин (1844), бензидин (1845) олган. Бензидин бирикмаларини қайта гуруҳлашни тақлиф қилган.

ЗИНИН РЕАКЦИЯСИ ароматик нитробирикмаларни қайтариб ароматик аминлар олиш усули: $\text{ArNO}_2 + 3\text{H}_2\text{S} \gg \text{ArNH}_2 + 2\text{S} + 2\text{H}_2\text{O}$. Реакцияни 1842 й.да Н. Н. Зинин кашф этган. 3. р. асо-

сида бўёқлар, фармацевтик препаратлар, портловчи, хушбўй ва доривор моддалар олишда бошланғич махсулот сифатида қўлланиладиган турли ароматик аминлар синтез қилинади.

ЗИННАТ ФАТХУЛЛИН (тўлиқ исм-шарифи Зиннат Равилович Фатхуллин) (1903, Нижний Новгород — 1988.1.1, Тошкент) — драматург. Ўзбекистон халқ, ёзувчиси (1983). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1963). 2жаҳон уруши қатнашчиси (1939—45). Ижоди 1923 й.дан бошланган. 3. Ф.нинг илк сахна асарлари — «Тошқай», «Эскиликдан янгиликка» (1923), «Ғунчалар» (1930) пьесалари. Шундан кейин «Никоб йиртилди» (1932), «Сотқинлар» («Олтин куз», 1937) ва б. сахна асарларини ездди. Урушдан кейинги даврда 3. Ф. «Ватан ишқи» (Шукур Саъдулла б-н ҳамкорликда, 1957), «Оби ҳаёт» (1962), «Ёшлиқда берган кўнги» (1964), «Орзулар» (1967), Ҳамза ҳаётига бағишланган «Томоша давом этади» (1969) драмаларини яратди. 3. Ф.нинг қатор асарлари ўзбек халқининг иккинчи жаҳон уруши йилларида кўрсатган жасоратига бағишланган. «Сўнмас ҳаёт» (1951) қиссаида уруш қахрамони Қудрат Суюновнинг мардлиги ёрқин очиб берилган. «Ой бориб омон қайт» (1970) сценарийси асосида фильм ишланган.

Ас: Танланган асарлар [2 жилдли], Т., 198384.

ЗИНО (араб. — бузуклик, фаҳш, зинокорлик) — ислом ақидасига кўра, эркак ва аёлнинг шаръий никоҳсиз жинсий алоқада бўлиши. 3. исломда қаттиқ қораланадиган гуноҳлардан хисобланади. Қуръонда «Зинога яқинлашманглар! Чунки (бу) бузукликдир — энг ёмон йўлдир», дейилган (17:32). Шариатда 3. учун юз дарра уришдан тортиб ўлим (тошбўрон қилиш) жазосигача белгиланган. Лекин жазога ҳукм қилиш учун 3. б-н айбланувчиларнинг ўзлари иқрор бўлиши ёки тўртта ишончли гувоҳнинг гувоҳлик бериши шарт қилинган. Акс ҳолда, диний манбаларда айтилишича, арзимаган са-

баблар б-н инсоннинг обрўси тўкилиши, иғвогар, бўҳтончиларга қўл келиши мумкин.

ЗИНОВЬЕВ Георгий Васильевич (1877, Санкт-Петербург — 1934, Москва) — Туркистонда совет режими ўрнатилган фаол қатнашган ҳарбий арбоб. 1918—21 й.ларда Туркистон армияси ва 3Туркистон ўқчи дивизияси, Фарғона армияси қўмондони ҳамда Туркистон fronti инкилобий ҳарбий кенгаши аъзоси сифатида истиклолчиларга қарши курашни уюштирди. Бухоро босқини (1920 й. авг.—сент.)ни уюштиришда М. В. Фрунзенинг энг яқин ёрдамчиси бўлиб, қизил армия қўшинларига бевосита қўмондонлик қилди. 1920 й. окт.да 3. бошчилигида 31000 кишилиқ қизил армия Фарғона водийсидаги истиклолчиларга қарши ташланди. Истиклолчилик ҳаракатининг раҳбарлари б-н музокаралар пайтида бир гуруҳ кўрбошилар унинг буйруғи б-н қўлга олиниб, хиёнаткорона равишда отиб ташланди (1921). 3. кейинчалик Ўрта Осиё ҳарбий округи қўмондонининг ўринбосари ва б. лавозимларда ишлади.

Ад.: Ражабов Қ. К., Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар, Т., 2000; Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости, Т., 2000.

ЗИРА (*Bunium persicum*) — зирадошлар оиласига мансуб кўп йиллик хушбўй зиравор ўсимлик. Бўйи 40—60 см. Поясининг ярмидан юқориси шохланган. Илдизи тугунакли. Тупбарглари узун бандли, поядагилари бандсиз. Барги ипсимон бўлақларга бўлинган. Гуллари оқ, майда, ҳар бир соябончада 20—30 тадан. Июнда гуллайти, уруғи июлда пишади. Самарканд, Қашқадарё ва Сурхондарё адирларида, тоғ ён бағирларида кўп ўсади. Уруғи майда, чўзиқ, қорамтиржигарранг, сирти тарамтарам, жуда хушбўй. Таркибида 2,753,0% эфир мойи бор. Ўрта Осиё халқлари гўшт тузлашда, кази ва б. овкатлар тайёрлашда қадимдан кенг фойдаланиб келади. Халқ табобатида меъда касалликларини даво-

лашда, сийдик ҳайдовчи дори сифатида ишлатилади.

ЗИРАБОЛДОҚ — исирға тури; к. Қашқарболдоқ.

ЗИРАБУЛОҚ ЖАНГИ Бухоро амирининг сарбозлари б-н амирлик худудига бостириб кирган подшо Россия кўшинлари ўртасида бўлиб ўтган ҳал қилувчи жанг (1868 й., 2—3 июнь). Генерал Кауфман қўмондонлигидаги мустамлакачи кўшинлар Самарқандни эгаллагач (1868 й. 1—2 май), Бухоро томон юришни давом эттирган. Бухоро амира кўшинлари 6000 сарбоз ва 15 минг отликдан иборат бўлиб, ёмон қуролланган эди. Рус кўшинлари 3000 нафар бўлиб, уларнинг 14 түпи ва 6 замбараги ҳам бор эди. Амир Музаффар (1860—85) Самарқанддан Зирабулоқ кўргони томон чекинган. 3. ж. 2 июнь куни тонгда, рус пиеда аскарларининг хужуми б-н бошланган. Амир сарбозлари мардона жанг қилиб уларни чекинишга мажбур этган. 3 июнда генерал Кауфман амир кўшинини тўплардан ўкка тутиб, янгидан хужумга ўтган, натижада Ҳожи ва Усмон тўқсабо раҳбарлигидаги амир сарбозларини чекинишга мажбур этган. Ватан ҳимоячиларидан 1000 киши жангда ҳалок бўлган. 3. ж. Бухоро амирлиги тақдирини узилкесил ҳал қилган. 1868 й. 23 июнда Самарқандда имзоланган Россия-Бухоро сулҳ шартномасига кўра, Бухоро амирлиги Россияга тобе бўлиб қолган.

Ад.: Ўзбекистон халқлари тарихи, 2-ж., Т., 1993.

ЗИРАБУЛОҚ ТОҒЛАРИ Самарқанд вилоятидаги тоғлар. Геологик жиҳатдан Зарафшон тизмасининг шим.ғарбий давоми. Шарқда Жом чўли, ғарбда Зиёвуддин тоғлари б-н чегарадош. Жан.да Қарноб чўли текислигидан тик поғона б-н ажралган, шим.да Зарафшон дарёси водийсига туташган. Энг баланд жойи 1120 м. Шим. қисмининг бал. 930—1100 м, марказий қисми 830—890 м. Жан. қисмида Айрибел, Қўшдара, Жалқир, Алёмий (1054 м), Пиёзтоғ, Маҳмудтоғ (962 м), шим.да Бештоғ ва б. тоғ тизмала-

ри мавжуд. Уларнинг жан. ва жан.ғарбий ён бағирлари тик кўтарилган қояли, туб жинслари яланғоч, турли нураш шакллари б-н мураккаблашган, чуқур ва тор даралар ҳамда сойлар б-н кучли парчаланган. Шим. ва шим.шарқий ён бағирлари ётиқрок ва астасекин тоғ этаги текислигига қўшилиб кетади. Пролувиал шлейфлар тоғлардан бошланган сойларнинг конус ёйилмаларидан иборат. Шим. ён бағирларида тепаликлар ва улар оралиғида сойликлар мавжуд. Куруқ сойлар (Жиничкасой, Кўксой, Устунгусой, Чалкудуксой ва б.) да эрта баҳор ва ёз бошида сел сувлари оқади.

3.т.нинг шим. тизмалари қуйи силурнинг кумтошсланец ётқизиклари, барча қояли тоғ тизмалари юкори силурнинг оҳақтошларидан ташкил топган. 3.т.нинг марказий плато қисмида силур ётқизикларини интрузив жинслар (гранит) ёриб кирган. Тоғ этаklarини бўр, палеоген ва неогеннинг чўкинди жинслари ташкил қилган. Марказий қисми платосимон рельеф шаклига эга, палеозойнинг интрузив қатламларидан иборат. Киска, лекин чуқур водийлар (Дарайтут, Тим, Сипки, Каттасой, Муллабурхон, Девонасой, Жузумлисой ва б.) қалин оҳақтош қатламларини кесиб ўтган. Улар баҳорда тўлиб оқиб, ёзда деярли қуриб қолади. Тоғларда типик бўз тупроқлар тарқалган. Шим. ён бағирларининг қуйи қисмида эфемерлар, ширач, марказида оқкурай аралаш усади. Қад. денудация юзаларида трагантли астрагал, бодом, тоғ этаklarида кўзиқулоқ, оқкурай, шувок ўсади. 3.т.да қурилиш материаллари, оҳак ишлаб чиқариш учун гипс хом ашёси конлари бор. Қдлай ва симоб конлари (Ингичка) ишлаб турибди. Тоғ этаklarида Оқтош ш., Ингичка шаҳарчаси, Карноб қишлоғи жойлашган.

ЗИРАВОР — таомларга лаззат киритадиган ва хушбўйлик берадиган, таомни минерал тузлар б-н бойитувчи ўсимлик ёки кимёвий (органик ва минерал) қўшимчалар. Кўпгина зираворлар овқатга қўшимча лаззат бериш б-н бирга

таомнинг тўйимлилигини ҳам оширади. Узбек пазандчилигида кўп ишлатиладиган 3.ларга қалампирмунчок, занжабил, кардамон, дафна япроғи, мурч, қалампир, зира, заъфарон, зарчава, седана, кашнич дони, ваниль, туз, сирка, горчица (хантал), анор суви, лимон кислотаси ва ҳар хил соуслар қиради. Шунингдек, сут, сметана, ёғ, тухум, зайтун меваси ва сабзи, петрушка, сельдерей, пастернакнинг илдизлари, хушбўй ўтлар ва кўкатлар, пиёз, хрен (ерқалампир), саримсоқ каби озиқ-овқат маҳсулотлари ҳам 3. бўлиб хизмат қилади.

ЗИРАДОШЛАР, соябонгулдошлар (Ariaceae) — икки уруғпаллалилар ёки магнолиясимонлар синфига мансуб ўсимликлар оиласи. Асосан, бир йиллик ёки кўп йиллик ўтлардан иборат. Тропик ва субтропик мамлакатларда ўсадиган айрим турлари бута. Пояси, асосан, тик усади. Кўпчилигининг барглари мураккаб, турли даражада қирқилган. Гуллари майда, оқ, кўкишсариқ ёки оч қизил рангли, кўпинча мураккаб соябонсимон тўпгулларга йиғилган. Соябони оддий ёки мураккаб, уз. 1 м гача етади. Ҳар бир соябонда бир нечтадан гул ўрнашади. Пишган меваси 2 та мевачага ажралиб, мевабандда осилиб турадиган қўш пистазадан иборат. Асосан, Ер юзининг қуруқ минтақаларида тарқалган. 300 га яқин туркуми, 3000 дан ортиқ тури бор. Ўзбекистонда 69 туркуми ва 198 тури усади. 3.нинг айрим турлари (мас, зира, кашнич, сабзи, сумбул, шивит, коврак, арпабодиён, алкор ва б.) таркибида (кўпинча, мева ва баргларида) ҳилмахил эфир мойлари бўлганлиги учун улардан қадимдан фойдаланиб келинади. 3. тиббиёт, парфюмерия ва озиқовқат саноатида ишлатилади. Баъзи турлари (мас, сассикалаф) заҳарли, баъзилари экинлар орасида бегона ўт сифатида усади

ЗИРАК — қулоққа тақиладиган безак буюми (к. Исирға).

ЗИРАФКАНД, Зирофканд (форс. — пастга сакраш, тушиш) — қ. Ўн икки маком.

ЗИРВАК — паловнинг гуруч солишдан олдин қовуриб, сув солиб қайнатиб қўйилган масаллиғи. 3. палов тайёрлашдаги энг муҳим жараёнлардан бири. Долганган ёғда аввал пиёз, сўнг гўшт, сабзи қовурилади. Қовуриш меъёрига етгач, юзи б-н баробар сув қуйиб, олов пастлатилади ва ҳилҳил пишгунча милдирагиб қайнатилади. Туз ва зираворлар ҳам 3.га солинади (яна қ. Палов).

ЗИРК (*Berberis vulgaris* L.), қорақанд — зиркдошлар (зиркгуллилар оиласи)га мансуб буталар туркуми. Барглари қалин, қисқа бандли, кетмакет жойлашган. Гули сариқ, қўш гулқўрғонли, шингилга тўпланган; меваси резавор. Шим. ярим шарда тарқалган. 194 тури бор. 45 тури иклимлаштирилган. Ўзбекистоннинг тоғ ён бағирларида қизил зирк б-н қора зирк тарқалган. 3. барги таркибида берберин, оксиконтин, бербамин ва б. алколоидлар бор. Уларнинг мевалари нордон, мазали бўлганлигидан турли хил таомларга, жумладан, паловга солинади, овқатни хуштам қилади. Қора 3. кенг истеъмол қилинганлиги учун унинг тусига нисбат бериб «қорақанд» деб аталади. Табобатда жигар хасталикларини даволашда, иситмани пасайтирувчи, ич кетишни тўхтатувчи ва юракни мустаҳкамловчи восита сифатида қўлланилади.

ЗИРКДОШЛАР (Berberidaceae) икки уруғпаллалилар ёки магнолиясимонлар синфига мансуб ўсимликлар оиласи. Кўп йиллик ўт, бута ёки дарахтлар. Гули икки жинсли, гулқўрғони сариқ, бир неча (4—5) қатор бўлиб жойлашган, ҳар бир қаторда 3 тадан гултожбарг бор. Кўпчилик 3.нинг гулида тожбарг б-н чангчиси орасида ширадон — стаминодий бўлади. Меваси резавор, баъзан кўсақча ёки ёнғоқча шаклида. Ер юзида 14 туркумча мансуб 650 тури бор. Асосан, Шим. ярим шарнинг мўътадил ҳудудларида усади. 3.нинг барги таркибида алкалоидлар, айниқса, берберин кўп. Ўзбекистонда 3 туркумга мансуб 11 тури усади.

ЗИРО — қад. узунлик ўлчов бирлиги; кўпгина шарқ мамлакатларида қўлланилган. Форсийларнинг газига, туркийларнинг қарисита тўғри келади; ўртача қиймати 54,04 см. Ишлатилиш жойига қараб ҳар хил қийматга эга бўлган. Эронда 3. = 1 газ бўлса, Туркияда (ҳоз. вақтда) 1 3. = 65 см. Бобурийлар давлатида шоҳ 3.си мавжуд бўлиб, у 81,28 см га тенг бўлган. Акбаршоҳ 1 3.ни 83,31 см деб белгилаган. Аграда 1647 й.да расмий равишда 1 3. = 81,28 см деб қабул қилинган. Мусулмон мамлакатларида қўлланилган 3.нинг яна 48,9 см дан 145,608 см гача қийматларга эга 20 дан ортик тури мавжуд бўлган.

ЗИРОАТ — қ. Дехқончилик.

ЗИРҲ — 1) одамларни, ҳарбий техникани, қуроляроғ, турли мудофаа иншоотларини ўқ, снаряд, авиация бомбалари ва ядро портлашларнинг шикаст берувчи таъсирларидан ҳимоя қилувчи восита. Асосан, зирҳ пўлатидан қилинади. 3. ўқ ва снарядларнинг таъсирига қаршилик кўрсатадиган чидамли ва снарядлар кўп марталаб текканда емирилмайдиган бўлиши лозим. Бу хусусиятлар пўлатнинг кимёвий таркибини, эритиш технологиясини, термик ишлов беришни, улардан тайёрланадиган деталь ва буюмларнинг технологик жараёнларини танлаб таъминланади. Вазифасига кура, 3. ўққа ва снаряд парчаларига қарши, снарядга қарши, тайёрлаш хусусиятига кўра прокатланган ва қуйма; тузилишига кура, монолит (яхлит), комбинация лашган; ички тузилишига кура, гомоген (бир жинсли), гетероген (кесими бўйича хоссалари бир хил бўлмаган) хилларига бўлинади. 3. алюминийпластмасса ёки пўлаталюминийпластмасса аралашмасидан ҳам тайёрланиши мумкин. Қадим замонларда ҳам 3.дан фойдаланишган (мас, ўқ ва қилич зарбидан баданни ҳимоя қиладиган воситалар). Ҳарбий автомобиль ва бронепоездлар, танк, кема, самолётлар 3.ланган; 2) зирхли моллюскаларнинг чиғаноғи ва зирхлиларнинг тери скелетини англатувчи тушунча.

ЗИРҲ ПЎЛАТИ — ҳарбий машиналар ва объектларни ҳимоя қилиш учун ишлатиладиган пўлат. Легирилган пўлат жумласига қиради. Туркибида 2,5% гача хром, 3% гача никель, 0,6% гача молибден, 0,2% гача ванадий, 1,5% гача марганец ва 2% гача кремний бўлади. Ҳарбий объектлар учун кўпинча 20—200 мм қалинликдаги прокатланган, прокатланган болғаланган ёки қуйма плиталар кўринишидаги 3. п.дан фойдаланилади. 3. п. техника мақсадларида, мас, электр кабелларини турли зарблардан ҳимоя қилиш учун ҳам ишлатилади.

ЗИРҲЧИЛАР (*Dasypodidae*) — чалатишлилар туркуми оиласи. Жан. Америкада юкори палеоцендан ва Шим. Америкада плейстоцендан маълум. Танасининг уз. 12 см дан 100 см, думи 2,5 см дан 50 см, оғирлиги 0,3 дан 55 кг гача. Танасининг орқа томони камар бўлиб жойлашган суяк ва мугуз пластинкалардан иборат зирҳ (қалқон) б-н қопланган. Олдинги панжаси 4 ёки 5 панжали, ўткир тирнокли. Тишлари бир хилда, цилиндрсимон, 28 дан 100 тагача. Улар сони бир тур индивидларида ҳам ўзгариб туради. 3. ҳозирги чалатишлилар орасида энг кўп сонли хайвонлар, 9 уруги, 20—25 тури бор. АҚШнинг жан.дан Чили ва Аргентинагача бўлган ҳудудларда тарқалган. Очиқ майдонларда яшайди. Айрим турлари хавф туғилганида буралиб, шарсимон шаклга қиради. 2 дан 12 тагача болалиди, одатда, болалари битта тухумдан ривожланади (полиэмбриония). 3. тунги хайвон, майда умурткасизлар, баъзан хайвонлар мурдаси б-н озикланади. Гўшти ва қалқони учун овланади. Сони камайиб кетган, 4 тури Халқаро Кизил китобга киритилган.

ЗИЧЛИК (p) — 1) модданинг асосий тафсилотларидан бири; сон жиҳатдан жисмнинг ҳажм бирлигидаги массасига тенг: $p = f$, бунда p — жисм зичлиги, t — массаси, V — ҳажми. Бир жинсли модданинг 3.и унинг барча нукталарида бир хил, бир жинсли бўлмаган моддаларда эса 3. и жисм ҳажмининг турли

нукталарида ҳар хил бўлади. 3.нинг СИ даги ўлчов бирлиги кг/м³, СГС да эса г/см³. Кўпинча тизимга кирмаган ўлчов бирликлари — кг/л, т/м³ ҳам ишлатилади. Модда 3.и, одатда, тра ортиши б-н камаяди ва босим ортиши б-н ортади (сувнинг 3.и транинг 4° гача пасайишида ортади, транинг кейинги пасайишида 3.и ҳам камаяди). Модданинг бир агрегат ҳолатидан иккинчисига ўтишида 3. сакрашсимон ўзгаради. Хусусан, қаттиқ ҳолатдан суюқ ҳолатга ёки суюқ ҳолатдан газсимон ҳолатга ўтишида модда зичлиги тез камаяди (лекин чўян ва сув қаттиқ ҳолатдан суюқ ҳолатга ўтишида 3. тез ортади. Суюқ ҳолатдан қаттиқ ҳолатга ўтишида эса, аксинча, 3. аномал камаяди). Икки модда 3.и нисбатига нисбий 3. дейилади. Одатда, нисбий 3. суюқлик ва газлар учун дистилланган сув 3.ига нисбатан, газлар учун эса курук ҳаво ва водород 3.ига нисбатан аниқланади; мас, идеал газлар учун нисбий 3.: $p^* = \frac{p}{p^0} = \frac{p}{p^0} = \frac{p}{p^0} = \frac{p}{p^0}$ Ушбу ифода водород 3.ига нисбатан ($\chi_0 = 2$) олинган 3.ларни аниқлаш орқали газнинг молекуляр оғирликлари топилади; 2) электр токида — электр токининг асосий тафеилотларидан бири; ток йўналишига тик йўналишдаги юза бирлиги орқали 1 с да ўтайдиган электр зарядига тенг.

ЗИЯТОВ Парда (1947.14.1, Жиззах тумани) — Ўзбекистон Қаҳрамони (1998). Самарқанд мевасабзавот техникумини тугатган (1967). Меҳнат фаолиятини 1958 й.да Жиззах туманидаги «Москва» (ҳоз. Ҳ. Носиров номи) жамоа хўжалигида колхозчи бўлиб бошлаган. 1972 й.дан шу хўжалиқда пахтачилик бригадаси бошлиғи. 3. раҳбарлик қилган бригада дехқончиликда илгор технологияларни қўллаган ҳолда узоқ йиллар давомида пахтадан мўл ҳосил етиштириб, юқори кўрсаткичларга эришди (1998 й.да 38 га мМдондан 43,5 ц/га ҳосил олинди). 3. пахтачилик илмини ўз тажрибалари б-н бойитиб бормокда. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши депутати (1990—94).

ЗИҚНАФАС — қ. Бронхиол астма.

ЗИҒИР (*Linum*) — зиғирдошларга мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми, тола ва мой олиш учун экиладиган экин. Мўътадил ва субтропик минтақаларда тарқалган. Ер юзидан 230 дан ортик тури мавжуд. Толаси ва мойи учун экиладиган маданий 3. (*L.usitatissimum*) тури хўжалик аҳамиятига эга. 3. қадимдан Шим. Испания, Хитой, Миср, Россияда маълум бўлган. Мойли 3. Аргентина, АҚШ, Канада, Хитой, Ҳиндистон, Миср, қисман Ўрта Осиёда экилади. Жаҳон бўйича умумий 3. майдонлари 3,4 млн.га дан ортик, уруғи бўйича ялпи ҳосили 2,9 млн. т (1999). Толали 3., асосан, Россиянинг Европа қисми, Украина, Польша, Руминия, Франция, Чехия, Словакияда экилади (жаҳон миқёсида толали 3. майдонлари умумий экин майдонининг 1/4 қисмини ташкил этади). Толали зиғир тола олиш учун экиладиган бир йиллик ўсимлик. Пояси ингичка, силлик, тик усади, оч яшил рангли, бўйи 60—120 см. Ўсимлик етилганда пояси сарғишяшил рангли. Барги оддий, бандсиз, навбатманавбат жойлашади, ранги яшил. Гул тўплами поянинг учида жойлашади, зангори рангда, ўзидан чангланади. Гуллаш даври 6—10 кун давом этади. Меваси кўсакча, уз. 6,1—8,3 мм, эни 5,7—6,8 мм, 5 уяли, одатда, уяда 10 та уруғ бўлади. Уруғи ясси, силлик, серёғ (42—49%), 1000 та уруғининг вазни 2,8—8,7 г. Толали 3. ҳарорати мўътадил, баҳор ва ёзда тезтез ёмғир ёғиб турадиган минтақада экилади. Уруғи 5° иссиқда униб чиқади. Майсаси —3—5° совуққа чидайди. Майсаланиш даврида мукобил ҳарорат 9—12°, қолган даврлар учун 16—18°. Ҳарорат 22° дан юқори булса толали зиғирнинг ўсишига салбий таъсир қилади, поя кўп шохланади, тола сифати пасаяди. Вегетация даври 75—90 кун, етилиши учун 1100—1500° самарали ҳарорат талаб қилинади. Толали зиғир узун кунлик ўсимлик. Кун ёруғ бўлса шохланиши кўпаяди, аммо соя жойларда пояси ётиб қолади.

Мойли зиғир иссиқликка талабчан, уруғи 12° да униб чиқади. Гуллаш — етилиши даврида ҳарорат 20—22° бўлгани маъқул. Фойдали ҳарорат йиғиндиси 1600—1800° талаб қилинади. Вегетация даври 150 кунгача бориши мумкин. Бўйи 40—70 см. Уруғида 52% гача мой бор. Мойли зиғир унумдор ва бегона ўтлардан тоза ерларга экилади, шўрланган, оғир тупроқлар ярамайди.

3.дан юқори сифатли тола ва мой олинади. Толаси пишиқ, мустаҳкам, эгилювчан. 3. толасидан кийимлик газла-малар (батист), брезент, пахта ва ки-мёвий толага қўшиб декоратив газла-малар, арконлар ишлаб чиқарилади. Озиқовқатда, локбўёқ саноатида, табобатда қўлланади. Кунжараси чорвачи-ликда сифатли озуқа ҳисобланади. Тола ҳосили 0,4—1,6 т/га (поядан чиқиши 10—15%), уруғ ҳосили 2,5—21 ц/га. Бир экилган далага зиғир 5—7 йилдан кейин экилади, яхши утмишдош — беда, нўхат, полиз экинлари, шудгор қилишдан олдин далага ҳар га ҳисобига 8—15 т гўнг, 20—45 кг N, 40—60 кг P₂O₅, 40—60 кг K₂O солинади. Азотли ўғит экишдан олдин, ўсув даврида (20—30 кг/га) бериледи. Уруғлик касалликларга қарши экишдан олдин дориланади.

3. эрта баҳорда ёппасига қаторлаб экилади. Лалми ерларда ҳар гектар-га 20—22 кг (мойли 3. 50—60 кг/га), тоғли минтакаларда 25—30 кг (ёки 4—6 млн. дона уруғ) сарфланади. 3—5 см чуқурликда сеялқаларда экилади.

Ўзбекистонда жуда қадимдан лалми ерларда фақат мойли 3. экиб келинган (то-лал 3. экилмайди), 3. мойи қадрланган. Ҳоз. даврда Бахмал 1056, Бахмал 2, Бухоро 32 ва б. навлари экилади.

Ад.: Ёрматова Д., Ўсимликшунослик, Т., 2000.

Халима Отабоева.

ЗИҒИР КОМБАЙНИ узун толали зиғир поясини йиғадиган қ.х. машина-си. Асосий қисмлари: шкив, 4 секцияли поя суғуриш аппарати, пояларни бўлгич, кўндаланг транспортёр, уруғни поядан

сидириб олиш аппаратига узатувчи транс-портёр, сидириш аппарати, панжарали сидириш барабани ва камераси, узатиш механизмлари ва боғ боғлагич. Машина ғилдиракли рамага ўрнатилган. Тракторларга тиркаб ишлатилади. Машина юрганда поя ажраткич зиғирпояни юлиш аппарати секцияларига йўналтиради. Юлинган поя игнали транспортёрга, ундан кишиш транспортёри ёрдамида си-дириш камерасига тушади. Сидирувчи аппарат панжали барабан б-н поядаги уруғларни сидириб транспортёрга таш-лайди, уруғ ундан қопга тушади, боғ боғлагич уруғи сидирилган пояни боғбоғ қилиб боғлайди. Сидириш аппарати иш-латилмаганда 3. кдан зиғирпоя юлгич сифатида фойдаланиш мумкин. Машина-нинг иш унуми соатига 0,5—0,7 га.

ЗИҒИР МОЙИ — зиғир уруғидан пресслаб ёки экстракция усулида олина-диган ёғ. Илгари жувозпя олинган. Тар-кибида тўйинган ёғ кислоталари — паль-митин кислота 7% гача, тўйинмаган ёғ кислоталари — олеин кислота 5—20%, линол кислота 25—50%, линолен кисло-та 21—45% ва оксикислоталар 6,5% гача. Қотиш траси — 18° бн — 27» орасида, ранги сариқ, йод сони 174—183, кисло-та сони 0,55—3,5, зичлиги 0,933—0,935. 3.м. алиф тайёрлашда, линолеум, клеёнка ишлаб чиқаришда, озиқовқат тайёрлаш-да ишлатилади.

ЗИҒИР ТОЛА САНОАТИ к, Тўқимачилик саноати.

ЗИҒИР ТОЛАСИ — зиғир поясидан олинандиган маҳсулот. Майин, узун (0,5—0,1 м), пишиқтола; чиройли товланиб туради. Зиғир поясидан ажратиб олиш учун поя ивигилади (қ. Ивигиши). Ивигилган поя очик ҳавода ёки махсус қуритгичда қуритилади. Сўнгра эзиш машинасининг тишли жўвалари (валецлари) орасидан ўтказилиб, ёғочлик қисми синдирилади. Саваш машинасида тола чиқиндилар (қалта тола ва ёғочлик)дан тозаланади. Сўнгра тараш машиналарида таралганда узун ва қалта (таранди) толага ажрала-ди. Йигирув машиналарида узун 3. т.дан

юқори рақамли ип, таранди толадан паст рақамли ип олинади. 3. т.ни йигириб олинган ипдан турли буюмлар тўқилади. 3. т.дан мато тўқиш ип газлама тўқишдан фарқ қилмайди (қ. Тўқувчилик).

ЗИГИР ТУНЛАМИ —қ. Беда тушамми.

ЗИГИРАК (*Salvia deserta*) — ялпиздошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Бўйи 60—80 см. Барги наштарсимон. Гули қисқа бандчаларда 2—3 тадан жойлашган. Гултожбарглари бинафша рангли, уз. 11—12 мм. Меваси юмалокучбурчак, қора. Май—авг.да гуллаб, июнь—сент.да уруғлайди. Тошкент, Фарғона, Сурхондарё вилоятларининг боғларида, тоғ ён бағирларида, воҳаларида кўп тарқалган. Юқори сифатли қимматбаҳо эфир мойи олиш учун экилади.

ЗИГИРАК — заргарликця безак яратиш усули. Исирга (жумладан қашқарболдоқ) панжараси оралиғига, узук ва б.да безак ҳосил қилиб ўрнатиладиган тилла ёки қумушдан ишланган майда думалоқ доначалар.

ЗИГИРДОШЛАР (*Linaceae*) икки уруғпаллалилар ёки магнолиясимонлар синфига мансуб бир йиллик ёки кўп йиллик ўсимликлар оиласи. Ер юзидида 6 туркумга мансуб 250, Ўзбекистонда 200 тури ўсади. Гуллари тўғри, икки жинсли. Гултож барглари айри, баъзан учки қисми туташган. Тожбарглари, косабарглари, уруғчиси, чангчилари 4—5 тадан. Меваси думалоқ қўсақча. Барглари яққа жойлашган. 3. турлари поясининг узунлиги, гулларининг каттакичилиги ва ранги, туқли ва туксиз бўлиши, тарқалиши б-н бирбиридан фарқ қилади. 3. мой ва толаси учун ўстирилади. Ёввойи турлари Фарғона водийсида, Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидаги тоғларда усади.

ЗЛАТОУСТ — РФ Челябинск вилоятидаги шаҳар (1865 й.дан). Аи дарёси соҳилида. Жан. Урадда. Т. й. станцияси. Аҳолиси 205,5 минг киши (1990 й.лар ўрталари). Златоуст механикатемир зди қурилиши муносабати б-н вужудга кел-

ган. Қора металлургия ва машинасозлик корхоналари, соатсозлик зди бор. 19-а. бошидан металл ўймакорлиги ривожланган. Театр, улқашунослик музейи бор. 3.га 1754 й. асос солинган. Ўша даврдан 3. ўзининг машхур пўлат қиличлари б-н ном қозонган.

ЗЛОБИН Евгений Константинович (1898.21.1, Саратов ш.—1959.7.12, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1955). Саҳна фаолиятини 1918 й. Саратов театрида бошлаган. Тбилиси, Боку, Козон, Самара театрларида ишлаган. 1938 й.дан Горький номидаги Тошкент театри актёри. 3. комедия жанридаги ва драматик ролларнинг моҳир ижрочиси сифатида танилган. Энг яхши роллари: Фирс («Олчазор»), Мамаев («Ҳар тўқисда бир айб»), Караулов («Бегона бола»), Земляника («Ревизор»), Шмага («Айбсиз айбдорлар»), Иван Иванович («Катта муҳаббат») ва б.

ЗЛОТИЙ (zloty) — Польша пул бирлиги. 1995 й. янв.да 10000:1 нисбатда деноминацияланган 3. муомалага киритилган. 1 З.=100 гроша. Халқаро ифодаси PLZ. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 4,14 З., 1 З.= 165,73 сўм (2002, 5 фев.).

ЗМАЙ (Zmai; асл исм шарифи Йованович, Јованович) Йован (1833.24.11, НовиСад, 1904.3.6, Каменица, Воеводина) — серб шоири. Ижодида миллийватанпарварлик мавзуи асосий ўринни эгаллайди («Вила», 1858; «Уч гайдук», 1866; «Бахтсиз она», 1871 ва б.). 3. ҳажвий шеърлар устаси («Ёғоч қасидаси», 1878; «Сербиядаги янги сайловлар», 1884 ва б.). Серб шеърлятида биринчилардан бўлиб серб дехқонлари ва шаҳар қашшоқларининг ночор ҳаётини тасвирлаган («Учинчи улуш», 1880; «Судхўр», 1881 ва б.). 3.нинг «Атиргуллар» (1864), «Сўлғин атиргуллар» (1882) тўпламларига кирган шеърлари серб романтик шеърлятининг энг яхши намуналари саналади. 3.нинг айрим шеърлари Хуршид Даврон томонидан ўзбек тилига таржима қилинган (1989).

ЗМЕЕВИК (рус— илон пўстига ўхшаш) — силикатлар синфига мансуб минерал (қ. Серпентин).

ЗОБИТ (араб.) — 1) халкни ва ватанини омон сакдовчи, тартиб урнатувчи. Тарихий адабиётларда 3. қўлланма ҳамда қоида маъноларида ҳам ишлатилган; 2) забт этувчи, боскинчи; 3) кулолли кучлар тизимида хизмат қилувчи командир, офицер.

ЗОБУЛИЙ — Ўн икки маком тизимидаги Сеғоҳ ва Дуғоҳ шўъбалари асосида яратилган куй; 24 мураккаботниинг бири. Эроннинг Зобул ш.га нисбат бериб шундай аталган.

ЗОБУЛИСТОН — ўрта асрларда Афғонистоннинг жан. қисми б-н Балужистоннинг шим. қисмидан иборат ҳудуд номи. Кобулистон, Хуросон, Сейистон, Макрон ва Синд б-н чегарадош булган. 3. тоғли, оқар сувлари кўп бир баҳаво ер бўлиб, аҳолиси шижоаткорлиги б-н донг чиқарганди. Ўша кезларда Ғазна, Майманд ва Калот унинг маъмурий марказларидан булган. «Шоҳнома» да жуда куп тилга олинган 3. номи ҳоз. кунда истеъмодан чиққан булиб, унинг ҳудуди Афғонистон б-н Балужистонга қўшиб юборилган.

ЗОВУР — ер ости ва сизот сувлари сатҳини пасайтириш, тўқайзор ва зах ерларни қуриштиш мақсадларида зах сувларни чиқариб ташлаш учун казилган ариқ ёки канал. Коллектор ва дренажнинг мелиорация иншоотлари б-н жиҳозланмаган ибтидоий шакли. Ўрта Осиё деҳқончилигида 3. мил. ав. 2—1минг йилликларда қурила бошланган.

ЗОДИАК, зодиакал айлана (юн. zodiacos, zoon — ҳайвон) — Қуёшнинг йиллик кўринма ҳаракатида босиб ўтадиган йўли — эклиптикадаги 12 бурж: Ҳамал (Қўзи), Савр (Бузоқ), Жавзо (Эгизаклар), Саратон (Қисқичбақа), Асад (Арслон), Сунбула (Буғдойбоши), Мезон (Тарози), Ақраб (Чаён), Қавс (Ўқчи), Жадий (Тоғтақа), Далв (Сув-чи) ва Ҳут (Балик) жойлашган айлана. «3.» атамаси

жуда қадим замонлар-даёқ зодиакал юлдузларнинг кўпчилиги ҳайвонлар номлари б-н аталишига боғлиқ. Зодиакал юлдуз туркумлари орқали Қуёш системасининг ҳамда Ойнинг кўринма ҳаракат йўли ҳам ўтади. Қад. Юнонистонда зодиакал юлдуз туркумлари алоҳида гуруҳларга ажратилиб, ҳар бири ўз белгисига эга эди (қ. Астрономик белгилар). Юлдуз туркумларининг белгилари б-н баҳорги (Ҳамал) ва кузги (Мезон) тенг кунликлар, ёзги (Саратон) ва қишки (Жадий) Қуёш туриши нукталари ҳам белгиланган. Прелессия натижасида бу нукталар ўтган 2 минг йил давомида юкоридаги юлдуз туркумларидан силжиб кетган бўлса ҳам юнонлар берган номлар сақланиб қолган. Зодиакал юлдуз туркумларининг ҳаммаси Ўзбекистонда тўлиқ кўринади (қ. Буржлар).

ЗОДИАК ЁРУҒЛИГИ - эклиптика бўйлаб жойлашган хира ёруғлик. Эклиптика уфққа тикроқ бўлган пайтларда кечкурун коронғилик тушиши б-н ғарбда ёки тонг отмасдан аввал шарқда кўринади. Бу ёруғлик аслида Қуёш атрофида айланиб юрган чанглари Қуёш нури ёритиши натижаси бўлиб, сент. — нояб ойларида эрталаб, янв.— март ойларида кечкурун яхши кўринади. Ёзда уфқнинг шим. томонида диффуз нурланиш бўлиб кўринади. 3. ё. экваторга яқин жойларда яхши кўринади ва умуман тунги осмон ёруғлигининг 15° ни ташкил этади. У қисман кутбланган; кутбланиш даражаси Қуёш-дан бурчакли узоклигига боғлиқ. Спектри Қуёш спектрига яқин, ундаги каби ютилиш чизиқлари ҳам бор. 3. ё.ни кузатиш натижасида сайёраларо чанг газ моддалари тақсимоти ўрганилади.

ЗОКИР ЭШОН (лақаби Зокиргов) Рустам Меҳтар ўғли (1824, Қўқон — 1898, Ўш) — қад. ўзбек халқ театри намояндаларидан. Бидиёршумнинг шогирди. 19 а. 2 ярмида Қўқон ўзбек профессионал актёрлар тўдаси («Қасабаи созанда» уюшмаси)нинг корор фармони. Халқ оғзаки комедиялари ижодкори. «Хон

ҳажви», «Заркокил», «Мозор» («Авлиё»), «Сиркатарок азизлар», «Ҳожи кампир», «Фарзанд дуоси», «Қаландарлар», «Кигиз ўғриси», «Хатна», «Атторлик» каби 50 дан ортиқ оғзаки комедия яратган. Комедияларида кучли ижтимоий мавзу кўтарилиб, ҳаётнинг салбий жиҳатлари фош қилинган. Бош қахрамонлар образини кўпинча ўзи ижро этган. Я на қ. Зокир эшон тўдаси.

ЗОКИР ЭШОН ТЎДАСИ - 19 а 2 ярмида Кўконда ижод қилган ўзбек профессионал актёрлар тўдаси («Қасабаи созанда»). Корфармони — Зокир эшон. Ризо қийик, Саъди махсум, Нормат кизик, Бойбува кизик, Мўмин кишлоки, Баҳром кизик, Усмон кизик, Рўзи гов, Давлат кизик, Кал сариқ кизик, Авлиёхон кизик каби 30 дан ортиқ кизикчи актёр, ҳофиз, созанда ва раққослардан иборат бўлган. Актёрлик санъатидаги асосий бадиий ифода қуроли импровизация, маъноли имо-ишора, ҳаракат ва ўткир сўзлик ҳамда таклидчиликка катта эътибор берилган. Кўкон хонлигининг ҳамма шаҳарларида томошалар кўрсатган. Репертуари «Хон ҳажви», «Заркокил», «Сиркатарок азизлар», «Фарзанд дуоси», «Кигиз ўғриси», «Атторлик» каби сатирик сахналар, ҳажвия, аския, мусика, ашула ва рақслардан иборат бўлган.

Ад.: Раҳмонов М., Ўзбек театри тарихи, Т., 1968.

Мамажон Раҳмонов.

ЗОКИРЖОН ҚИЗИҚ Овулов (1886 Андижон — 1975) — халқ қизиқчиси. 12 ёшидан Азим чўкидининг кизиқчилар тўпида жарчилик, сўнг масхарабозлик қилган. М. Мансуровнинг цирк труппасида (1904—05) Юсуфжон кизик Шакаржоновдан сабоқ олган. Собир қори, Ортик, Рафиқ, Қарим каби кизиқчилар б-н бирга «Бола ўқитиш», «Кетмон тиллаш», «Ўлик сотди» каби халқ комедияларида ўйнаган. 1918—25 й.ларда Майрамхон циркида, А. Макаров, Э. Холмирзаев тўпларида ишлаган. Кейинчалик турли созанда тўпларида, кўпинча Иброҳим кизик Тешабоев б-н кизиқчилик қилган.

«Мамаюсуф», «Келин туширди», «Ҳожи кампир», «Тўрт жинни» каби қад. оғзаки комедияларни тиклаб, халқ орасида намойиш қилган.

Ад.: Қодиров М., Масхарабоз ва кизиқчилар санъати, Т., 1971.

ЗОКИРКЎЛ — Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманидаги қуриб қолган кўл. Амударёнинг қуйи оқимида, Қипчоқдарёдан ажралиб чиқадиган Мадалиўзақ тармоғининг боғлланишидан 3 км жан. ғарбда бўлган. Майд. 50-й. ларнинг бошида 10 км², ўртача чуқ. 0,5 м бўлган. Шим.дан жан.га чўзилган бўлиб, Қипчоқдарёни Мўйноқ қўлтиғи б-н туташтириб турган. 3. дарё, коллекторзовур сувларидан тўйинган. Ўша даврларда кўл қирғоқлари ясси, атрофи қалин тўқайзор бўлган. Кўлдан чўрган, қизилқанот, зоғора, лаққа балиқлар овланган, кўплаб боқилган. Амударё сувининг камайиши натижасида кўл ҳам кичрая борган: майд. 1955 й.да 6,6 км², 1960 й.да 5 км², 1965 й.да эса қуриб қолган. Ёғин кўп бўлган 1969 й. 3. ботиғи яна сувга тўла бошлаган: 1972 й. майд. 2,73 км² га етган. 3. 1980 й.ларда бутунлай қуриб қолди.

ЗОКИРОВ Акмал Боқижонович (1971.7.5, Тошкент) — кикбоксинг бўйича жаҳон чемпиони, халқаро тои-фадаги спорт устаси (1996). 1993 й.дан Тошкентдаги «Биллур» спорт клубида кикбоксинг б-н шугуллана бошлади. Мураббийси — Б. Ш. Зокиров. 3. 1994 — 98 й.ларда Ўзбекистон чемпиони, 1994 й. Осие чемпионатида 1-ўрин, 1995 й. жаҳон чемпионатида (Киев) 2-ўринни эгаллади. 9 жаҳон чемпионатида (Прага, 1996) 55 кг вазнда ғолиб бўлди. Бирмингем (Англия), Дубровник (Хорватия), Гданьск (Польша)да бўлиб ўтган жаҳон чемпионатлари совриндори. 3. ёш кикбоксингчилар б-н мунта-зам машғулот олиб боради.

ЗОКИРОВ Дони (1914.28.12, Самарқанд — 1985.26.11, Тошкент) — композитор, созанда (ғижжак), дирижёр. Ўзбекистон халқ артисти (1969). Тошкент консерваториясининг композиция син-

фини (Б. Надеждина) тугатган (1953). 1930 й.дан Самарқанд вилоят мусикали драма те-атри халқ чолғулари оркестрида гижжакчи, 1933 й.дан мусика раҳбари. Ўзбек давлат мусиқали театрида созанда (1936-37), Ўзбек давлат филармониясида халқ чолғулари оркестрининг бош созандаси (1937—40), Муқимий номидаги театрда (1940—47), Ўзбек давлат филармонияси ашула ва ракс ансамблида (1953—57) бадий раҳбар. Ўзбекистон телевидениеси ва радиоси ўзбек халқ чолғу асбоблари оркестрининг дирижёри (1948—53), 1957 й.дан бош дирижёри ва 1960 й.дан бадий раҳбари (1989 й.дан оркестр 3. номида). Ижоди ўзбек мусика меросига оҳангдош ва усулдош, лирик-драматик ва эпик образларга бой. «Ойнаса» балети (Т. Литвинова либреттоси, 1957, Б. Гиенко б-н ҳамкорликда), «Зайнаб ва Омон» операси, (Зулфия, 1958, Т. Содиков, Ю. Ражабий, Б. Зейдман б-н), «Далада байрам» мусикали комедияси (Ш. Саъдулла, 1954, С. Бобоев б-н), «Ёшликда берган кўнгил» (3. Фатхуллин, 1965), «Менинг Жаннатим» (С. Абдулла, 1970, К. Жабборов б-н), «Шахзода ва етим қиз» мусикали драмалари, 2 та симфоник (1947—50) ва «Қарши чўли гуллари» (1972) вокалсимфоник сюиталари, «Даврим садоси» (Б. Умиджонов б-н, 1970) кантатаси, «Ҳамза» поэма-вертюраси, «Лирик поэма», «Кўрмадим», «Бўлмаса», «Айб этмангиз», «Уртанур», «Эй, сабо» (Навой ғазаллари) каби романслар, «Она диёр», «Кўчалар», «Бекиёс диёр», «Самарқандим» каби кўшиқлар муаллифи. «Амирликнинг емирилиши», «Кутлуғ қон», «Улуғбек юлдузи» каби кино-фильмларга (ҳаммаси М. Зив б-н) мусика ёзган. 3. ўнлаб халқ («Қайтарма», «Шароб», «Фарғонача» каби) ва мумтоз («Чўли Ироқ», «Ёввойи Ушшоқ», «Насруллоий», «Ражабий», «Наво», «Савти Наво» ва б.) куйларни ўзбек чолғу асбоблари оркестри учун юксак даражада мослаштирган. Шу боис, композиторнинг ижодий услуги ҳам ўзбек мусика мероси анъаналарини бадий ишонарли

тарзда мужассам этган.

Ад.: Аҳмедов М., Дони Зокиров, Т., 1995.

ЗОКИРОВ Ислом Зоҳидович (1928.27.1 — Самарқанд — 2000.21.1) — акушер-гинеколог, Ўзбекистон ФА акад. (1995), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), тиббиёт фанлари д-ри (1965), проф. (1967), СамТИни тугатган (1948), шу ин-тда клиник ординатор (1948—51), акушерлик ва гинекология кафедраси ассистенти, доценти (1951-59), мудири (1959 й.дан). 3.нинг илмий ишлари ҳомиладорлик ва экстрагенитал патология, гестозлар, перинатология, жинсий аъзолар ўсмаларининг клиникаси ва эпидемиологияси; ҳомиладорлик, туғруқ ва ҳомилага тегишли нохуш омилларни барвақт аниқлаш, ҳомиладорликнинг муддатидан илгари барҳам топиш патогезида иммунологик, гормонал, фетоплацентар системалар етишмовчилигини замонавий усуллар б-н ўрганишга бағишланган. «Нормал акушерлик», «Патологик акушерлик» ўқув қўлланмалари, «Акушерлик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати» муаллифи. «Шухрат» медали (1994) б-н мукофотланган.

ЗОКИРОВ Марат (1939.21.3, Жиззах тумани) — илғор ўқитувчи, Ўзбекистон Қаҳрамони (2002). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган халқ таълими ходими (1990). СамДУ нинг физика-мат. ф-ти (1961), Самарқанд қишлоқ хўжалик ин-тининг агрономия ф-тини (1981, сиртдан) тугатган. 1961 й.дан Жиззах туманидаги 16-мактабда физика ўқитувчиси, 1976—84 й.ларда партия ишларида ишлаган. 1984 й.дан Жиззах туманидаги 36-мактаб, 1995 й. сент.дан Жиззах пед. ин-ти қошидаги иқтидорли болалар лицейи директори. 3. директорлик қилаётган лицейда ви-лоятнинг энг иқтидорли болалари танлов асосида уқимокда. Унинг тадбиркорлик қобиляти, ташаббускорлик фаолияти туфайли лицей хоналари замонавий кўргазмали воситалар б-н жиҳозланган. 2 та илмий методик рисола («Соғлом авлод — миллат кўрки», «Ҳеч

кимга бермаймиз сени, Ўзбекистон!)), 3 та қўлланма («Ўзлигини англаган халқ», «Маърифий сабоқлар», «Умумтаълим мактабларида ўқитувчиларнинг бўш вақтини таъминлаш») муаллифи.

ЗОКИРОВ Пўлат Қодирович (1932.15.1, Жалолобод — 1993.21.10, Тошкент) -геоботаник, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1989), биол. фанлари д-ри (1971), проф. (1983), Қ. Зокировнинг ўғли. Урта Осиё ун-тини тугатган (1954). Ўзбекистон ФА Ботаника ин-тида илмий ходим (1957—68), лаб. мудир (1969—82), ТошДУ юксак ўсимликлар кафедраси проф. (1983—85), Ўзбекистон ФА Ботаника боғи директори (1985—93). Ўсимлик хом ашёлари, ўтлоқлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш, геоботаник р-нлаштириш ва хариталар тузиш устида тадқиқот олиб борган.

ЗОКИРОВ Узув Боқиевич (1934.17.9, Тошкент) — фармаколог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1984), тиббиёт фанлари д-ри (1968), проф. (1970). ТошТИ ни тугатган (1958). Ўзбекистон ФА Усимлик моддалари кимёси ин-тида кичик ва катта илмий ходим (1961—69). ТошТИ фармакология кафедраси мудир (1978 й.дан). Тошкент фармацевтика ин-ти ректори (1985—88). Фармакология кўмитаси раиси (1995—98). Асосий илмий ишлари Урта Осиёда кенг тарқалган доривор ўсимликлардан ажратилган ҳамда синтез қилинган моддаларни излаш, ўрганиш ва амалиётга татбиқ этишга ба-ғишланган. Иссиқ иқлим шароитида к.х.да қўлланадиган пестицидлар б-н захарланганда ҳазм ферментлари фаоллигининг бузилиши ҳамда унинг оксил, ёғ, углеводлар парчаланиши ва сўрилишига салбий таъсирини илк бор илмий асослаб, олдини олиш йулларини ишлаб чиққан.

ЗОКИРОВ Қодир Зокирович (1906.25.7, Жалолобод — 1992.9.8, Тошкент) — ботаник, Ўзбекистон ФА акад. (1956), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1956), биол. фанлари д-ри (1951),

проф. (1951). СамДУни тугатган (1933). Ўрта Осиё ун-ти ўсимликлар систематикаси ва географияси кафедраси доценти (1941—43), Низомий номидаги Тошкент пед. ин-ти ботаника кафедраси мудир (1943—52), Ўзбекистон ФА Ботаника ин-ти директори (1952—56), Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ФА президенти (1957-61). Фарғона педагогика ин-ти ректори (1963-66), 1966 й.дан Ўзбекистон ФА Ботаника ин-ти Ўсимликлар ресурси бўлими мудир. Илмий ишлари ўсимликлар (таксономик бирликлар) системаси, флора, ўсимликлар қоплами ва ўсимликлар хом ашёларини ўрганишга оид. Ўсимликшунос-систематик сифатида кампирчопондошлар, торондошлар, кўкнордошлар, хилоладошлар ва б. оилаларни ўрганиб, янги туркум ва турларни кашф этди. Ўзбек тилида ботаника терминларини яратишга асос солди. 3. кўп жилдди «Ўзбекистон флораси»ни тузишда фаол қатнашди. «Русча-ўзбекча ботаника атамаларининг қисқача изоҳли луғати»ни (бошқа муаллифлар б-н бирга, 1963), кейинчалик «Ботаникадан русча-ўзбекча энциклопедик луғат»нинг I жилдини чоп этди (Х. Жамолхонов б-н ҳамкорлик-да). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1968).

Ас: Зарафшон дарёси ҳавзаси флораси ва ўсимликлар қоплами [2 жилдди], Т., 1955, 1961.

ЗОКИРОВ Ғулом Шокирович (1938. 14.5, Тошкент) — механика ва бошқариш жараёнларини алгоритмлаш со-ҳасидаги олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1994). Техника фанлари д-ри (1981), проф. (1983). Тошкент т. й. транспорти муҳандислари ин-тини тугатган (1960). «Кибернетика» ИИЧБда катта илмий ходим (1964—71), «Ўзқишлоқтехника» бирлашмаси (1971—73), Ўзбекистон давлат режалаш кўмитасида (1974—86) ҳисоблаш маркази директори. Тошкент ирригация ва к. х.ни ирригациялаш муҳандислари ин-тида машина ва механизмлар назарияси

кафедраси мудири (1986—2000). Илмий ишлари машина ва механизмларни синтезлашга оид.

Ас: Машина ва механизмлар назари-яси, Т., 2002.

ЗОКИРОВА Маҳфузахон (1952.19.10, Ёзёвон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Фарғона пед. ин-тини тугатган (1980). 1970 й.дан Ёзёвон туманидаги 31-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси, геогр. ўқитувчиси, 1987 й.дан директор. 3. дарс жараёнида таълим ва тарбия беришнинг ноанъанавий усулларида самарали фойдаланади.

ЗОКИРОВА Ширмонхон Шокировна (1953.4.9, Жалолқудук тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Андижон пед. ин-тининг бошланғич таълим методикаси ф-тини тугатган (1980). Педагогик фаолияти 1971 й.дан бошланган. У Жалолқудук туманидаги 23-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси. 3. фаолияти даврида ўз ишининг устаси, ёш авлодга ўзидаги бор билимини сингдира оладиган меҳрибон устоз сифатида намоён бўлди. 3. дарсларни кўргазмали қуруллар ва техника воситалари асосида ташкил этади.

ЗОКИРОВЛАР - 20-а. Ўзбекистон мусиқа санъатига улкан хисса қўшган ўзбек санъаткорлари оиласи. Сулола бошлиғи опера хонандаси (лирик-драматик баритон), Ўзбекистон халқ артисти (1939) Карим Зокиров (1912.12.3 -Тошкент - 1977.19.2). Москвадаги Ўзбек опера студиясида таълим олган (1934—36). Ижодий фаолиятини 1928 и. драматик актёр сифатида бошлаб, дастлабки ролларини Ўзбек давлат драма театри (1928—29), Ишчи-ёшлар театри (1930—31)да ўйнаган. 1931—34 ва 1936—39 й.ларда Ўзбек давлат мусикали театри, 1939—77 й.лар Навоий номидаги опера ва балет театрининг етакчи яккахон хонандаси. Мусикали драмаларда Фарҳод (Хуршид; В. Успенский, «Фарҳод ва Ширин»), Нёмат (Ф. Зафарий; Т. Жалилов, «Ҳалима»), Мажнун (Хуршид; Т. Содиков, «Лайли

ва Мажнун») каби; операларда Улуғбек (А. Козловский, «Улуғбек»), Торобий (О. Чишко, «Маҳмуд Торобий»), Тоҳир (Т. Жалилов, Б. Бровцин, «Тоҳир ва Зухра»), Иброҳим (Р. Глиэр, Т. Содиков, «Гулсара»), Шох Баҳром (М. Ашрафий, «Дилором») сингари образлар яратган. «Майсаранинг иши» (С. Юдаков) операсидаги Муллаўст образи К. 3. талкинида ўзига хос бадий ифодасини топган.

К. 3. чет эл мумтоз асарлари асосидаги (Эскамилъо, Ж. Бизе, «Кармен; Елецкий, П. Чайковский, «Мотка қарғаси» ва б.) ва Қозоғистон, Озарбайжон композиторлари (Эр Таргин, Е. Брусилловский, «Эр Таргин»; Ҳасанхон, У. Ҳожибеков, «Кўр ўғли»; Кажар, А. Спендиаров, «Ал-маст» каби) операларидаги ролларни ҳам ма-ҳорат б-н ижро этган. К. 3.нинг куйлаш услуби очик товуши, ўзбек миллий, шунингдек, замонавий ижрочилик анъаналари б-н узвий боғлиқ. Халқ ашулалари, ўзбек бастакорлари асарлари ва айрим мақом парчалари — «Истарман», «Эй нигорим», «Чоргоҳ I, II, III», «Навбахор», «Кўчабоғи I — II», «Гиря», «Каримқулбеги I—II», «Дугоҳ» ва б. К. 3. ижросида юксак бадий ифодасини топган.

К. 3.нинг рафикаси Шохиста Саидова (1917 — Тошкент — 2000.7.2) — актриса, хонанда. Муқимий номидаги театрда ишлаган (1952—62). Энг яхши роллари: Моҳимбону («Тоҳир ва Зухра»), Гулрух («Равшан ва Зулҳумор»), Бекачи («Алломиш»), Ам-ма («Ҳолисон», «Нурхон»), Роҳатой («Офтобхон») ва б. У, шунингдек, моҳир лапар ижрочиси ҳам бўлган.

Ўғли Ботир Зокиров (1936. 26.4, Москва — 1985.23.1, Тошкент) — хонанда (лирик-драматик тенор), актёр, рассом. Ўзбекистон халқ артис-ти (1965). Ўзбек замонавий профессионал эстрада кўшиқчи (ижрочи)лигининг асосчиси. Тошкент давлат консерваториясининг вокал ф-ти (1952— 57), Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати ин-тининг реж.лик ф-ти (1958—62)да таълим олган. «Ёшлик» ансамбли (1957), Ўзбек

давлат эстрада оркестри (1958—70) як-кахон хонандаси. Тошкент мюзик-холлининг ташкилотчиси, яккахони ва бадий раҳбари (1972—78). 1978 й.дан «Ўзбекконцерт»нинг яккахон хонандаси. Б.З. ўта таъсирчан тембри, ширдор овозга эга бўлган. Ижро этган кўшиқларининг акасиятини тугал ва теран лирик-драматик асар даражасига кўтара олган. Репертуаридаги қатор кўшиқлар композиторлар томонидан Б. З. ҳамкорлигида, унинг овозига мўлжаллаб яратилган. Ижодида ўзбек композиторларининг романс ва кўшиқлари муҳим ўрин тутди: М. Бурҳонов — «Мафтун бўлдим», «Намедонам, чи ном дорад»; И. Акбаров — «Ёр кел», «Раъно», «Газли», «Сени эсламан»; Сайфи Жалил — «Мажнун монологи», «Кечалар юлдуз санаб» ва б. Шунингдек, эстрада услубида кайта ишланган хинд («Нечун хаёлга чўмдинг?», «Дил орзуси», «Мейчале»), эрон («Маро бебус», «Айрилиқ кўшиғи»), миср («Арабча танго», «Уйкум ўғриси»), сурия («Ўтмишимга йиғлайман»), ливан («Гўзал қиз»), мексикан («Алвидо муҳаббат»), италян («Яшасин муҳаббат») кўшиқларини, чет эл муаллифларидан Э. Масиас, Ж. Брель (Франция), Чоудхури, Р. Шанкар (Ҳиндистон), Фатхулла Сулаймон (Сурия), Фарид ал-Атраш (Миср), ака-ука Раҳбонийлар (Ливан), Д. Ристич (Югославия) асарларини оригинал (ҳар бирини ўз тилида) ижро этган. Б. З.нинг расом сифатида яратган «Автопортрет», «Саратон», «Гумбазлар», «Болалик кўчаси», «Чор минор» каби асарлари маълум. Бир қанча ҳикоя, очерк ва шеърлар, шунингдек, «Сўғд элининг қоплони» операси (Ик. Акбаров)нинг либреттосини ёзган. «Кичик шахзода» (А. де Сент-Экзюпери), «Соя» (Е. Шварц) асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Киноактёр сифатида Ёш муҳандис («Гулар очилганда»), Рабиндранат Тагор («Оловли йўллар»), Абдулло («Дахонинг ёшлиғи») каби образлар яратган. «Ўзбектелефильм» студияси Б. З.га

бағишланган «Менга кўшиқчибер» ва «Айтилмай қолган қушиқ» ҳужжатли фильмларни, ўғли Баҳодир Зокиров «Ўша, ўтган кунлар» фильмини суратга олган. Тошкент кўчаларидан би-рига Б. З. номи берилган. Шунингдек, Жиззахдаги санъат билим юрти, Самарқанддаги ёшлар санъат маркази унинг номи б-н юритилади. 1994 й. Б. З. номида эстрада оркестри ташкил этилди (ҳоз. «Ўзбекнаво» қошида). Франция, Австрия, Германия, Куба, шунингдек, Африка мамлакатларида гастролда бўлган. 1995 й. «Ботир Зокиров жамғар-маси» ташкил этилди. 1989 й. дан унинг номида замонавий эстрада кўшиқчилари танлови ўтказилади.

Қизи Луиза Зокирова (1938.7.1, Тошкент) — эстрада хонандаси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1965). Энг яхши кўшиқлари: «Наманганинг олмаси», «Қоралар-копқоралар», «Эй, меҳрибоним», «Ёввойи танавор». Шунингдек, хинд, араб, индонезча кўшиқлари б-н танилган.

Ўғли Навфал Зокиров (1941.19.3 — Тошкент — 1976.9.11) — эстрада хонандаси. Тошкент давлат консерваториясининг опера синфини тугатган (1968). Бутуниттифок эстрада танлови лауреати (1969). Энг яхши кўшиқлари: «Айт», «Кўрмадим», «Майсаранинг иши»дан Ҳожи Дарға арияси. Шунингдек, Америка ва Европа мамлакатлари кўшиқларини ижро этган. Айниқса, гастрол-концерт фаолияти унинг ижодида алоҳида ўрин тутди.

Ўғли Фаррух Зокиров (1946.16.4, Тошкент) — эстрада хонандаси, бастакор. Ўзбекистон (1987), Қорақалпоғистон (1993), Қозоғистон (1995), Қирғизистон (1996), Тожикистон (2000) халқ артисти. Тошкент давлат консерваториясида таълим олган (1966-69), Тошкент давлат маданият ин-тини тугатган (1999). Узбек давлат эстрадасининг яккахон хонандаси (1969—71), 1971 й.дан Ўзбекистонда хизмат кўрсатган давлат «Ялла» ансамбли хонандаси, бадий раҳбари (1976 й.дан), 2002 й.дан Ўзбекистон

Республикаси Маданият ишлари вазирлиги ўринбосари. Ф. 3. майин ва ширали овоз соҳиби, ўзбек миллий ва замонавий эстрада аъёнларига таянади. «Ялла» ансамбли репертуарини қай-та ишланган ўзбек халқ лапар, ялла ва б. кўшиқлари («Йўл бўлсин», «Яллама ёрим», «Ғайра-ғайра», «Ҳандалак», «Қилпиллама», «Ганжа Қорабоғ» ва б.) б-н бойитган, шунингдек, замонавий ўзбек эстрадаси миллий аъёнларга асосланган омма-боп мусика («фолькпоп») услубининг юзага келишига муҳим ҳисса қўшган. «Майсаранинг иши» (С. Юдаков) операсидан Мулладўст, Ҳидоятхон, Ҳожи Дарға арияларини эстрада услубида айтган, шунингдек, кўпгина фильмлар («Темир хотин», «Водиллик келин», «Орзулар оғуши-да», «Майсаранинг иши» ва б.) даги кўшиқларнинг муаллифи ва ижрочиси. «Масхарабоз», «Тунги юлдуз», «Сен бўлмасанг ёнимда», «Бой-чечак», «Ғазал», «Рубойи», «Муסיкий чойхона», «Лайли», «Мажнунтол», «Лола», «Хаёлимда булдинг уззу кун», «Учкудук», «Шаҳрисабз», «Ўзбекистон ватаним» каби кўшиқларнинг муаллифи. Жаҳоннинг деярли барча минтақаларида ўзбек эстрада санъатини («Ялла» ансамбли б-н) тарғиб этган. Ўзбекистон Республикаси 1-чақириқ Олий Мажлиснинг депутаты. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989). «Шухрат» медали б-н тақдирланган (1996).

Ўғли Жамшид Зокиров (1948.11.7, Тошкент) — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1995). Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1971). 1971 й.дан Ҳамза театрининг актёри. Энг яхши роллари: Альберт («Оқшомдан тушгача»), Фарҳод («Кузнинг биринчи куни»), Холмат («Бой ила хизматчи»), Эркак («Тақдир эшиги»), Степан («Мардикор»), Эркак («Алдагани хотин яхши») ва б. Кинода Ота («Орзулар оғушида»), Ҳаким («Келинлар кўзғолони»), Олимтой («Темир хотин») каби ролларни ўйнаган ва видеофильм-

ларда суратга тушган: Декан («Домла»), милиционер («Тартиб»), Шариф Номозов («Шайтанат») ва б.

Ўғли Равшан Зокиров (1951.19.3, Тошкент) — хонанда, рассом. Тошкент давлат маданият ин-тини тугатган (1990). Унинг репертуаридан «Лайли» [шу кўшиғи б-н «Асия даусы» (Қозоғистон) фестивалида биринчи ўринни олган], «Барно», «Рубобим тори» каби кўшиқлар ўрин олган. Лирик мавзуда раем ва портретлар чизган. 1995 й.дан «Ботир Зокиров жамғармаси»нинг директори.

Келини Гавҳар Зокирова (1949.10.9, Тўйтепа) — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1988). Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1971). 1971 й.дан Ҳамза театри актрисаси. Энг яхши роллари: Амалия («Қароқчилар»), Агафья («Уйланиш»), Жамила, Гулбаҳор («Бой ила хизматчи»), Дездемона («Отелло»), Аёл («Тақдир эшиги»), Гулнор («Қутлуғ кон»), Биби-хоним («Соҳибқирон Темур»), Фаришта («Шайтон ва фаришта») ва б. Кинода Нигора («Туйлар муборак»), Гули («Юлдузингни бер осмон!»); видеофильмларда Вазира («Олмос камар»), Ҳамшира («Абадият қонуни»), Гулираъно («Домла»), Насиба («Шайтанат») каби образлар яратган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989).

Ботир Зокировнинг ўғли Бахтиёр Зокиров (1962.9.8, Тошкент) — киноактёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1997). ВГИКни тугатган (1983). 1983 й.дан киноактёр студиясида ишлайди. Энг яхши роллари: Ибн Сино («Даҳонинг ёшлиғи»), Ҳидоят-хон («Майсаранинг иши»), Хусайн («Амир Темур»), Хирург («Касалхона»), Бўрибой («Армон») ва б. «Илҳом» театр-студиясида ҳам роллар ижро этган: Иоканан («Саломея»), Демон («Тойбе-ле ва унинг Демони»), Охун («Оппок, оппок қора лайлак») кабилар шулар жумласидан.

Тўхтасин Ғафурбеков, Моҳина Аширова.

ЗОКОНИЙ Низомиддин Убайдулло

(1270/1280 - Эрон - тахм. 1370) -форс ёзувчиси ва шоири, форс адабиётида ҳажв (сатира жанри) асосчиси. Закон ва Бағдоддаги билим масканларида таълим олган. Араб ва форс тилларида ижод қилган. З.нинг «Наводир ул-амсол» («Нодир масаллар»), «Ахлоқ ул-ашроф» («Зодагонлар ахлоқи»), «Сад панд» («Юз насиҳат») каби асарлари форс адабиётининг нодир намуналари ҳисобланади. «Муш-у-гурба» («Мушук ила сичқон») кичик ҳажмли мажозий дostonи жаҳон халқларининг кўплаб тилларига, шунингдек, ўзбек тилига ҳам таржима қилиниб, 1907—09 й.ларда бир неча бор чоп этилган.

ЗОЛОТАРЁВ Василий Андреевич (1872, Таганрог — 1964, Москва) — рус ком-позитори, муסיқашунос олим, педагог. Россияда хизмат кўрсатган артист (1932), проф. (1918). Белоруссия халқ артисти (1949). Петербург консерваториясини тугатган (1900). Ўзбекистон композиторлик ижодиёти, хусусан, вокал-симфоник муסיқа ривожига ҳисса қўшган. З.нинг «Оқ гул» операси, ўзбек халқ куйлари («Ражабий» ва «Мирзадавлат») асосидаги «Фарғона марши», «Ўзбек рапсодияси» ва рақс сюитаси (1931), «Навоийнинг 6 ғазали» вокал-симфоник сюитаси (1941), ўзбек шоирларининг шеърларига ёзган романслари бор. Опера, балет, камер асарлари, шунингдек, «Фуга. Амалий ўзлаштириш учун қўлланма» (3-нашри — 1965) ва б. китоблар муаллифи.

ЗОЛОТНИК (рус.) — 1) кад. рус огирлик улчови; 1 золотник = 1/96 фунт = 4,266 г; 2) буг машиналари ва турбиналари, пневматик механизмлар, гидроавтоматика тизимлари ва ростловчи курилмаларда буг, суюқлик ёки газ оқимини тақсимлаб берадиган кўзғалувчан клапан. З.нинг қутисимон, цилиндрик ва бурилма турлари бор. Қутисимон З. тункарилган кути / дан иборат. У тортки 2 восита-сида З. сирти 3 буйлаб чап ёки уннга ҳаракатланиб, туйнук 4 ва 5 ни очади ёки ёпади. З.нинг ҳолатига қараб, туйнук З.нинг иш суюқлиги ёки газли қисми 6

ёки бўшлиқ 7 б-н туташади.

Цилиндрик З.нинг иши қутисимон З.никага ўхшаш У иккита поршень / ва 2, шток 3 ва туйнукли втулка 4 дан иборат. Бурилма З. кавариқ қисм /, втулка 2 (иккита 3 ва 4 туйнукли), кўзғалмас ўқ 5 дан иборат. З. ўқ атрофида айланганда туйнуқлар, камералар 6 ёки 7 б-н туташади, иш суюқлиги ёки газ оқими керакли томонга йўналади.

ЗОЛЯ (Zola) Эмиль (1840.2.4 — Париж — 1902.29.9) — француз ёзувчиси. Илк ижоди романтизм руҳида: «Нинон эртақлари» (1864), «Клоднинг тавбаси» (1865), «Марҳумнинг васияти» (1866) ва б. 60-й.ларда натуралистик руҳдаги «Ўликлар васияти» (1866), «Тереза Ракен» (1867), «Мадлен Фера» (1868) каби романлар езди. «Ругон-Маккарлар» 20 жилдли романлар туркумида (1871-93) Наполеон давридаги сиёсий тузум қораланган («Ругонларнинг улғайиши», 1871; «Тор-мор», 1893), жамиятдаги молиявий хийла-найранглар фош этилган («Ўлжа», 1872; «Пул», 1891), киборларнинг ахлоқсизлиги кўрсатилган («Нана», 1880), амалпараст, маънавий кашшоқ кимсалар калака қилинган («Париж қуртлари», 1873), насронийларнинг тескаричилик ҳаракатлари фош этилган («Плассаннинг забт этилиши», 1874). З. бир қатор романларида оддий меҳнаткашларнинг олижаноб тимсолларини ёрқин бўёқларда тасвирлаган. Хусусан, «Қопқон» (1877) романида қосиб ва ҳунармандлар ҳаёти, «Ҳамал» (1885) романида эса ишчиларнинг турмуш тарзи акс этирилган. «Тереза Ракен» (1873 й.да саҳналаштирилган) драмаси ва «Рауберден ворислари» комедияси ёзувчининг энг яхши саҳна асарларидир. З. ижодида ижтимоий мав-зулар устувор мавкега эга. «Уч шаҳар» трилогияси («Лурд», 1894; «Рим», 1896; «Париж», 1898), тугалланмай қолган «Тўрт инжил» тетрологияси («Ҳосилдорлик», 1899; «Меҳнат», 1901; «Ҳақиқат», 1903) бунга мисол бўлади. З. ижтимоий ҳаётга ҳам фаол аралашган ва 19-а. охирларида Францияда жуда қатта

шов-шувга сабаб бўлган «Дрейфус иши» (бошқа миллат вакилининг сохта айб б-н камалишига қарши) бўйича Франция Республикаси Президентига «Мен коралайман!» (1898) номли очик хат б-н мурожаат қилган. Республика ҳукумати 1898 й. 23 фев.да ёзувчини қамаш ҳақида хукм чиқаради. 3. чет элга қочади (1899 й.да Ватанига қайтади). 3. халқ учун театр яра-тишни орзу қилган эди. «Франциянинг олға юриши» туркумидаги драмаларида инқилобий шиор остида мустабиллик руҳини яширган Учинчи республикага қарши курашни давом эттиришни мақсад қилган эди. Лекин бу мақсадини амалга оширолмади. 3. ро-манларида гарчи қалтис ижтимоий зиддиятлар тасвирланган бўлса ҳам, у маълум сиёсий тузумга дастёрлик қилишни ор деб билган. У ҳар доим ўзи танлаган тамойилга — ҳаққоният та-мойилига содик қолади. Унинг романларини ўқиб бутун бир давр ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин. 3. нинг «Ҳикоялар» (1937), «Тегирмон камали» (1942) ва «Ҳамал» (1981, таржимон Хайрулла Эргашев) асарлари ўзбек тилида нашр этилган.

ЗОМАН — метилфторфосфонат кислотанинг пинаколил эфири, нервни фалажлайдиган захарловчи модда. Ранг-сиз, камфора ҳидли суюқлик. Суюқланиш т-раси — 80°, қайнаш т-раси 190° (ажралиш б-н); зичлиги 1013 кг/м³, 20°да учувчанлиги 3 мг/л. Сувда оз (20°да 1,5%), спирт, кетон, эфир ва алкилгалогенидларда яхши эрийди. 3. организмга (кўпроқ тери орқали) кучли таъсир қилади. Ундан захарланиш белгилари зя/шкдагиға ўхшаш. 3. сув таъсирида секин, аммиак ва аминларнинг сувдаги эритмаларида тез гидролизга учрайди. Шу сабабли бу реакциялардан 3.ни дегазациялашда (зарарсизлантиришда) фойдаланиш мумкин. 3.дан сакланиш учун противогазлар, танани ҳимоя қиладиган воситалар ва антидотлардан фойдаланилади. 3. илк бор захарловчи модда сифатида 1944 й. Германияда синтез қилинган (яна қ. Захарловчи моддалар).

ЗОМБА — Малавидаги шаҳар. Мамла-катнинг жан.да, Зомба тоғининг ўрмонли ён бағрида, 900 м баландликда жойлашган. Аҳолиси шаҳар атрофи б-н бирга 65,9 минг киши (1998). 3.га 1886 й.да асос солинган. 1891 — 1964 й.ларда Британиянинг Ньясаленд протектората (1953—63 й.ларда Родезия ва Ньясаленд Федерацияси)нинг маъмурий маркази. 1964—74 й.ларда мустақил Малави давлатининг пойтахти. Ун-т бор. Ёзги курорт. Шаҳар атрофида тамаки плантациялари бор.

ЗОМИН — Зомин туманидати шаҳарча (1986). Зомин туманининг маъмурий маркази. Вилоят маркази Жиззах ш.дан 68 км. Зоминсув сойдан сув ичади. Якин т. й. станцияси Даштобод (20 км). Аҳолиси 16,9 минг киши (2000). 3. тарихий шаҳар бўлиб, қадимда Сарсанда, Сусанда, Сабза номлари б-н ҳам юритилган. Унинг асос солинган йили номаълум. Лекин араб географ сайёҳ олимлари Ибн Ҳавқал, Муқаддасийлар (Ю-а.)нинг маълумотларига кўра, 3. араблар келмадан олдин ҳам бўлган ва Уструшонада йи-рик шаҳарлардан ҳисобланган. Шаҳар Зоминсувнинг ҳар иккала соҳилига жойлашган. 10-а.да 3. ёнида қад., араблар келгунга қадар бўлган эски шаҳарнинг харобалари сакланганлиги манбаларда қайд этилган. Шаҳар ёнида жоме масжиди бўлган. 3.нинг Самар-қанд, Бухоро, Шош (Тошкент) ва Фаргона водийси ш.ларини боғловчи катта қарвон йўлида жойлашганлиги унинг раванқига ижобий таъсир этган. 15—17-а.ларда 3. мустақкам қалъадан иборат вилоят маркази эди. 1868 й. рус пошхо ҳукумати қўшинлари томонидан босиб олингунга қадар Бухоро амирлигига қарашли бўлган ва вакт ўтиши б-н аввалги мавқеини йўқотган. 3.да автокорхона, туман қурилиш бошқармаси, маҳаллий саноат ва миллий буюмлар и.ч. корхоналари, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, йўл қурилиш ва таъмирлаш идо-раси, маданият уйи, алоқа бўлими, уму-мий таълим мактаблари, кутубхоналар, туман

марказий касалхонаси, санитария эпидемиология ст-яси, дорихона бор. Зомин — Тошкент, Зомин — Жиззах, Зомин — Гулистон йўналишларида автобус қатнови йўлга қўйилган.

ЗОМИН ТОҒ-ЎРМОН ДАВЛАТ ҚЎРИҚХОНАСИ - Жиззах вилоятида жойлашган. Туркистон тизма тоғлари ғарбий қисмининг шим. ён бағрида, Кўлсой ва Ғўралассой ҳавзаларини ишғол этган. Жан. Тожикистон б-н чегарадош. Майдони 15,5 минг га, шундан 11,2 минг га арча ўрмонзорлари. Дастлаб 1926 й.да Ғўралас тоғ-арча қўриқхонаси номи б-н ташкил этилган. Қўриқхонада тоғ ўрмонларини ва арча биол.сини ўрганиш, арчазорларни кўпай-тириш, ҳайвон ва ўсимлик турларини саклаб қолиш ишлари олиб борилади. Рельефининг мураккаблиги ва турли иқлим-тупроқ шароитларига кўра, қўриқхонада 3 ўсимлик минтақаси (дашт, ўрмон, субальп) мавжуд. Қўриқхона худуди типик тоғли ўлка бўлиб, денгиз сатҳидан 1760—3500 м баландликда (энг юқори нукта — Туралас тоғи 3560,5 м баландликда). Йиллик ўртача v ёғин миқдори 400 мм дан ортки. Иқлими кескин континентал, максимал ҳарорат ёзда 33° , кишда — $35—38^{\circ}$. Қўриқхона худудида арчазорларнинг куйи қисмида (1900—2700 м) Зарафшон арчаси ва қора арча, ўрта қисмида (2100—2800 м) совур арча, юқори қисмида (2100—3200 м) ўрик арча усади. Булардан энг кўп учрайдигани совур арчадир. У қора арча ва ўрик арча орасида ҳам ўсаверади. Қўриқхонада 180, ҳатто 400 ёшга кирган арчалар бор. Арчадан ташқари Тяньшан четани, Туркистон қайини; буталардан зирк, наъматак, учқат, ирғай, тобулғи ўсади. Қўриқхона ҳайвонот дунёси хилма-хил. Қўриқхонада Республика Қизил китобига киритилган туркистон силовсини, оқ тирноқли айиқ, архар, барс шунингдек, бўри, бўрсик, тулки, жайра, тўнғиз ва б. яшайди. Қўриқхона худудида ўсимликларнинг 720, турли қушларнинг 130, сут эмизувчиларнинг 37 тури, судра-

либ юрувчилардан 8, балиқнинг бир тури тавсифланган.

Паррандалардан пушти шақ-шақ, тўрғай, миққий, зағча, зағизгон, каклик, бедана, болтатумшук, говкаптар, ғуррак, туркистон уккиси, бойкуш ва б. бор. Қўриқхонада унинг ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини ўрганиш бўйича илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган тадқиқот ишлари олиб борилади.

Борис Дьякин.

ЗОМИН ТУМАНИ - Жиззах вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган (1962 й. 24 дек.да Жиззах тумани б-н бирлаштирилган, 1964 й. 31 дек.да қайта тузилган). Шим.да вилоятнинг Зарбдор тумани, ғарбда Бахмал ва Жиззах туманлари, шарқда, шим.-шарқда Янгиобод тумани, жан.-шарқда Тожикистон Республикаси б-н чегарадош. Майд. 2,87 минг км². Аҳолиси 120 минг киши (2001). 3. т. да 2 шаҳарча (Даштобод, Зомин) ва 11 қишлоқ фу-қаролари йиғини (Бешкуби, Гулшан, Дуоба, Навоий, Обихаёт, Тинчлик, Тошкесган, Чорвадор, Ширин, Янги-хаёт, Ғаллакор) бор. Маркази — Зомин шаҳарчаси.

Табиати. 3. т. нинг шим., марказий ва шарқий қисми пасттекислик, жан.-ғарби кир, адир ва тоғлардан иборат. Ер юзаси шим. дан жан.га томон кўта-рилиб боради. Икдими кескин континентал, ёзи иссиқ, курук, киши бир оз совук. Январнинг ўртача t -раси — $1,5^{\circ}$, июлники 32° . Йиллик ёғин 350—360 мм. Вегетация даври 240 кун. Адир қисми кумтош, кум, мергель, лёсслардан тузилган, усти чакиртошлар б-н қопланган. Жарлар ва езда қуриб қоладиган сойлар бор. Баҳорда сойлар тўлиб оқади. Шим. ва марказий адирларнинг тупроги лёсс устида ҳосил бўлган бўз, оч бўз, типик бўз тупроқлардан, жан. қисмидаги адирлар гипсли оч бўз тупроқлардан таркиб топган. Текисликларда бўз, қўнғир тупроқ. Туман худудидаги Зо-минсой дарёси, Аччисой, Пешағарсой, Уволсой, Туркман, Жалоир, Хўжамушкентсайдан суғоришда фойдаланилади. Экин экил-

майдиган ерларда шўра, шувок, янтоқ, коврак, окқурай ва б. ўсади. Жан. тоғли қисми (Туркистон тоғи)да қалин арчазорлар, табиий ўрмонлар бор. 3. т.да Зомин тоғ-ўрмон давлат кўриқхонаси, Зомин халқ боғи жойлашган. Ёввойи ҳайвонлардан айик, бури, силовсин, чиябўри, тулки, кийик, архар, кушлардан бургут, лочин, қирғовул, каклик, ўрдак яшайди. Сув ҳавзаларида балиқ тури кўп.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар. Шунингдек, қирғиз, рус, татар, тожик ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га 42 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 23 минг киши.

Хўжалиги. Қ. х.да ғаллачилик ва чорвачилик асосий ўринни эгаллайди. Туманда ширкат, фермер, жамоа хўжаликлари, 2 ўрмон хўжалиги мавжуд. 197 минг га ерда деҳқончилик қилинади. Ғалла, полиз, сабзавот, ем-хашак экинлари, картошка етиштирилади. Пичанзорлар, яйловлар, тоқзорлар ва қўчатзорлар бор. Қорамол, қўй-эчки (шу жумладан қоракўл қўйлари), от, парранда боқилади. 40 дан зиёд хусу-сий, 14 кичик қорхона, 40 дан ортиқ тижорат дўконлари фаолият кўрсатади. 70 дан ортиқ умумий таълим мактаби бўлиб 30 мингга яқин ўқувчи таълим олмаққа. Лицей, гимназия бор. 11 клуб, 34 кутубхона, 385 ўринли 3 ши-фоҳона, 8 қишлоқ даволаш амбулаторияси, 6 қишлоқ врачлик пункти, 5 до-риҳона, 94 маиший хизмат кўрсатиш шо-хобчаси, ўлкашунослик музейи ишлаб ту-рибди. Туман ҳудудидан қад. Буюк ипак йўли ўтган. Уструшо-на, Зомин, Пешағар каби тарихий жойлар, қўхна қалъа қолдиқлари, қад. қабристонлар сақланган. 1932 й.дан «Шарқтонги» газ. чиқади (адади 2000). Туман ҳудудидан Тошкент — Самарқанд т.й. ўтган. Зомин — Тошкент, Зомин—Жиззах, Зомин — Гулистон каби йўналишларда автобус ва такси қатнови йўлга қўйилган.

ЗОМИН ХАЛҚ БОҒИ, Зомин миллий боғи — Зомин тоғ-ўрмон минтақасида қишки спорт турлари маркази, соғломлаштириш спорт мажмуаси

тарзида 1976 й.да ташкил этилган. 1978 й.да «Ўзбекистон халқ боғи» номи берилган. 1993 й.дан ҳоз. номда. Таркибига Зомин ўрмон хўжалигининг Зомин участкаси, Ўрмон хўжалиги ин-тининг Кўлсой таянч пункти, Зомин тоғ-ўрмон давлат кўриқхонаси кирган. Умумий майд. 24,1 минг га (2002).

3.х.б. Зомин туманиря, асосан, Туркистон тоғи, қисман Молғузар тоғининг 1000—4030 м гача бўлган баландликларида жойлашган. Унинг геоморфологик ландшафти ҳар хил бўлиб, табиий шароитлари тоғ баландлик поясларига боғлиқ. Ҳудудининг геологик тузилишида энг юқори табақани ҳар хил палеозой (сланец, оҳақ, кум-тошлар) ётқизиқлари ташкил қилади. Палеоген ва неоген ётқизқилари ҳам кенг ривожланган. Айниқса кенглиги 500 м ва чуқурлиги 450 м тенг бўлган Чўртанга жарлигидаги шаршара, Супа текислиги туристик жиҳатдан катта эътиборга эга.

Бу боғ ҳудудидан асосан Сангзор ва Зоминсув дарёси ҳавзалари жойлашган. Умуман боғнинг гидрографик тармоқлари унчалик қалин эмас. Халқ боғининг умумий иқлими континентал ва қурғоқчил. Боғҳудудидан Сангзор —1307 м, Кўлсой — 2100 м, Гуралаш — 2260 м ва Шаҳристон — 3200 м метеорологик ст-ялари жойлашган. Тоғолди ерларида йиллик ёгин миқдори 353 мм, баланд тоғларда 348 мм, ўрта тоғларда эса 405 мм га тенг, уларнинг 50—6 баҳор фаслига тўғри келади. Ҳавонинг йиллик ўртача нисбий намлиги 30— 35% ташкил қилади, ўртача йиллик ҳарорат кўрсаткичи 21,7°—26,3° га тенг. Кўлсой, Шаҳристон пунктларида июнь ойининг ўртача ҳарорати 21,9°—9,9° га тенг.

Боғда тўқ кулранг, оч жигарранг, арча ўрмонзор тупроқлари, юқори тоғ яйлов, ўтлоқи-ботқоқи, ўтлоқи туп-роқлар турлари учрайди. Ўсимликлар дунёси дашт, арча ўрмонзорлари, тоғ ксерофитлари ва субальп поясларидан иборат. Арчазорлар боғ майдонининг 55% ташкил қилиб, 2000—3000 м баландликларда жойлаш-

ган. Бу ерда арчанинг зарафшон (кора арча), совур-арча ва туркистон арчалари турлари тарқалган. Боғ минтақаларида 400 ёшли ва ундан катта арчаларни учратиш мумкин. Айниқса боғ худудида доривор ўсимликларнинг 30 дан ортиқ тури, лолаларнинг кўплиги, мевали буталарнинг кенг тарқалиши эътиборга сазовор. Умумий ўсимликлар турлари сони 100 дан ортиқ. Боғда дарахтларнинг 8, буталарнинг 15 ва ўт-ўланларнинг 220 дан кўпроқ турлари учрайди.

Ҳайвонот дунёси боғнинг ландшафтига қараб мослашган, аммо уларнинг тарқалишида алоҳида чегара йўқ. Пастки тоғ ландшафтларида (400—2000 м) тулки, кўён, чўл бўриси, бўрсик, туркистон сассиқ кузани; ўрта тоғ ландшафтларида оқ тирнокли айик, ёввойи тўнғиз, тулки, кўён, бўри, баланд тоғларда айик, тўнғиз, ўрта осий тоғ эч-киси, Северцев кўйи, оқ сувсар, силовсин; уй сичқони, ўрмон сичқони, арчазор сичқони, олмагон; қушлардан — чуғурчук, бургут, майна, сава, кўк қарға, зағизгон, сариқ чумчук, бул-бул, чуғурчук, бургут, улар, кирғий, укки, саъва, лойхўрак, кабутар бор. Зоминсув ва Сангзор ирмоқлари бўлган сойларда маринка ва шоҳ баллиқлар кўп; илонлардан сариқ илон, сув илони, чипор илон, қалқонтум-шуқ илон, туркистон агамаси ва сув бақалари учрайди.

Абдушукур Хоназаров.

ЗОМИНСУВ — Зомин туманидаги сой. Юқори оқимида Еттикечув, Дуоба қишлоғи яқинида Санганаксой, Зомин шаҳарчаси яқинида 3. деб аталади. Туркистон тизма тоғининг қарийб 2500 м баландликдаги шим.-ғарбий ён бағирларидан бошланувчи Ўриклисой, Гал-диравўт, Еттикечув ва б. сойларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. 3. Сирдарё Ховос — Жиззах т.й.га етмасдан Қўштамғали қишлоғидан 3,5 км жан.-шарқда тугайди. Уз. 58 км, ҳавзасининг майд. 704 км². 3. кўпроқ қор, ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 1,83 м³/сек. (Дуоба

қишлоғи яқинида), энг катта сув сарфи 16,8 м³/сек (1969. 28. 05). Тўлинсув даври (апр. — авг.)да йиллик сарфининг 60—65% оқиб ўтади, қишда баъзан қуриб қолади. Энг серсув ой — июнда ўртача сув сарфи 4,56 м³/сек га тенг. 3.дан Зомин шаҳарчаси, Дуоба, Еттикечув, Қушчи ва б. қишлоқлар сув ичади, экин майдонлари суғорилади.

ЗОММЕРФЕЛЬД (Sommerfeld) Арнольд (1868.5.12, Кенигсберг — 1951.26.4, Мюнхен) — немис физиги ва математиги. Кенигсберг ун-тини таъмомлаган (1891). Илмий ишлари атом назарияси, металллар назарияси ва математик физикага оид. Дифракциянинг аник, математик назариясини ишлаб чиқди (1895), Зоммерфельд интегралли тушунчасини фанга киритди (1896), икки муҳит чегарасига жойлаштирилган вертикал диполнинг нурланиш масаласини ҳал этди (1909). Н. Боринг атом моделига аникдик киритди ва релятивистик механика назариясини атом назариясига татбиқ қилиб, водород спектрининг назик структураси назариясини яратди (1916). 3. металларнинг квант назариясига асос солган (1928). У электронларнинг тормоз нурланиши назариясини ишлаб чиқди (1931). Фаннинг бошқа соҳаларига доир ишлар муаллифи.

ЗОНА (юн. Zone — минтақа) — Ер юзининг бошқа жойлардан бир қанча хусусиятлари б-н фарқ қиладиган ва кўшни икки параллел ёки меридиан орасида жойлашган қисми, минтақаси (қ. Табиий географик зоналар).

ЗОНА (мустикада) — муайян товушнинг тебраниш доираси. 3. назариясини рус акустик олими Н. Гарбузов (1880—1955) асослаб берган. Мустика товушларининг умумий хусусияти сақланган ҳолда миқдорий ифодаси (тебраниш тезлиги, таркиби, кучи, давомийлиги ва б.) ўзгариб туради. Мустика товушқаторининг ҳар бир поғонасига бир хил тебранишлар эмас, маълум тебранишлар доираси тўғри келади. Мае, биринчи октава «ля» товушининг уму-

мий ифодаси 440 гц тебранишга тенг деб ҳисобланса ҳам аслида унинг тебраниш доираси, яъни 3.си 435—445 тебранишларни ўз ичига олади. Мусиқа товушнинг бу хусусиятларини Шарқда илк бор Форобий ва Ибн Синолар таъкидлашган. Ўзбек халқ мусикасининг 3. хусусиятларини мусикашунос Л. Коваль тадқиқ этган.

Ад.: Коваль Л. Г., Интонационный строй ўзбекской народной музыки, Т., 1990.

ЗОНА (ҳарбий ишда) — 1) уруш пайтларида — куrolли кучлар (курукликда, денгизда, ҳавода) ҳаракат қиладиган ва ҳаракатдаги армиянинг фронт 1 оркаси муассасалари жойлашган, тинчлик пайтларида — ҳарбий мақсадлар учун махсус ажратилган ҳудуд (мустаҳкамлаб қўйилган р-н, ҳарбий порт); 2) мудофаа зонаси — мудофаа жангида, ҳарбий қисм, бирлашма ва бўлинмалар (бригада, корпус) турган жой, уларнинг ҳаракат доираси. Мудофаа 3.си тактик 3. ва тезкор 3.ларга ажратилади. Тактик мудофаа 3. си фронт б-н душман турган жой оралиғи; тезкор мудофаа 3.си тактик 3.дан бошланиб, ҳозирлаб қўйилган мудофаа линияларини тезкор захира қисмлар турган р-н ва ҳарбий аэро-дромларни ўз ичига олади.

ЗОНАВИЙ НАЗАРИЯ — кристалл панжаранинг даврий майдонида ҳаракатланаётган валент электронлар тўғри-сидаги назария; қаттиқ жисм квант механикасининг асосий бўлимларидан бири. 3. н. асосини Ф. Блох (1928) ва француз физиги Л. Бриллюэн (1930) яратди.

Қаттиқ жиёмнинг электр, оптик, механик, иссиқлик ва магнит хоссалари валент электронларга боғлиқ бўлади. Маълумки, атомда электрон бир неча муайян энергетик ҳолатга эга, шунга мое равишда бир неча энергия зонаси вужудга келади. Аммо баъзи зоналар устма-уст тушиши ҳам мумкин. Ҳар бир зонадаги сатхлар сони кристалл панжарадаги атомлар сони N га тенг. Бу сатхларда электронлар

Паули принци-пита мувофиқжойлашади. Энди электронлар айрим атомга эмас, балки бутун кристаллга тегишли бўлиб қолади. Металларда тегишли атомнинг валент электрони энергетик сатҳидан ҳосил бўлган энергиялар зонаси электронлар б-н чала тўлади. Ташқи электр майдони таъсирида бу зонадаги электронлар юқорирокдаги бўш сатхларга ўтади ва электр токини ўтказишда иштирок этади. Кристаллдаги бутунлай тўлган зоналар валент з о нал ар, чалатўлган ва бўш зоналар ўтказувчанлик зоналари деб аталади.

Т-ра мутлақ нолдан юқори бўлганда иссиқлик ҳаракати оқибатда валент зонадаги электронларнинг бир қисми бўш зонага (ўтказувчанлик зонасига) ўтади ва ташқи электр майдони таъсирида тезлашиб, электр токи ҳосил қилишда иштирок этади. Электронлардан бўшаган жойлар («коваклар») ҳам ток ўтказишда қатнашади. Т-ра мутлақ нолга тенг бўлганда валент зонада бўш ўринлар бўлмагани учун ташқи электр майдони бундаги электронларни тезлаштира олмайдди (тартибли ҳаракатга келтира олмайдди) ва ток ҳосил бўлмайдди.

3. н. натижалари қаттиқ жисмнинг кўпгина муҳим қонуниятлари ва хоссаларини тушунтиришга имкон беради ҳамда хоз. замон металлар, ярим-ўтказгичлар ва диэлектриклар физикасининг ривожланишига асос бўлади.

ЗОНД (франц. *zonde* — сезиш асбоби) — одамнинг табиий ёки патологик каналларига ва гавда бўшлиқларига диагностика ҳамда даволаш мақсадида киритиладиган тиббий асбоб. Пулат, кумуш, резина ва бошқалардан ясалади. Нима мақсадда қўлланишига қараб меъда зонди, дуоденал 3., кўз 3.и, тиш 3.и, бачадон 3.и, ичак 3.и бўлади.

«ЗОНД» — космик фазони ўрганиш ва узоқ космик масофаларга ггарвоз қилиш техникасини такомиллаштириш мақсадида учирилган сайёралараро автоматик ст-ялар (САС) номи. Астроориентация тизими ва коррекция (ту-затиш ки-

ритиш) двигатель қурилмаси б-н таъминланган. Борт аппаратлари Қуёш энергияси ёрдамида ишлайди. Кема ичида т-ра ва босим автоматик тарзда бир хил ушлаб турилади. Оғирлиги 960 кг ча. 1966 й. 2 апр.дан 1970 й. 20 окт.гача 8 «3.» учирилган. «3.»ларни учуриш натижасида Ер — Марс орасидаги космик фазо ўрганилди, сифатли фотосуратлар ёрдамида Ойнинг тескари томони рельефи ўрганилди, унинг тўлиқ харитасини тузиш ва ой глобусини яшашга имкон туғилди. Ерга қўндириш системаси синалди, Ой ва Ернинг фотосуратлари олинди ва х. к.

ЗОНД ОРОЛЛАРИ (Ява о.да яшовчи зунда қабиласи номидан) — Малай ар-хипелагининг асосий қисми. Икки қисмга бўлинади: 1) Катта З. о. — Суматра, Ява, Калимантан ва Сулавеси; 2) Кичик З.о. — Ява о.дан шарққа Тимор о.гача бўлган ороллар (Бали, Ломбок, Сумбава, Флорес ва б.). Майд. 1,5 млн. км². Рельефи тоғли, вулкан ҳаракатлари кучли, тез-тез зилзила бўлиб туради. Ботқоқлашган паёттектилик куп. Қалай, вольфрам, нефть, боксит ва б. фойдали қазилмалар бор. Иклими нам экваториал иқлим, ёгин йилига текисликларда 2000 мм, тоғларда 5000 мм гача ёғади. Экваториал ўрмонлар б-н қопланган, жануби муссон ўрмонлари ва саванналаридан иборат. Эндемик ўсимлик кўп. Худудининг катта қисми Индонезия, қисман Бруней ва Шарқий Тимор таркибиди.

ЗОО... (юн. *zoon* — жонивор, тирлик мавжудот) — қўшма сўз бўлаги. Ҳайвонот оламига дахлдорликни билдиради (мас, зоология, зоогеография).

ЗООАНТРОПОНОЗЛАР (зоо..., антро-по... ва *posos* — касаллик), антропозоонозлар — ҳайвонлар ва одамлар учун умумий бўлган юқумли ва инвазион касалликлар. Уларга куйдирги, оксил, бруцеллез, туберкулёз, листериоз, лептоспироз, туялар ўлати, қутуриш, бир қатор гельминтозлар (финноз, эхинококкоз, трихинеллез) киради. З. ҳайвондан ҳайвонга, ҳайвондан одамга, одамдан ҳайвонга юқади. Касаллик

қўзғатувчисининг ҳайвонга ва одамга ўтишида (юкишида) одамнинг роли юқори эмас (қ. Зоонозлар).

ЗООГАМИЯ (зоо... ва юн. *gamos* — никоҳ) — гулли ўсимликларнинг ҳашаротлар ёрдамида чангланиши. Мас, гулдан гулшира (нектар) йиғаётган ҳашаротлар танасига гул чанглари илашиб қолади ва ҳашарот орқали бошқа гулга тушиб, ўсимликнинг четдан чангланишига сабаб бўлади.

ЗООГЕОГРАФИЯ, ҳайвонлар географияси — ҳайвонларнинг ҳоз. даврда ва ўтмишда Ер юзиди тарқалиши, тақсимланишини ўрганадиган биогеография фанларидан бири. З. ҳайвонлар тарқалиши ва тақсимланиши, улар таксономик ва экологик гуруҳларининг Ер юзиди жойланишининг замонавий ва тарихий сабаблари ҳамда қонуниятларини тадқиқ қилади. З. айна вақтда биол. ҳамда геогр. фанлари қаторига киради. Текшириш объектига кўра, З. биол. нинг систематика, палеонтология, экология, ўсимликлар географияси ва б. фанлари, табиий геогр. нинг палеогеография, ландшафтшунослик, тарихий геол. фанлари ҳамда тарих, археология, этногеография каби баъзи ижтимоий фанлар б-н узвий боғланган. З. га кизиқиш Ч. Дарвиннинг «Турларнинг пайдо бўлиши» (1859) асари яратилганидан кейин кучайди. Дарвин асарининг 12- ва 13-боблари организмларнинг Ер юзиди тарқалишига бағишланган. З. нинг ривожланишида инглиз табиётшуноси Ф. Склетеранинг ишлари (1858) диққатга сазовордир. У қушларнинг тарқалишини батафсил тадқиқ қилиш асосида Ер юзиди тарихий тараққиёт давомида тарқиб жихатидан бир-биридан фарқ қиладиган, ўз тарихига ва ўзига хос фаунистик комплексига эга бўлган ҳайвонларнинг худудий комплекси шаклланганлигини кўрсатиб берди. Бундай комплекслар кейинроқ зоогеографик областлар деб аталадиган бўлди. З. даги тарихий йўналишини инглиз олими А. Г. Уоллес бошлаб берган. Унинг «Ҳайвонларнинг географик тарқалиши»

(1876) асари эволюцион 3.га асос солган асар ҳисобланади. Турли мамлакатларда ҳайвонларнинг тарқалишини ўрганиш соҳасидаги тадқиқотлар бундан бир неча юз йил илгари бошланган. Бу борада Европа ва Осиёнинг турли минтақаларига саёҳат қилган рус табиётшунослари С. П. Крашенинников, ака-ука И. Г. ва С. Г. Гмелинлар, П. С. Паллас ва И. И. Лепехиннинг хизматлари катта бўлди. 19-а. га келиб К. М. Бэр, А. Ф. Миддендорф, Э. А. Эверсман, Ю. И. Семашко, А. П. Семенов — Тянь-Шанский ва б. томо-нидан 3. га оид жуда кўп материаллар йиғилди ва умумлаштирилди. Сув фау-насини ўрганиш бўйича Л. С. Берг, Н. М. Дерюгин, Н. М. Книпович, Л. А. Зенкевич ва б. йирик тадқиқотлар олиб боришди.

Ҳоз. Туркистон ўлкаси ҳайвонларининг географик тарқалишини урганиш ишларини Н. А. Северцов бошлаб берган. Бу соҳада Д. Н. Кашкаровнинг хизматлари ҳам катта бўлди. Ўрта Осиё худуди ҳайвонларини урганиш ва зоогеографик р-нлаштиришда М. А. Мензбир, Н. А. Зарудний, П. А. Кузнецов, А. П. Кузьякин, С. А. Чернов, Т. З. Зоҳидов, Р. Н. Мекленбурцев, О. Н. Богданов ва б. ҳам қатнашди.

3.нинг асосий методларидан бири зоологик хариталарни тузиш, яъни гео-график харита орқали айрим турлар ва бутун бир фаунистик комплекснинг ареалини ва уларнинг географик муҳит б-н алоқасини кўрсатиб беришдан иборат. Ареал энг асосий зоогеографик тушунча бўлиб, зоогеографик тадқиқотларнинг бош объекти ҳисобланади. Бирор мамлакат ёки физик-географик худуд (орол, тоғ, чўл ёки сув экосис-темаси) фаунаси турларининг таркиби ва уларнинг тарқалишини; экологик жамоалар (биогеоценозлар)нинг таркиби, уларнинг Ер юзида тарқалиши қонуниятларини урганиш ҳам 3. нинг вазифасига қиради. Замонавий 3. ривожланишининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат: а) айрим турлар ва таксонлар ареалини урганиш; улар ареали чегарасини ва таркибини, йўқолиб

бораётган, ноёб ва ҳўжалик жиҳатдан қимматли турлар таркиби, улар сонининг ўзгариши сабаблари ва қонуниятларини аниқлаш; б) алоҳида майдонларда ҳайвонларнинг бирга яшовчи гуруҳларининг шаклланиши, уларнинг таркиби ва ҳаёт кечириши хусусиятларини ўрганиш; в) фаунистик комплексларнинг худудий тақсимланиши, уларнинг шаклланиши йуллари динамикаси ва таркибининг ўзгариб туриши сабаблари, уларга инсон фаолияти таъсирини аниқлаш; г) табиат таркибий қисмларининг ҳайвонларнинг тарқалишига, айрим турлар ва фаунистик комплексларнинг мос-ланиш хусусиятига ёки аксинча ҳайвонларнинг ландшафтга таъсирини ўрганиш.

3. тур ҳосил бўлиши омиллари ва усулларини тушуниб олишда катта аҳамиятга эга. Кўпчилик биологларнинг фикрича, популяцияларнинг худудий алоҳидаланиши б-н боғлиқ географик тур ҳосил бўлиши бу жараёни эволюцион нуқтаи назардан ҳал этишда муҳим аҳамиятга эга. 3. тадқиқотларидан тарихий геол. ва геогни ўрганишда фойдаланиш мумкин. 3. далиллари қитъалар ўртасида мавжуд бўлган геологик боғланишларни, Австралия, Антарктида ва Ер юзи океанлари тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. 3. овчилик ва мўйначиликда, ден-гизларда балиқ овлашни йўлга қўйишда амалий аҳамиятга эга. 3. маълумотлари қ.х. экинлари ва чорва моллари зарарқундаларини ўрганиш ва уларга қарши кураш тадбирларини ишлаб чиқишда, ҳайвонларни иқлимлаштириш ва табиатни муҳофаза қилиш б-н боғлиқ бўлган масалаларни ҳал этишда катта аҳамиятга эга.

Ад.: Дарлингтон Ф., Современные проблемы зоогеографии, М., 1980. Кобышев Н. М., География животных с основами зоологии, М., 1988.

ЗООГИГИЕНА, ҳайвонлар гигиенаси — ҳайвонлар соғлигини сақлаш тўғрисидаги фан. Ҳайвон организми б-н ташки муҳитнинг ўзаро таъсирини, ҳайвонлар соғлигини химоя қилиш, улар-

ни боқиш ва парвариш этиш, улардан фойдаланиш, соғлом насл олиш шароитларини ҳамда чорва маҳсулдорлигини ошириш йўллари ўрганади. Ташқи муҳитнинг ноқулай таъсирини камайтириш ёки йўқотиш усулларини ишлаб чиқиш, юқори санитария сифатларига эга бўлган чорвачилик маҳсулотлари олиш, ташқи муҳитни оқова сувлар, ферма ва чорвачилик комплексларининг и.ч. чикиндилари б-н ифлосланишидан муҳофаза қилиш ҳам 3. вазифаларига киради. 3. одамни зооантропонозлардан ва касб касалликларидан муҳофаза қилишга ҳам беvosита алоқадор. 3. касалликларнинг олдини олиш тўғрисидаги фан сифатида ветеринария фанларига киради ва ҳайвонлар физиологияси, зоотехния, токсикология, микробиология, қ.х. иктисодиёти ва б. фанлар б-н боғлиқ.

3. умумий ва хусусий 3.га бўлинади. У мумий 3. ҳаво ва тупроқ муҳити, сув ва суғориш, озукалар ва озиклан-тириш гигиенаси, чорвачилик бинолари микроклими масалаларини, шунингдек, молларни яйратиш, ёз ва қишда боқиш, сақлаш режимларини ўрганади; чорвачилик бинолари, ветеринария ва ветеринария-санитария объектларини лойиҳалаш, куриш ва улардан фойдаланиш, ферма ва чорвачилик комплексларида инфекция касалликлар тарқалмаслиги талабларини белгилайди. Хусусий 3. умумий 3. вазифалари ва талабларини мамлакатнинг иқлим зоналарини ҳисобга олган ҳолда ҳайвонларни сақлаш ва озиклантириш шароитлари масалаларини ҳайвонларнинг тури, ёши, жинси, йўналишига қараб ўрганади. 3. ўз вазифаларини бажаришда статистик, санитария текшируви, клиник физиология тадқиқот усулларидан фойдаланади.

Ўзбекистонда чорва молларини боқиш ва парвариш, даволаш ва касалликлардан ҳимоя қилиш ишлари узоқ тарихга эга бўлса-да, 3. фан сифатида 20-а. бошларидан ривожлана бошлади. 3. соҳасида иқдим ва бинолар мик-роиклимнинг ҳайвонлар ор-

ганизмига таъсири, фермада молларни жой-лаштириш меъёрлари, фермаларни сифатли ичимлик суви б-н таъминлаш, сифатли озуқа тайёрлаш, турли хил моддалардан захарланишнинг олдини олиш, молларни яйловларда боқиш ва уларни турли зарарли ҳашаротлар таъсиридан сақлаш ва б. масалалар ўрга-нилди. 3. бўйича и.т. ишлари Ўзбекистон ветеринария институтия., Самарқанд қишлоқ хўжалиги ин-тининг ветеринария ф-ти ва Тошкент аграр ун-ти зоотехния ф-лари кафедраларида олиб борилади.

3. тавсиялари ва талаблари барча хўжаликларда ҳайвонларни парвариш-лаш, боқиш, сақлаш ва кўпайтириш бўйича мажбурий бўлган зоотехника ва ветеринария қондаларига киради.

Ад.: Сувонқулов Й. А., Қишлоқ хўжалиги ҳайвонлари гигиенаси, Т., 1994; Шоўлатов Ж., Ветеринария асослари, Т., 1994.

Эрмуҳаммад Тошпўлатов.

ЗООЛОГИЯ (зоо... ва ...логия) — ҳайвонлар тўғрисидаги фан, биологиянинг бир соҳаси. 3. ҳайвонот оламининг хилма-хиллиги ва тарихий тараққиётини, ҳайвонларнинг тузилиши, ҳаёт кечириши, тарқалиши, ривожланиши, шунингдек, уларнинг яшаш муҳити б-н муносабатларини ўрганади. 3. кенг тармоқли комплекс фан бўлиб, бир қанча мустақил фанларни ўз ичига олади. Систематика турларнинг хилма-хиллиги, уларнинг ўзаро ўхшашлиги ёки бир-биридан фарқ килувчи белгилари асосида ҳайвонларни системага солиш б-н шуғулланади. Ҳайвонларнинг ташқи тузилишини морфология, ички тузилишини анатомия ўрганади. Солиштирма ва эволюцион морфология турли систематик гуруҳларга мансуб бўлган ҳайвонларнинг тузилиши ва тарихий ривожланишини, эмбриология эмбрионал ривожланишини, этология хулқ-атворини текширади. Фи-логенетика ҳайвонот дунёсининг тарихий тараққиётини, палеозоология қад. геологик даврда яшаб кирилиб кетган ҳайвонларни, экология ҳайвонларнинг

ташки муҳит б-н ва ўзаро муносабатларини, физиология ҳайвонлар организи функциясини, биокимё ҳайвонлар организи-мининг кимёвий таркибини ўрганеди.

Текшириш объектларига биноан ҳам 3. бир канча фанларга ажратилади. Мае, бир хужайралиларни протозоология, яъни протистология, паразит чу-валчанглари гельминтология, моллюскаларни малакалогия, қис-қичбақасимонларни карциноло-гия, ўргимчаксимонларни арахнология, каналарни акарология, ҳашаротларни энтомология, баликларни ихтиология, қушларни орнитология, сут эмизувчиларни териология ўрганеди.

3. бошқа биол. фанлари ҳамда тиббиёт, ветеринария ва қ.х. б-н узвий боғлиқ. 3.нинг кўпгина бўлимлари эса паразитология, гидробиология, эпизоотология, эпидемиология каби комплекс фанлар таркибига киради. Одам ва ҳайвонларнинг паразитларини ўрганиш тиббиёт ва ветеринария паразитологи-яси учун муҳим аҳамиятга эга. Тупроқда яшовчи ҳайвонларни ўрганиш эса тупроқ ҳосил бўлиши жараёнларини тушуниб олиб, тупроқ унумдорлигини ошириш тадбирларини ишлаб чиқиш имконини беради. Эколого-зоологик тадқиқотлар чорвачилик, ипакчилик, балиқчилик каби қ.х. тармоқларини ривожлантириш, овланадиган ҳайвонлар сонини тартибга солиш, фойдали ҳайвонларни иқлимлаштириш ва кўпайтириш, шунингдек, қ.х. зараркундаларига қарши курашни тўғри ташкил этишга ёрдам беради. Турли ҳайвонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни, шунингдек, ҳайвонлар организмидеги биокимёвий ўзгаришларни тадқиқ этиш паразит ва зараркунда ҳайвонларга қарши биологик кураш чораларини ишлаб чиқишда муҳим ўрин тутеди. Зоологик тадқиқотларда тўпланган илмий маълумотлар органик оламнинг ривожланиши тўғрисидаги эволюцион таълимотни яратиш учун асос бўлиб хизмат қилган.

Ҳайвонлар ҳақидаги илк ёзма маъ-

лумотлар мил. ав. 5—4 а.га оид Миср, Хитой ва Юнон адабиётларида учрайди. 3.ни ривожлантиришда Аристотель асарлари муҳим роль ўйнайди. У 452 тур ҳайвоннинг тузилиши, ҳаёт кечириши ва тарқалиши ҳақида маълумот берган. Қад. Рим табиатшуносларидан Гай Плиний (мил. 23—79 й.лар) ўзининг 37 китобдан иборат «Табиат тарихи» асарида ўша даврда маълум бўлган барча ҳайвонларни таърифлаб берган. Бошқа табиёт фанлари қатори 3.нинг бундан кейинги ривожланиши Уйғониш давридан бошланади. Бу даврда Христофор Колумб, Марко Поло, Магеллан каби сайёҳларнинг денгизлар оша саргузаштлари натижасида илгари но-маълум бўлган янги ҳайвон турлари кашф этилди. Айни шу даврда швейцариялик врач ва натуралист К. Геснернинг (1516—1565) 17 жилдли «Ҳайвонлар тарихи» энциклопедик асари пай-до бўлади.

3.нинг тараккиётида 17-а.да микроскопнинг кашф этилиши қатта аҳами-ятга эга бўлди. Голланд олими А. Ле-венгук «Микроскоп ёрдамида очилган табиат сирлари» асари орқали микрос-копик ҳайвонот дунёсини очиб берди. Италиялик олим М. Мальпиги умурт-қали ҳайвонлар қон айланиш, айириш системаси ва терисининг тузилишини тушунтириб берди. 17-а. охири ва 18-а.нинг 1-ярмида Ж. Рей ва айниқса К. Линнейнинг ишлари туфайли ҳайвонот дунёсининг замонавий системасига за-мин яратилди. Айнан ўша даврдан 3. айрим мустақил тармоқларга ажрала бошлади. К. Линней тур, уруғ (авлод), туркум, синф деб номланган систематик категорияларни умумлаб берди. Линней ҳайвонот дунёсини сут эмизувчилар, қушлар, судралиб юрувчилар (суда ва қуруқликда яшовчилар б-н бирга), балиқлар, ҳашаротлар ва чу-валчанглари синфларига ажратади. У турни икки ном б-н аташ (бинар номенклатурчилик тақлиф этади. Француз Ж. Бюффон 3. соҳасидаги барча маълумотларни тўплаб, 36 жилдли «Табиат тарихи» асарини ёзади. Француз олими Ж. Кювье қад. ҳайвонларнинг

казнима қолдиқларини ўрганади ва организ-мнинг бир бутунлиги, органларнинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисидаги органлар корреляцияси таълимотини яратди. У фанга «тип» тушунчасини киритди ва хайвонот оламини умуртқалилар, юмшоқ танлилар, бўғимоёқлилар, игнатерилилар типларига ҳамда 19 син-фга ажратади. 19-а.да биол.да тирик табиатнинг мураккаб формалари оддий формалардан келиб чиққанлигидаги эволюцион ғояларнинг ривожланишида Т. Шван ва М. Шлейден томонидан хужайра назариясининг илгари сури-лиши катта аҳамиятга эга бўлди. Турларнинг ўзгариши ва оддий формаларнинг келиб чиқишини биринчи бўлиб Ж. Б. Ламарк тушунтириб берди. У Линней систематикасини такомиллашти-риб, хайвонларни 14 синфга ажратади.

Органик дунё эволюцияси ҳақидаги материалистик таълимот асосчиси Ч. Дарвин 3.нинг ривожланишига ҳам бе-восита ўз хиссасини қўшган, унинг «Бигль» кемасида саёхатлари тўғрисидаги «Изланишлар кундалиги» (1839) асарида Жан. Америка ва унга яқин ороллардаги кемирувчилар, қушлар, калтакесаклар, тошбақалар ва б. хай-вонлар тўғрисида илк бор маълумот берилади. Айниқса, унинг бошчилигида тайёрланган «Зоология» асари, «Мўйलोвоёқли қисқичбакасимонлар» монографияси (1851—54) катта аҳамиятга эга бўлди. 3.да эволюцион ғоялар фақат Ч. Дарвиннинг «Табиий танланиш йўли б-н турларнинг пайдо бўли-ши» асари нашр этилгандан сўнг тўла-тўқис ўз асосини топди. Олимнинг таъ-лимоти 3.га қизиқишни янада кучай-тириб, бир қанча мамлакатларда 3. жамиятлари ташкил этилди. 1889 й.дан бошлаб зоологларнинг халқаро съезди, энтомологлар ва орнитологларнинг халқаро конгресслари чақирила бошланди. Денгиз, океан ва қуруқлик хай-вонларини ўрганиш мақсадида жуда кўплаб экспедициялар ташкил этилади.

20-а.нинг 2-ярмидан бошлаб систематика соҳасидаги тадқиқотларда

анъ-анавий усуллар б-н бир қаторда тобо-ра кўпроқ биокимёвий, серологик, ка-риологик, молекуляр ва генетик усуллар кенг тадқиқ қилина бошлади. Бу борада ДНК молекуласи структура-сининг аниқланиши (А. Н. Белозерский), тупроқ хосил бўлишида хайвонлар аҳамиятининг кўрсатиб берилиши (Гиляров), зараркуанда ҳашаротларга қар-ши курашнинг генетик усулига асос солиниши (А. С Серебровский) катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистонда 3.нинг ривожланиши Шарқнинг буюк алломалари номи б-н боғлиқ. Абу Райҳон Беруний 101 хай-вон ва улардан олинадиган дори-дар-монлар тўғрисида ёзиб қолдирган. Унинг «Ҳиндистон» асарида (1030) бу ўлка хайвонлари тўғрисида қизиқарли маълумотлар келтирилади. Абу Али ибн Сияонинг «Китоб аш-шифо» асарида одамда паразитлик қилувчи гельминтлар тўғрисида маълумот берилади. Бу асардаги айрим гельминтлар номи (ковоксимон курт, митти курт) ҳрзир-гача сақланиб қолган.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон хайвонот дунёсини ўрганиш бўйича мах-сус илмий тадқиқотлар 19-а.нинг 2-ярми-дан бошланди. Рус олими Н.А. Северцов Орол денгизи, Устюрт, Қи-зилқум, Сир-дарё, Помир, Тяньшан хайвонларини; А. П. Федченко Олай ва Зарафшон водийси хайвонларини ўрганади. В. Ф. Ошанин «Туркистон ярим қаттиқ қанотлилари фаунаси» асарида ҳашаротларнинг 700 дан ортиқ тури тўғрисида маълумот берган. Унинг та-шаббуси б-н 1876 й.да Тошкентда табиат музейи очилади. 20-а.нинг бошларида олиб борилган зоологик тадқи-котлар, асосан, маҳаллий аҳоли ўрта-сида кенг тарқалган паразит ва касаллик тарқатувчи хайвонларни ўрганиш, уларга қарши кураш чоралари-ни ишлаб чиқиш б-н боғлиқ. Ўрта Осиё-нинг турли ҳудудларига бир қанча экспе-дициялар уюштирилиб, безгак чивини ва риштанинг биол.си батафсил ўрганил-ди (Л. М. Исаев, Н. И. Ходукин). Бир қанча

худудларда безгакни тадқиқ қиладиган ст-ялар ва Тропик касалликлар ин-ти (хоз. Тиббиёт паразитология ин-ти) ташкил этилди. Бу тадбирлар туфайли 20-а. нинг ўрталарига келиб безгак ва ришта батамом тугатилди.

Ўзбекистон ҳайвонот дунёсини ўрганиш, айниқса, Туркистон давлат ун-ти ташкил этилгандан сўнг жадаллашди. Бу даврдаги зоологик тадқиқотлар ҳайвонларнинг деярли барча таксономик гуруҳларини ўз ичига олади. Ун-тининг зоология ва гидробиология кафедраларида тупроқ ҳайвонлари (бир хужайралилар, нематодалар, ёмғир чу-валчанглари), сув ҳавзалари планктон таркиби ва ҳашаротлар ўрганилди (А. Л. Бродский, Е. С. Кирьянова, С. Д. Муравейский, Н. А. Кейзер, В. Ф. Гурвич, В. П. Невский). Зоологик тадқиқотлар миқёси Ўзбекистоннинг турли шаҳарларида олий ўқув юртлари ва, айниқса, Ўзбекистон ФА Зоология инс-титутини ташкил қилиниши туфайли янада кенгайди. 20-а.нинг ўрталари ва 2-ярмидаги асосий тадқиқотлардан тупроқ бир хужайралилари (А. Л. Бродский, В. Ф. Николук ва б.), ўсимлик нематодалари (А. Тўлаганов, Ш. Хуррамов, З. Норбоев, О. Мавлонов ва б.), ёввойи ва қ.х. ҳайвонлари гельминтлари (М. Султонов, И. Эргашев, Ж. Азимов, Т. Қриблов, Н. Матжонов, Ш. Азимов, С. Дадаев ва б.), ўргимчаксимонлар (Н. Эргашев) ва зараркунанда ҳашаротларни (В. Яхонтов, С. Алим-ҳамедов, Р. Олимжонов, А. Муҳаммадиев, А. Ҳамроев, М. Аҳмедов, Г. Ду-бовский, Б. Алламуродов ва б.) ўрганиш соҳасида олиб борилган тадқиқотлар айниқса салмоқли бўлди. Паразит икки қанотлилар ва бир хужайралиларни ўрганиш ва уларга қарши кураш чораларини ишлаб чиқиш бўйича ҳам кенг миқёсда тадқиқот ишлари олиб борилди (Э. Ган, М. Қодирова, А. Обиджонов, О. Давронов ва б.). Ўзбекистонда гидробиологик тадқиқотлар сув ҳав-заларининг биологик маҳсулдорлигини ошириш, янги тур ҳайвонларни иклимлаштириш

б-н боғлиқ бўлди (А. Л. Бродский, С. Д. Муравейский, Н. Кейзер, Г. Булгаков, В. Гурвич, А. Муҳаммадиев, Ф. Комилов, М. Абдуллаев, И. Мирабдуллаев, А. Омонов ва б.). Ўзбекистон худудида умуртқали ҳайвонлар тўғрисидаги айрим маълумотлар 19-а.нинг 1-ярмида пайдо бўлган. Лекин уларни кенг миқёсда ўрганиш фақат 20-а.нинг бошларида бошланди. 20-а.нинг ўрталари ва охирида сут эмизувчилар (Д. Кашкаров, Т. Зоҳидов, О. Митропольский, И. Колесников, Я. Довлатов), кушлар (Д. Кашкаров, Р. Мекленбургцев, А. Сагитов, О. Богданов, С. Бакоев, Э. Шерназаров), суд-ралиб юривчилар ўрганилди (Т. Зоҳидов, О. Богданов), ҳайвонлар қазилма қолдиқлари (Б. Ботиров ва б.) тадқиқ қилинди.

Сўнгги йилларда 3. соҳасидаги тадқиқотларда экология, биокимё, биофизика б-н боғлиқ изланишларга кенг ўрин берилди. 3. соҳасидаги асосий му-аммолар ҳайвонот дунёси биологик хилма-хиллигини ҳамда эндемик, ноёб ва сони камайиб кетаётган турларни сақлаб қолиш ва кўпайтириш б-н боғ-лиқ. Ўзбекистонда 3. соҳасидаги тад-қиқотлар Ўзбекистон ФА Зоология, Чорвачилик, Ветеринария, Қ.х. экинларини химоя қилиш ин-тларида, де-ярли барча ун-тлар, тиббиёт ва педагогика ин-тлари кафедраларида олиб борилди.

Ад.: Заҳидов Т. 3., Природа и животный мир Средней Азии, том 1—2, Т. 1969— 71; Ўзбекистон Республикаси биологик хилма-хиллигини сақлаш режаси ва ҳаракатлари дастури, Т., 1998; Богданов О. П., Ред-кие животные Узбекистана: Т.: 1992; Мавлонов О.: Хуррамов Ш.: Умуртқасизлар зоологияси, Т., 1998.

Жалолиддин Азимов, Элмурод Шерназаров, Очил Мавлонов.

ЗООЛОГИЯ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА Зоология институти — ҳайвонот оламининг хилма-хиллиги, экологияси, биологияси, аҳамиятини ўрганиб, улардан оқилона фойдаланиш, ноёб, йўқолиб кетиш хавфи

туғилган турларни муҳофаза қилиш, зараркунандаларга қарши кураш чораларини ишлаб чиқиш бўйича илмий асослар яратувчи ва мувофиқлаштирувчи марказий илмий муассаса.

Ўзбекистон ФА Ботаника ва зоология ин-тидан 1950 й.да мустақил бўлиб ажралиб чиққан. Ин-тда Ўзбекистон ҳайвонот оламининг биологик хилма-хиллиги, систематикаси, экологияси, ҳўжалик аҳамиятига молик умуртқали ва умуртқасиз ҳайвонлар биологияси ҳамда ривожланиш цикли тадқиқ этилади; республикадаги биологик ресурслардан оқилона фойдаланиш, овчилик ва балиқчиликни ривожлантиришга оид тавсияномалар; ёввойи ҳайвонларнинг ноёб ва камайиб бораётган турларини тутқинликда кўпайтириш усуллари ишлаб чиқилади; инсон фаолияти туфайли табиатда рўй бераётган ўзгаришларнинг ҳайвонот оламига таъсири ўрганилади ҳамда ҳайвонларнинг биологик хилма-хиллигини сақлаб қолиш б-н шуғулланилади; турли ҳудудларда чорва ҳамда ёввойи ҳайвонларда учрайдиган экто-ва эндопаразитлар экологияси ҳамда биологияси, уларнинг зарари ўрганилади; к.х. ҳайвонлари ва экинлари зараркунандалари ҳамда уларга қарши курашнинг назарий ва амалий асослари ва б. масалалар ишлаб чиқилади.

Ин-тда 5 бўлим (умумий энтомология ва арахнологи, умумий паразитология, сув зоологияси, курукликда яшовчи умуртқали ҳайвонлар, эволюцион морфология ва ҳужайра биологияси), 11 лаб. (ҳашаротлар экологияси ва систематикаси, ҳашаротларни биологик назорат қилиш, арахнология ва тупроқ зоологияси, паразитология, гельминтология, ихтиология ва сув умуртқасизлари, герпетология, орнитология, териология, экологик физиология ва ҳужайра биологияси, морфологик қиёслаш ва ҳайвонлар токсикологияси) ҳамда инсектарий ва захарли илонлар питомниги фаолият кўрсатади. Ин-тнинг фондида 34 мингга яқин ҳайвонлар коллекцияси тўпланган.

60 дан ортиқ монография, 60 га яқин илмий тўплам, 100 га яқин тақдимнома ва методик қўлланмалар, 40 дан ортиқ илмий оммабоп рисоалар нашр этилган. Булар орасида Т. 3. Зоҳидовнинг 4 жилдли «Зоология энциклопедияси» Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотига сазовор бўлган.

Жалолиддин Азимов. Элмурод Шерназаров.

ЗООНОЗЛАР (зоо... ва юн. nosos — касаллик) — фақат ҳайвонлар учун хос бўлган, лекин ҳайвонлардан одамларга юқиши мумкин бўлган инфекцион ва инвазион касалликлар гуруҳи. 3.га ўлат, куйдирги, кутуриш, бруцеллёз ва б. кирати. 3.нинг кўзгатувчилари эволюция жараёнида айрим ҳайвонлар организида танлаб ривожланиш хусусиятига эга бўлиб, 3. одамлар жамоаларида тарқалмайди, чунки одам организида 3. кўзгатувчилари ўз ривожланиш циклини тамомлай олмайди. Тиббиёт адабиётларида баъзан ҳайвонларнинг одамларга ўтадиган юқумли ва инвазион касалликлари ҳам 3. деб юритилади.

ЗООПСИХОЛОГИЯ, ҳайвонлар психологияси — психологиянинг ҳайвонлар психикаси, унинг намоён бўлиши ҳамда онтогенез ва филогенездаги тараққиётини ўрганадиган бўлими. 3. далилларида бир қанча фанлар, жумладан, бионика ва биокбернетикада фойдаланилади. 3. солиштирма психология ва этологияга яқин туради. 3. экология, нейрофизиология, сезги органлари физиологияси ва б. соҳалар б-н узвий боғланган. 3. 18-а охири — 19-а. бошларида мустақил фан сифатида шакллانган. 3. тарихида 2 қарама-қарши йўналиш бўлган. Механик йўналиш бўйича ҳайвонлар автомат машинага ўхшатилади (Р. Декарт, Ж.Лёб ва б.)- Антропоморфик йўналиш бўйича инсон психикаси б-н ҳайвон психикаси ўртасидаги фарқ инкор этилади (Ж.Л. Бюффон, Ж.Б. Ламарк, Ч. Дарвин ва б.). 3.да эволюцион йўналишнинг бошланиши рус олимлари К. Ф. Рулье ва В. А. Вагнер ишлари б-н

боғлиқ. 3.нинг фан сифатида ривожланишида И. П. Павловнинг олий нерв фаолияти тўғрисидаги таълимоти муҳим аҳамият касб этади. Бу таълимот инсон психикаси ҳатто энг юксак тузилган ҳайвон психикасидан сифат жиҳатдан кескин фарқ қилишини кўрсатади. Бу фарқ инсоннинг ижтимоий ҳаёти, и.ч. фаолияти ва нутқи б-н боғлиқ.

ЗООСПОРАЛАР (зоо... ва юн. spora — уруғ) — кўпчилик сув ўтлари ва тубан замбуруғларнинг жинсиз кўпайиши ва тарқатиши вазифасини бажарувчи ҳаракатчан ҳужайраси. 3. хивчинлар ёрдамида ҳаракатланади. Хивчинлар сони ҳар хил турларда турлича (кўпинча 2, баъзан 4 ёки кўпроқ) бўлади. 3.да целлюлоза қобиғи бўлмайди. Кўпчилик сув ўтлари 3.сининг кўзчаси, қисқарувчи вакуоли (қ. Вакуолалар) ва кўгтинча хроматофорлари бўлади. 3. она ҳужайрадан бўлиниш орқали кўпаяди. Она ҳужайра пўсти ёрилгач, ташқарига чиқали ва сузиб юради. Бир оздан сўнг 3. ҳаракатдан тўхтайди; хивчинини ташлаб, янги ўсимлик ёки замбуруғга айланади.

ЗООТЕХНИЯ (зоо... ва юн. techne — санъат, маҳорат) — к.х. ҳайвонларини урчитиш, озиклантириш, сақлаш ва улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ҳақидаги фан. Ҳайвонларни пар-варишlash ва улардан фойдаланиш бўйича тавсиялар жуда қадимда пайдо бўлган. Одам ҳайвонларни қўлга ўргатиб, хонакилаштирган ва улардан хўжалик эҳтиёжлари учун фойдалана бошлаган даврдан бошлаб 3. ҳақидаги содда тасаввурлар шакллана бошлади. Бундан 2700 йил муқаддам яратилган «Авесто»нинг Готлар ва Вендидат қисмларида ёзилишича, «инсоннинг асосий вазифаси чорва молларини кўпайтириш ва сақлашдан иборатдир». «3.» атамасини фанга 1848 й. француз олими Ж. Бодеман киритган. 3. 18-а.нинг 2-ярмидан фан сифатида шаклланган. Ҳоз. замон 3. фани бир қатор биология, кимё, физика, математика ва б. фанлар ютуқлари ва тадқиқот усулларига таянган ҳолда ҳайвонларни урчи-

тиш, озиклантириш, боқиш усулларини такомиллаштириш асосида чорва-чилик маҳсулотлари етиштиришнинг энг тежамли технологияларини ишлаб чиқади. 3. агрономия, ветеринария, қ.х. ишлаб чиқаришни ташкил қилиш б-н узвий боғлиқ.

3. 2 қисмга: умумий ва хусусий 3.га бўлинади: Умумий 3. чорва молларининг камма тури ва зотларини урчитиш, озиклантириш, сақдаш, насл-чилик иши, маҳсулдор подалар ҳамда зотлар яратиш, улардан самарали фойдаланиш асосларини ишлаб чиқади. Унинг асосий бўлимлари: к.х. ҳайвонларини урчитиш, озиклантириш ва сақлаш. Хусусий 3. чорвачиликнинг айрим тармоқлари (қорамолчилик, қўйчилик, чўчқачилик, йилқичилик, паррандачилик, қуёнчилик, асалари-чилик, пиллачилик ва б.)ни урчитиш технологияси б-н шуғулланади.

3. ривожига 19-а. да француз олимларидан К. Буржел, Ж.Л. Бюффон, 20-а.нинг 1-ярмида немис олими К. Корнахер, швейцариялик олим У. Дюрст, инглиз олими Ж. Хаммонд, америкалик олим С. Райт, Ж. Лаш, рус олимларидан Н. Н. Чирвинский, П. Н. Кулешов, Е. А. Богданов, М. Ф. Иванов, М. И. Придорогин ва б. қатга ҳисса қўшдилар.

Ўзбекистонда 3. муаммолари 1910 й.дан бошлаб ўрганила бошлади. 1932 й.да чорвачилик тажриба ст-яси, 1939 й.да Ўзбекистон чорвачилик и.т. ин-ти ташкил этилди. Бу даврда В. И. Громова, К. К. Саковский, В. В. Зюзкин, 3. И. Савицкая, 3. С. Соколова, Т. Ф. Та-вилдарова, Е. М. Ершова, П. М. Пушка-рев, В. А. Шчекин, П. Ф. Кияткин ва б.нинг илмий изланишларида умумий ва хусусий 3. масалалари ўрганилди. 1950-й.ларда республиканинг биринчи чорвадор олимлари етишиб чикди (А. Рахимов, И. Мавлонов, Й. Курбонов ва б.). 1960—90 й.ларда Ш. Акмалхонов, У. Носиров, профессорлар Э. Карчевский, И. Хидиров, 3. Тўракулов, Т. Ик-ромов, М. Ашировлар (қорамолчиликнинг сут ва гўшт йўналишларида 3. муаммолари), М. Зокиров, Р. Валиев,

С. Юсупов (қўйчилик), С. Азимов (паррандачилик), П. Собиров (урчтиш), К. Карибаев (озиклантириш), У. Насириллаев (ипакчилик) ва б.нинг назарий ва амалий масалаларга бағишланган илмий тадқиқотларида 3. муаммолари ўз аксини топди. 3. бўйича илмий мактаблар шаклланади.

Ўзбекистонда 3. бўйича и.т. ишлари Ўзбекистон чорвачилик, қорақўлчаллик, ипакчилик и.т. ин-тларида олиб борилади. Тошкент давлат аграр ун-ти ва Самарқанд к.х. ин-тида 3. соҳаси бўйича малакали мутахассислар тайёрланади. 3. ютуқлари ва илғор тажрибалар «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» жур.да ёритилади.

Ад.: Акмалханов Ш., Биологические и зоотехнические основы ведения молочного скота в Узбекистане, Т., 1993; Носиров У. Қорамолчилик, Т., 2001; Карчевский Э., Теория и практика разведения черно-пестрого скота в Узбекистане, Т., 1994; Тўракулов ва б., Йилқичилик, Т., 1990; Зокиров М. ва б., Қорақўлчилик, Т., 1983; Ҳамрокулов Р., Карибаев К., Қишлоқ хўжалиги ҳайвонларини озиклантириш, Т., 1999.

Убайдулла Носиров.

ЗООФИЛИЯ (зоо... ва юн. philio — ёқтираман) — ўсимликларнинг ҳайвонлар иштирокида четдан чангланш усули. Эволюция жараёнида зоофил ўсимликлар ва уларни чанглантирувчи ҳайвонлар ўртасида ўзаро мосланиш юзага келган. Бундай мосланмалар туфайли ўсимлик гулларининг муайян тузилиши, ранги, ҳиди ва нектар ажратиши, ҳайвонлар танасининг муайян шакли, гулдан нектар ва чанг йиғиш учун зарур бўлган махсус мосланмалар пайдо бўлган. 3.да ҳашаротлар (энтомофилия), қушлар (орнитофилия), моллюскалар (малакофилия), айрим сут эмизувчилар, мас, кўршапалаклар (хиронтерофилия), кемирувчилар ёки б. ҳайвонлар иштирок этиши мумкин.

ЗООХЛОРЕЛЛАЛАР (Zoochlorella) — турли умуртқасиз ҳайвонлар (инфу-

зориялар, гидралар, ғовактанлилар ва б.) танасида симбиоз яшайдиган бир ҳужайрали яшил сувўтларнинг умумий номи. 3.нинг ҳайвонлар б-н бирга яшаши ҳар иккала организм учун ҳам фойдали; фотосинтез жараёнида 3. ишлаб чиқарган углеводларни ҳайвон истеъмол қилса, ўз навбатида, 3. ҳайвон ҳужайрасида яшаш ва қўпайиш учун зарур шароит топади.

ЗООХОРИЯ (зоо... ва юн. choro — тарқатаман) — ўсимликлар меваси, уруғи, спораси ва б.нинг ҳайвонлар ёрдамида тарқалиши. 3. бир неча хилга бўлинади: эпизоохория — мева ва уруғларнинг ҳайвонлар танаси сиртига ёпишиб тарқалиши; эндозоохория — ўсимликлар меваси ва уруғини ҳайвонлар еганида уларнинг экскременти орқали тарқалиши; синзоохория — мева ва уруғларнинг қишда озиқ тўплайдиган ҳайвонлар орқали тарқалиши; мирмекозоохория — мева ва уруғларнинг чумолилар орқали тарқалиши; синзоохориянинг бир хили. Мева ва уруғларнинг тузилишида 3.нинг муайян усулига мосланиши пайдо бўлади. Мае, эпизоохорияда мева уруғлар сирти ёпишқоқ модда ёки турли хил илмоқчалар б-н қопланган; эндозоохорияда мевалар этли ва серсуб бўлади.

ЗООЦЕНОЗ (зоо... ва юн. koinos — умумий) — биоценоз таркибига кирадиган ҳайвонлар жамоаси. Одатда, 3. тушунчаси Ер юзининг бир хил экологик шароитга эга бўлган қисмида ҳаёт кечирадиган ҳайвонлар мажмуасига нисбатан қўлланилади. 3. таркиби муайян шароитда ўзаро боғланган ҳайвонларнинг ҳар хил турларидан иборат. 3. биоценоз таркибига мансуб бошқа турлар (яшил ўсимликлар, микроорганизмлар ва б.) ва аорганик муҳит б-н боғлиқ. 3. биоценозга хос хусусиятларга эга. Шунинг учун биоценозни тадқиқ қилишда 3. далилларидан фойдаланилади.

ЗООЦИДЛАР (зоо... ва лот. caeda — ўлдираман, йўқотаман) — қ. х. зараркунадалари, асосан, кемирувчилар (родентицидлар), каламушлар (рагицидлар) ва қушлар — қаптарлар, чумчуқлар,

гурраклар (авицидлар)га қарши курашда қўлланиладиган кимёвий препаратлар. Пестицидлар гуруҳига киради. Аксари-ят ҳолларда ичдан таъсир кўрсатадиган пестицидлар заҳарли хўрак тарзида қўлланилади.

ЗОРГЕ Рихард (1895. 22. 9, Боку - 1944. 7. 11, Токио) — машхур разведка-ми, 2-жаҳон уруши қаҳрамони (1964 й., ўлимидан сўнг). 30—40-й.ларда немис журналисти сифатида Германия, Хитой ва Японияда бўлиб, кимматли разведка маълумотларини қўлга киритган. СССРга немис-фашист қўшинларининг мўлжалдаги бостириб кириш вақтини, дивизиялар сони ва уларнинг ҳарбий ҳаракатлари режасининг умумий схемаси ҳақида ахборот берган. 1941 й.да япон полицияси томонидан қўлга олиниб, 1944 й. нояб.да қатл қилинган.

ЗОРОАСТР — зардуштийлик динининг асосчиси Зардушнинг юнонча номи.

ЗОРОАСТРИЗМ — қ. Зардуштийлик.

ЗОТ (чорвачиликда) — келиб чиқиши (аждоди) маълум, биологик ва фойдала хусусиятлари бир хил ўхшашликда ҳамда авлодларига ўз белгиларини тўлиқ ўтказа оладиган, муайян табиий-иклим шароитида яратилган ҳайвонлар гуруҳи. З. фақат инсон меҳнати — изчил олиб бориладиган наслчилик ишлари б-н яратилади ва З.нинг тако-миллашиб боришида сунъий танлаш, турли табиий-иклим шароитлари, чор-ва маҳсулотларига бўлган эҳтиёжлар, ижтимоий-иқтисодий омиллар муҳим ўринда туради. З.лар яратилиш услубига қараб ибтидоий (дастлабки), яъни жайдари (маҳаллий), оралиқ (ўткинчи) ва маданий (завод) З.ларига бўлинади. Ибтидоий З.лар энг қад. ҳисобланади. Тарқалиш ҳудудининг чекланлиги, табиий яшаш шароитига яхши мослашганлиги, жуссасининг кичиклиги, фи-зиологик кеч етилувчанлиги, махсул-дорлигининг юқори бўлмаслиги бу З.ларга хос хусусиятдир. Оралиқ З.лар маҳаллий ва завод (маданий) З.лар оралиғидаги ҳайвонлар гуруҳи бўлиб,

улар ўзининг фойдали хўжалик ва муҳим белгиларини муқим сақлаб қола олмаган ва жамиятда товар айир-бошлаш даври ривожланиши б-н маҳсулдорлик кўрсаткичларига қўйилган юқори талабларга жавоб бера олмаган. Завод З.лари интенсив усулда хўжалик юритиш, ҳайвонларни яхши ас-раб, парваришлаш натижасида вужудга келтирилган, уларга мансуб ҳайвонлар йирик, тез етилувчан, сермахсул ва муайян мақсадларда фойдаланила-ди (мас, қорамолчиликда гўшт, сут йўналишидаги, йилкичиликда салт миниладиган, оғир юк тортадиган З.лар).

Ҳоз. даврда жаҳонда қ.х. ҳайвонларининг 3800 дан ортиқ З.лари, шу жум-ладан, қорамолларнинг 400 дан ортиқ, қўйларнинг 250 га, отларнинг 150 га яқин, асаларининг 400 дан кўп ва паррандаларнинг юзлаб З.лари маълум.

Ўзбекистоннинг табиий иклим шароитида халқ селекцияси йўли б-н қорамолнинг маҳаллий зебусимон, қўйларнинг қоракўл, жайдари, отларнинг қорабайир, парранда ва асаларининг маҳаллий З.лари яратилган бўлса, селеционер олимлар ва чорвадорларнинг кўп йиллик изланишлари натижасида Сирдарё вилоятида қорамолнинг бушуев зоти, Наманган вилоятида эчкининг майин жун берувчи З.и ва товукларнинг куланги (уришқоқ да-канг) З.и, ипақ куртининг сермахсул З.лари яратилди.

Қ.х. ҳайвонлари нусхаларини З. деб тасдиқлаш учун маълум бир йўналиш бўйича шакллантирилган ҳайвонлар гуруҳи сон ва сифат кўрсаткичлари бўйича З. андозаси ҳамда тасдиқланаётган ҳайвонлар селекция ютуғининг янгиликлиги, фаркланиш, ўхшашлик ва барқарорлик мезонларига мос келиши керак.

Ҳар бир З. таркибида сифат томонидан ўзаро фарқланадиган турли гуруҳлари ва хиллари бўлади. З. ичида ўзаро фарқланадиган гуруҳларнинг бўлиши З.нинг биологик хусусиятлари, наел ва маҳсулдорлик сифатларини

такмил-лаштиришда катта имконият яратади. 3. нинг таркибий тузилишини белги-ловчи хусусиятларидан бири, мас, қорамолчиликда буқалар тизими ва сигирлар оиласидир. Улар генеологик тизимларга, яъни қариндошлик гуруҳларга ажратилади. Биргина қоракўл 3. қўйларининг ичида ўнлаб хиллари ва юзлаб тизимлари мавжуд.

Мамлакатимиз чорвачилигида қорамолларнинг бушуев, қора-ола, кизил чўл, швиц, санта гертруда, қоқоқи оқбош, абердин ангус 3.лари, қўйларнинг қоракўл, хисори, жайдари, Ўзбе-кистон гўшт ва ярим дағал жун берувчи, отларнинг маҳаллий ва қорабайир 3.лари, туюларнинг қоқоқи, чўчкаларнинг йирик оқ чўчка 3., паррандаларнинг ўнлаб 3.лари ва асаларининг маҳаллий, қарпат, италян ва б. 3.лари урчитилмоқда, олимлар томонидан янги 3. хиллари ва 3.ларни такмиллаштириш борасида илмий ишлар олиб борилмоқда.

Ад.: Амиров А. Қ., Попова В. М., Авилов А. Г. Абдурашитов А. А., Чорвачилик, Т., 1980; Носиров У. Н., Қорамолчилик, Т., 2001.

Изатулла Эшматов.

ЗОТИЛЖАМ, пневмония — ўпка яллиғланиши, ўпканинг инфекцион касаллиги, мустақил касаллик ёки бош-қа касалликларнинг асорати қисобланади. 3.ни турли бактериялар (пневмококк, стрептококк, стафилококклар) ва вируслар қўзғатади. Касалликнинг юзага келиши ва ривожланишига одамнинг қаттиқ совуқ қотиши, жисмоний ва рухий ўта толиқиши, организмнинг ички заҳарланиши — интоксикация ҳамда организмнинг касалликка қарши курашиш қобилятини сусайтирувчи бошқа омиллар сабаб бўлади, на-тижада юқори нафас йўллари мик-роблар ўткир ва сурункали, жойига қараб чегараланган соҳалардаги ёки пневмония (ўпканинг бутун бир бўла-ги зарарланади) ва ўчоқли бронхопневмония фарқ қилинади.

Крупоз пневмонияни пневмо-кокклар қўзғатади. Микроблардан ташқари

организми касалликка мойил қилиб қўювчи баъзи омиллар (мас, шамоллаш) ҳам таъсир этгандагина 3. пайдо бўлади. Шунинг учун крупоз пневмония қишда кўпроқ учрайди. Ичкиликка муккасида кетган кишилар (алкоголиклар) 3.га кўпроқ мойил бўлади. Крупоз пневмония, одатда, тўсатдан бошланади: т-ра бирдан 39,5—40° гача қўтарилади, бемор қаттиқ қал-тирайди, тез-тез йўталади, биқини, кўкраги оғрийди, нафас олганда, йўталганда ва акса урганида оғрик (санчик) кучаяди. Сабаби шуки, ўпканинг яллиғланган бўлагини қоплаган плевра ҳам яллиғланган бўлиши мумкин. Бемор тез-тез., юза нафас олади (ҳаллослайди), лунжи қизаради. Лаби, бурун катакларининг атрофига учуқ то-шади, ўткир юрак-томир етишмовчи-лиги кузатилади, беморнинг акволи оғирлашади. Гўдақларда, айникса, ним-жон, чала туғилган, рахит, анемия, гипотрофия б-н оғриган болаларда 3. жуда оғир кечиши, агар ўз вақтида тиб-бий ёрдам кўрсатилмаса, кўпинча ноҳуш ҳолатларга сабаб бўлиши мумкин.

Сульфаниламид препаратлари ва антибиотиклар кашф этилгунча 3. (айникса болалар ва кексаларда) оғир ўтиб, кўпинча ўлимга олиб келар эди. Замо-навий даволаш усуллари қўлланила бошлагач, касаллик узоққа чўзилмай бемор тез тузаладиган бўлди. 3.дан ўлиш деярли ҳаммиса врачга кеч мурожаат қилишда ўз вақтида тўғри даволаш-маслик оқибати хисобланади.

Давоси. Касаллик зўриқиб кетган бўлса, бемор касалхонада даволанади. Беморни тўғри парвариш қилишнинг, шунингдек, антибиотиклардан тўғри фойдаланишнинг аҳамияти катта. Салқин, тоза ҳаво уйқуни ва нафас олишни яхшилайдди, шунинг учун бемор ётган хонани тез-тез шамоллатиб туриш муҳим. Ичимлик (чай, мева суви), суюқ овқат (шўрва, илитилган тухум, ширгуруч, сут, сарийғ, қатик, кефир, кисель ва х.к.) тез-тез бериб турилади. Бемор терлаганда қуруқ сочик, арақ ёки тенг

баравар сув қўшилган одеколон б-н ар-тилади. Ичи юришишига, сийдиги келишига қараб туриш зарур. Юрак-томир системаси яхши ишламаганда унинг фаолиятини кучайтирувчи дорилар буюрилади, кислороддан нафас олдирилади ва х.к. Орқага горчичник қўйилади, юрак-томир фаолиятини яхшиловчи (мас, корглюкон, строфантин) ва балғам кўчирувчи дорилар тавсия этилади ва б. Ҳарсиллаш пайдо бўлса, беморнинг бошини баландроқ қилиб ётқизиб қўйиш керак. Бемор ги-гиеник режимга риоя қилиши, очиқ ҳавода сайр этиши, даво гимнастикаси б-н шуғулланиши лозим. Касалликнинг олдини олиш, асосан, организмнинг умумий ҳолатини яхшилашга (чини-қиш, бадан тарбия ва б.), ёмон одатлар (чекиш, спиртли ичимликлар ичиш)ни тарк этишга, инфекция манбаларини йўқотишга ва турмуш шароитини яхшилашга қаратилмоғи лозим.

Ад.: Шамсиев А. М., Острые деструктивные пневмонии у детей, Т., 1966; Убайдуллаев А. М., Гинзбург В. С., Клиникада ўпка функциясини текшириш, Т., 1991.

ЗОШЧЕНКО Михаил Михайлович [1895.29.7 (10.8), Петербург -1958.22.7, Ленинград] — рус ёзувчи-си, ҳажвчи, «Оға-ини Серапионовлар» адабий гуруҳининг аъзоси. 1921 й.дан вақтли матбуотда кичик асарлар б-н мунтазам катнаша бошлаган. «Назар Ильич, жаноб Синебрюховнинг ҳико-ялари» тўплами (1922) ва ундан кейин ёзган ҳикоялари 3.ни машҳур қилди. 3. илк асарлари («Хурматли фуқаролар», 1926; «Кимнинг устидан куяласиз?», 1928)да янги иктисодий сиёсат (НЭП) давридаги мешчанлар устидан кулади. «Қора шахзода» (1936), «Қасос» (1937), «Тарас Шевченко» (1939) ва б. кассалар муаллифи. 3. асарлари ВКП (б) МК нинг «Звезда» ва «Ленинград» жу-р.лари тўғрисида» ги (1946) қарориди шўро воқелигига тухмат сифатида аёвсиз танқидга учраган.

3. ҳикоялар тўплами ўзбек тилида Н. Аминов таржимасида нашр қилинган

(1992).

ЗОҒ — қ. Қарға, кузғун.

ЗОҒНУЛ (форс, зоғ — қарға ва нул — тумшук) — қад. уруш қуроли. Ҳар хил металлдан ясалган; зўғатаси қарға бошига, учи қарға тумшугига ўхшаш, дастаси ёғочдан бўлган. Ҳиндистонда, айниқса, Бобирийлар ҳукмронлиги даврларида кўпроқ ишлатилган. Айрим маълумотларга қараганда 3.дан дехқончиликда ҳам фойдаланилган. Баъзан уни чўкич деб ҳам юретишган.

ЗОҒОЗА, қизилча, эфедра (Ephedra) — қизилчадошлар оиласига мансуб икки уйли буталар туркуми. 40 тури бўлиб, Ўрта денгиз мамлакатларида, Ҳиндистон, Хитой, Шим. ва Жан. Америкада, Россиянинг жан.-шарқий Европа қисмида ва Сибирда, Кавказ ва Ўрта Осиёда тарқалган. Кўпинча қуруқ чўл ва ярим чўл минтақаларда, қуруқ тошлоқли тоғ ён бағирларида ўсади. 3.нинг барглари майда, қипиқ-симон, тезда тўкилиб кетади. Чангчи ва уруғчи куббалари поя бўғимларида жойлашган. 3.нинг 10 га яқин тури Ўзбекистонда учрайди. 3. таркибидаги эфедрин алкалоидидан тиббиётда фой-даланилади. Эфедрин юрак ва қон томирлари фаолиятига адреналинга ўхшаш таъсир кўрсатади.

ЗОҒОРА, зоғора нон — маккажўхори, окжўхори, кўқонжўхори, тарик, кўноқ унидан ёпиладиган нон. Эланган унга хамиртуруш б-н туз қўшиб, ошқовокнинг селида хамир қорилади. Бунинг учун ошқовокни қириб, сели олинади. Хамир қориб бўлингач, ковоқ турпи муштлаб едириб юборилади. Хамир ошгач, 200—250 г ли зувалалар ясалди, урвоқ учун буғдой уни ишлатилади. Ҳар бир зувала яссиланиб, нон ясалади (баъзан ўртасини кўрсаткич бармоқ б-н бир марта чекилади). 3.ларнинг юзига дастурхон ёпиб, 10—15 мин. тиндиргач, қизиган тандирга ёпиб пиширилади. Халқ табобатида қанд диабети, қон босими, жигар ва ўт пуфаги касалликларида парҳез сифатида тавсия этилади.

ЗОҒОРА БАЛИҚ (Cyprinus carpio)

(сазан) — карпсимонлар оиласига мансуб тур. Уз. 50—60 см (баъзан 1 м гача), вазни 1,8—4,5 кг (баъзан 16 кг ва ундан ортиқроқ). Оғзи бошининг пастки томонида. Сузгич қанотлари қизғиш товланиб туради. Орқа ва анал сузгичларида биттадан тишли суяк нурлари, юқори лаби ва оғзи четларида бир жуфтдан мўйловлари бўлади. Ўрта, Қора, Азов, Каспий ва Орол денгизлари ҳамда Тинч океан ҳавзаларига қарашли даре ва кўлларда, шунингдек, Сирдарё, Амурдарё, Зарафшон ва Мурғоб дарёларида тарқалган. Ареал чегарасида Европа зоғора балиғи (*C. c. carpio*), орол зоғора балиғи (*C. c. aralensis*), амур-хитой зоғора балиғи (*C. c. haematopterus*) ва Вьетнам зоғора балиғи (*C. c. viridiviolaceus*) деб аталадиган 4 кенжа турдан иборат. Жан. денгизларга қўйиладиган дарёларда ярим ўткинчи гуруҳларни ҳосил қилади; ден-гизнинг даре қўйиладиган жойларида яшайди. Тухум қўйиш учун дарёга кўтарилади. 2—5 ёшида жинсий вояга етади. 98 мингдан 1,8 млн. гача увилдирик ташлайди. Апр. — июль ойларида тухум кўяди. Елимсимон тухумлари ўсимликларга ёпишиб туради. Ёш балиқчалар, зоопланктон, вояга етган даврида бентосдати ўсимликлар ва ҳашаротлар личинкаси б-н озикланади. Гўшти ширин ва серёғлигидан кўплаб овланади, сув ҳавзаларида боқилади. Хонакилаштирилган 3. б. карп дейилади.

ЗОҲИДЛИК, аскетизм — тарки дунёчилик, сакланиш. Худонинг марҳаматига мушарраф бўлиш учун тарки дунё қилиш зарурлиги ҳақидаги диний тасаввур. 3. христианликда монахликда кўринса, исломда дарвишлик, чилла ўтириш, рўза тутиш, зикр тутиш кабиларда намоён бўлади. Тасаввуфда 3. Аллоҳнинг зикрига ҳалал берувчи барча нарсаларни тарк этиш демақдир. Бунда Аллоҳга ширк келтиришдан сакланиш ва ибодатда риёдан холи бўлиш; барча гуноҳлардан ва ҳаром нарсалардан сакланиш ва ниҳоят ортиқча дунёвий ашёларга меҳр қўймаслик назарда тутилади. Шариат ва тариқат одо-бларига бу хилда риоя этишни Баҳоуддин

Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Хўжа Аҳрор, Нажмиддин Кубро ва б. тарғиб этганлар.

ЗОҲИДОВ Абдулла Зоҳидович (1910. 12. 7 — Тошкент — 1977.9.3) — гигиенист, Ўзбекистонда (1963) ва Қорақалпоғис-тонда (1965) хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1958). Тиббиёт ФА муҳбир аъзоси (1971), тиббиёт фанлари д-ри (1967), проф. (1967). ТошТИ ни тугатган (1933). Ҳарбий врач (1939—47), ТошТИ коммунал гигиена кафедраси мудири (1949—59), айна вақтда Ўзбекистон Санитария ва гигиена илмий тадқиқот ин-ти директори (1950—67), 1967 й.дан ТошТИ умумий ва радиацион гигиена кафедраси мудири. Коммунал ва умумий гигиенанинг турли соҳаларига оид кўпгина илмий асарлар муаллифи.

ЗОҲИДОВ Воҳид Йўлдошев — (1914. 14. 12 — Тошкент — 1983. 19. 7) — адабиётшунос олим, файласуф, публицист. Ўзбекистон ФА акад. (1966), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964), фалсафа фанлари д-ри (1946), проф. (1949). Озарбайжон педагогика ин-тини тугатган (1933). Ўзбекистоннинг турли олий ўқув юртларида даре берган (1933—35; 1938-66), Ўзбекистон ФАда илмий ходим, акад.-котиб (1943-48), Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти директори ва бўлим мудири (1949—53), Тошкент давлат педагогика ин-ти проф. (1953—57), «Шарқюлдузи» жур. (1949), «Ўзбекистон маданияти» газ. бош муҳаррири (1959—62), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида бўлим мудири (1957—64), Ҳамза номидаги Санъатшунослик ин-ти директори (1964—67; 1970—83), Ўзбекистон Маданият вазири (1967—70). Илмий ишлари ўртаосиёлик мутафаккир ва шоир (Беруний, Навоий, Бобур, Оғахий, Фурқат ва б.)лар ҳамда қардош туркий халқлар адабиёти вакиллари (Низомий, Абай ва б.) ижо-дига бағишланган. Маданий мерос ва адабий ҳаётнинг муҳим масалаларига оид монографиялар («Ўзбек адабиёти тарихидан», 1961; «Донолар давраси», 1973; «Нафо-

сат ижодкори», 1980 ва б.), публицистик асарлар («Инсон ва замон садоси», 1961; «Шаркни шарафлаб», 1973 ва б.) муаллифи. З.нинг илмий раҳбарлиги ва таҳрири остида «Ўзбек адабиёти» (5 жилд, 7 китоб) нашр этилган, «Навоий асарлари»ни ўзбек (15 жилд, 1961—68) ва рус тилларида (10 жилд, 1968—70) нашрга тайёрлашда қатнашган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973). Тошкент кўчаларидан бирига З. номи қўйилган.

Ас: Танланган асарлар, [3 жилдли], Т., 1976-78.

Ад.: Мамажонов С, Воҳид Зоҳидов, Т., 1976.

ЗОҲИДОВ Иброҳимжон (1936.15.9, Олтинқўл тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1997). Фаргона пед. ин-тининг ўзбек тили ва адабиёти ф-тини тугатган (1960). 1957 й.дан Андижон вилоятининг Олтинқўл тума-нидаги 6-ўрта мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. 3. ҳар бир дарсни пухта тайёргарлик б-н кўргазмали қуроғлар ва техника воситаларидан кенг фойдаланган ҳолда ўтади. Ўқувчилар билимини баҳолашда биринчилар қаторида тест ва рейтинг усулларини татбиқ этди. Унинг иш тажрибаси туман ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари семинарида юксак баҳолашиб, оммалаштиришга тавсия этилди.

ЗОҲИДОВ Пўлат Шоҳидович (1932. 16.12, Тошкент) — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган меъмор (1976). Меъморлик д-ри (1990), Тошкент политехника ин-тини тугатган (1956). Махсус илмий таъмирлаш устaxonасида (1956— 58; 1980—93) илмий ишлар бўйича директор ўринбосари, Тасвирий санъат ва ёдгорликларни сақлаш бош бош-қармаси бошлиғи (1966—73; 1993—95), санъатшунослик ин-тида меъморлик бўлими бошлиғи (1958-80 ва 1995 й.дан). Ўзбекистон меъморлиги тарихи, назарияси ва таъмири бўйича етакчи мутахассислардан. «Шуҳрат» медали б-н тақдирланган (1998).

Ас: Традиции народных зодчих Узбекистана, М., 1964; Самарқандская школа зодчих, Т., 1965; Узбек меъморчилиги усталари, Т., 1967; Меъмор санъати, Т., 1978; Меъмор одами, Т., 1996; Темур даврининг меъморий қаҳқашони, Т., 1996.

ЗОҲИДОВ Ромэн Абдуллаевич (1937— 17.12, Тошкент) — гелиотехник олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), техника фанлари д-ри (1984), проф. (1986). Москва энергетика ин-тини тугатган (1961). Шу ин-тда катта илмий ходим (1966—69), Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-тида катта илмий ходим (1969—71), Илмий асбобсозлик лойиҳа-конструкторлик ва технология Мар-қазий бюроси директори (1971 — 86), Энергетика ва автоматика ин-ти директори (1986 й.дан). Илмий ишлари, асосан, юқори т-рали гелиотехниканинг долзарб масалаларига, юқори потенциалли жамловчи тизимлар на-зариясини ҳисоблаш, лойиҳалаш ва яратиш технологияси ҳамда уларни ма-териалларни синашда, маҳсулотлар ва энергетик қурилмаларда қўллашга ба-ғишланган. З.нинг илмий ишларидан куёш электр ст-ясини (Қрим), юқори т-рали иссиқлик физикаси комплекси-ни (Маҳачқала ш.), Қуёш печини (Ереван), юқори т-рали стендларни («Квант» ИИЧБ) яратишда фойдаланилган.

Ас: Технология и испытания гомотехнических концентрирующих систем, Т., 1978. Нурли энергия концентрациясининг кўзгули тизимлари, Т., 1986; Санатда энерготехкорлик, Т., 1993.

ЗОҲИДОВ Теша Зоҳидович (1906.10.5, Қўқон — 1981.22.8, Тошкент) — Ўзбекистонда зоология фани ташкилотчиларидан бири, Ўзбекистон ФА акад. (1952), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1947), биология фанлари д-ри (1948), проф. (1949). Урта Осие ун-тини тугатган (1931). Шу ун-т ректори (1932, 1941, 1950-51). Ўзбекистон ФА Зоология ва паразитология ин-ти директори (1946-50), Ўзбекистон ФА президенти (1952— 56). Асосий ишлари умуртқали ҳайвонларни

ўрганишга, зоология фанини тарғибот қилишга бағишланган. Қизил-қум умуртқали ҳайвонларининг фау-нистик таркиби ва экологиясини ўрганган. «Зоология энциклопедияси» (1—4-жилдлар, Т., 1957—79) асари учун Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати унвонига сазовор бўлган (1971).

Ас: Зоология энциклопедияси (Қушлар, Т., 1957, Сут эмизувчилар, Т., 1960; Амфи-биялар ва рептилиялар, Т., 1969; Балиқлар ва тубан хордалилар, Т., 1979); Биоценозы пустыни Қызылқум, Т., 1971.

ЗОҲИДОВ Шер (1906 — Тошкент — 1971.16.8) — ҳужжатли кино оператори. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1967). «Ўзбекфильм»да (1928—33), Тошкент хроника студия-сида оператор ёрдамчиси (1934—35), 1936 й.дан оператор. Ўзбекистон ил-мий-оммабоп ва ҳужжатли фильмлар киностудиясида оператор (1946—69). Энг яхши фильмлари: «Гинчлик ва дўстлик учун», «Ценуроз ва эхинокок-козга қарши курашинг», «Тошкент кўчаларида» ва б.

ЗОҲИДОВ Ҳаким Зоҳидович (1912.18.9 — Тошкент — 1978.7.10) — анатом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973), тиббиёт фанлари д-ри (1959), проф. (1961), СамТИ ни тугатган (1935). СамТИ (1942—45), ТошТИ (1945—47) ректори, Ўзбекистон Соғ-ликни сақлаш вазири (1947—51). ТошТИ анатомия кафедраси мудири (1956—61), проф. 1972 й.дан Урта Осиё Тиббиёт педиатрия интида нормал анатомия кафедраси мудири. Марказий нерв системасининг айрим соҳалари-ни, одамнинг ёшига хос тузилишини ўрганган. Логинча-ўзбекча-русча нормал анатомия луғати (Т., 1964; А.А. Асқаров б-н биргаликда); Русча-ўзбекча-лотинча нормал анатомия луғатини (Т., 1971; А. А. Асқаров б-н биргаликда) тузган. Газ. ва жур.ларда очерк, хикоя, фелъетон, шеърлари б-н қатнашган.

ЗОҲИДОВА Лутфи (1925.6.11, Қони-бодом) — 1-тожик балеринаси. 1941 й.дан С. Айний номидаги опера ва балет

театрида. Энг яхши партиялари: Мария («Бокчасарой фаввораси»), Лайли («Лайли ва Мажнун»), Золушка («Золушка») ва б. Шунингдек, тожик ва б. халқлар рақсларининг ҳам моҳир ижрочиси сифатида танилган.

ЗОҲИДОН — Эроннинг жан.-шарқидаги шаҳар. Сейстон ва Балужистон остонининг маъмурий маркази. Аҳоли-си қарийб 420 минг киши (1997). Т. й. орқали Покистоннинг т. й. тармоқларига туташган. З.дан Машҳад ва Кер-мон ш.лари орқали Техронга ва Хўр-муз қўлтиғидаги Бандар-Аббос портига автомобиль йўли ўтган. Аэропорт бор. Тўқимачилик, озиқ-овқат саноати қор-хоналари мавжуд. Бодом ва қуритилган мевалар б-н савдо қилинади. Ўсимлик мойи ишлаб чиқарилади. Гилам тўқилади.

ЗОҲИР (Зойир) Аҳмад (1947.6.4, Афғонистон, Лағмон вилояти — 1980.6.4, Қобул) — афғон хонандаси, бастакор ва шоир, афғон мусиқий эстрадаси асосчиларидан. Ижодий фаолияти асо-сан Афғонистон давлат радиоси б-н боғлиқ бўлган (1961—80). Мусиқа услубида Шарқ (айникса, Ҳиндистон) ва Европа эстрада мусиқа йўналишлари ўзига хос тарзда уйғунлашиб кетган. Шу жумладан, 3. ўзининг ансамбли таркибида ҳинд анъанавий созларидан сетор, танпура, саруд, табла, Европа созларидан труба, гитара ва электрон клавишли чолғуларни моҳирона қўллаган. Бастакор сифатида 100 дан ортиқ қўшиқ яратган. З.нинг дилрабо асарлари ўзбек санъаткорлари ижодига ҳам қатта таъсир этган. Х. Лутфуллаев, Б. Ҳамдамов, Ш. Жўраев, Н. Абдуллаева, Ҳ. Исроилова, С. Қозиёва, М. Сагторова, У. Отажонов ва б. 3. қўшиқлари («Лайли, Лайли, Лайлижон», «Кажа-ке», «Боз омади», «Мара, мара, май бидех», «Ёракиман», «Гули сангам» ва б.)ни ўзига хос услубда ижро этганлар.

ЗОҲИР Қўчқор ўғли (1920, Бухоро вилояти) — ўзбек бахшиси. Достон ва термалар қуйлашни боболари Раҳмон ва Қувват бахши (19—20-а.) лардан

ўрганган. Ислом шоирнинг шогирди. «Эрназархон», «Нурали», «Г'ўрўғли» туркум дostonлари, «Тилло киз» ва б. дostonларни маҳорат б-н куйлаган. Ундан «Г'ўрўғлининг туғилиши», «Ҳасанхон», «Авазнинг Юлдузкўз парига бориши», «Ойг'ўра билан Мастура», «Кунларим» каби 20 дан ортиқ дoston ва кўпгина термалар ёзиб олинган. Ўзбекистон ФА Кўлёмалар ин-ти чиқарган «Ўзбек халқ дostonлари каталоги» (1986)да 3.нинг 21 дostonи (ва-риантлари б-н) тавсифи бор.

Ас: Ҳасанхон [нашрга тайёрловчи М. Мир-заева]. Т., 1969.

ЗОҲИРИЙЛАР (араб, зоҳир — ташки, ошкор) — Довуд ибн Али ал-Исфaҳоний аз-Зоҳирий (883 й.в.э.) асос солган ислом ҳуқуқий мактаби (мазҳаби) издошлари. Довуд ибн Али ҳуқуқий амалиётда Қуръон ва суннани айнан тушуниш ва талқин қилишнинг тани олган биринчи фақиҳ эди. Унинг та-рафдорлари Қуръон матнидаги яширин (ботиний) маънони рад этиб, уни ма-жозий талқин этиб бўлмайди, деб ҳисоблаганлар. 3. ҳуқуқ услуби масалаларида мантиқий усуллар (раъй, истиҳ-сон ва б.)дан фойдаланишга кескин қарши эдилар. Кейинчалик, киёс ва ижмони жуда чекланган даражада қўллашга рози бўлганлар. 3. мазҳаби 10— 13-а.ларда мусулмонлар оламида кенг тарқалди. Ироқда 3. ўз мазҳабларини ўрганишни ташкил қилдилар ва бу таълимотни Ироқдан ташқарида ҳам фаол тарғиб қилдилар. 3. 15-а.дан аста йўқ бўла бошлади.

ЗОҲИРШОҲ Муҳаммад (191* 15.10, Кобул) — Афғонистон шоҳи (1933.8.11 — 1973.24.8). Муҳаммад Нодиршоҳнинг ўғли. Францияда таҳсил олган (1924— 30). Афғонистонга қайтган ва ҳарбий офицерлар билим юртини тугатган (1931). 1932—33 й.ларда миллий мудо-фаа вазири ўринбосари, 1933 й.да ма-ориф вазири вазифасини бажарувчи. 1933 й. 8 нояб.да отасининг ўлимидан кейин тахтга ўтирган. Шоҳлик даврида мамлакат мустақиллигини мустаҳкам-лаш ва бетарафлик сиёсатини олиб борган, ҳарбий

блокларга қўшилмасликка ҳаракат қилган. Миллий иқти-сод, маданият ва маорифнинг ривож-ланишига кўп ҳисса қўшган. 3. хорижда даволанаётганда жияни Муҳаммад Довуд ҳокимиятни қўлга олди ва унга тазйиқ кўрсатди. 1973 й. 17 июлда монархия тугатилиб, Афғонистон республика деб эълон қилинган, 24 авг.да тахтдан воз кечган. Оиласи б-н Рим яқинидаги шаҳарчада яшаган. Мамлакатда толиблар ҳукмронлиги барҳам топган, Ҳамид Карзай бошчилигидаги Афғонистон муваққат ҳукумати тақлифига кўра Афғонистонга қайтиб келган (2002 й. 18 апр.).

ЗУБАЙДА (762—831) — Ҳорун ар-Рашиднинг хотини, амакисининг қизи, аббосийлар халифаси Амин (? — 813) нинг онаси. У халқпарвар, камбағалпарвар, хайру эҳсон борасида беҳад қўли очик бўлиб, ўз маблағига кўплаб шаҳар, қалъа, работ, масжид, Мадраса, кўприк, йўл, ариқ, қудук, ҳовуз, сардоба, кориз қурдирган, ғозийлар учун қурол-аслаҳа ва отлар харид қилган, еру мулклар сотиб олиб, уларни қалъаларга вақф этган. Чунончи, 3. Қуфадан Макка ва Мадинагача бўлган йўлларда қудуклар ва Макка ахлини оқар сув б-н таъминлаш учун уз. 16 км келадиган бир ариқ қаздирган. Маккаликлар ханузгача мазкур ариқни «Айну Зубайда» («Зубайда чашмаси») деб атайди. Шош каналини (Тошкентдаги Бўзсув) тиклашга 2 млн. дирҳам аж-раган. Низомулмумснинг «Сиёсатнома» асарида айтилишича, Эрондаги Кошон ва Табриз, Қашқар ва Балур чегарасидаги Бадахшон, Исфижобдаги Ҳусан ш.ларини ҳамда Эрондаги Жилон, Хоразмдаги Афрофа ва б. кўпгина қалъаларни 3. қурдирган. Ад.: Низомулмулк, Сиёсатнома, Т., 1997.

ЗУБИЛО (рус.) — металларни йўниш, кесиб тушириш, ариқчалар очиш ва б. учун мўлжалланган пона шаклидаги металл кесиш асбоби. Ишлов бериладиган металлнинг юмшоқ-қаттиклигига қараб 3. тиғининг бурчаги ҳам ўзгариб боради. Темирчилик (совуқ металллар-

га ишлов беришда) З.си, зарб бериш ме-ханизми пневматик (хаво ёрдамида) ҳаракатлантириладиган механик З. ҳам бор.

ЗУБР (*Bison bonasus*) — қувушшоҳлиларга мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Танасининг уз. 3,5 м гача, бўйнининг яғринидан баландлиги 1,9 м гача, вазни 900 кг гача. Танаси йўғон, боши катта, кўзи косасидан чиққан, елкасида қалин, жингалак ёли бор. Мўйнаси қорамтир. Иягида соқоли, бошида қоқили, бўйнида шоқиласи, думининг учида бир тутам попуғи бор. Жуни қалин, танасининг олдинги қисмида узун, кейинги қисмида қалта. 2 кенжа тури: текислик зубри (*B. b. bonasus*) ва Кавказ зубри (*B. b. Caucasus*) тарқалган. Қадимда З. Европа ўрмонлари, Кавказ ва Россиянинг Европа қисмида тарқалган. Авг. — сент. да урийди. Подасида 1 эркаги ва 2—6 урғочиси бўлади. Бўғозлик даври 9 ой. Битта бола туғади, бир йилгача эмизади. 2—3 ёшда жинсий етилади. З. 30—40 йил яшайди. 20-а.нинг 20-й.ларига келиб дунё бўйи-ча ҳаммаси бўлиб 48 та З. кўриқхоналарда сақланиб қолган. Муҳофаза чоралари кўрилиши туфайли сони ҳозир бирмунча кўпайган (қ. Белая Везия пушчаси).

ЗУБТУРУМ (*Plantago*) — зубтурумдошлар оиласига мансуб 1—2 ва кўп йиллик ўтлар туркуми. 260 гача тури маълум. Ўзбекистонда 6 тури учрайди. 4 туридан доривор ўсимлик сифатида фойдаланилади. Барглари илдиз бўғзида тўп бўлиб жойлашган, бандли, кенг тухумсимон ёки кенг эллипссимон, наштарсимон ва тасмасимон. Гуллари поя ва шохлари учида оддий бошок ҳосил қилади. Ме-васи икки ёки кўп уруғли. Барги ва уруғи таркибида С ва К витамин, каротин, шилимшиқ ошловчи ва б. мод-далар бор. Баргидан тайёрланган дамлама меъда-ичак касалликларини, яраларни даволашда, уруғининг шилимшиқ эритмаси эса кучсиз сурги сифатида ишлатилади.

ЗУБТУРУМДОШЛАР (*Plantaginaceae*) — икки уруғпаллали ёки

магно-лиясимонлар синфига мансуб кўп йиллик ва бир йиллик ўсимликлар оиласи. 260 турни ўз ичига олган 3 туркумдан иборат. Оиладаги энг катта туркум зубтурум (*Plantago*) мўътадил иқ-лимли минтақаларда ўсади. Бир неча турдан ташкил топган литорелла (*Litorea*) туркуми фақат Европа, Азор ороллари ва Жан. Америкада учрайди. Битта турдан иборат боугуэриа (*Bougueria*) туркуми эса Жан. Америка учун эндемик ҳисобланади. Ўзбекистонда З.нинг 6 тури усади. Уларнинг гуллари майда, рангсиз, гулдор поя учи-даги бошоқсимон тўпгулга жойлашган. Гул бўлаклари тўртта (косабарги тўртта, тожбарги тўртта, чангчиси тўртта, уруғчиси иккита), тожбарглари рангсиз юпка пардачадан иборат. меваси қопқоқчали кўсақча, чорва моллари учун озиклик қиймати кам, баъзи турлари доривор ҳисобланади.

ЗУГДИДИ — Грузиядаги шаҳар (1918 й. дан). Колхида пасттексислигида. Т. й. станцияси. Аҳолиси 50,6 минг киши (1990-й. лар ўрталари). Целлюлоза-қоғоз к-ти, чинни-фаянс з-ди, ипакчилик ф-каси, озиқ-овқат саноати корхоналари, драма театри, тарих-этнография музейи бор.

ЗУДМУРОД МАСЖИДИ — Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (19-а.). Хўжа Зудмурод қабристонида, 3 томони айвонли хонақоҳ ва минорадан иборат. Учала томоннинг ҳар бирида 2 тадан эшик бор. Ана шу 6 эшикдан ай-вонлар орқали хонақоҳга кирилади. Хонақоҳ 4 (ёғоч) устунли. Ғарбий девор ўртасида меҳроб бор. Айвоннинг шарқ ва жан. қисмида устунлар бир қаторли, шим. да икки қаторли қилиб жойлашган. Уларнинг турли даврларда қурилганлиги безагида ҳам кўзга ташланади. Шим. айвонда Хушқомилбой маблағига қурилгани (1896) ҳақида маълумот сақланган. З. м. қурилишида усталардан: нажжор (Мухтор ва Абдурауф), наққош (Маҳмуд, Наим, Шариф), гилкор (Саъдулла ва Камол) лар қатнашган.

ЗУЕВ Владимир Ильич (1930.27.7,

РФ Оренбург вилояти) — сабзавотшунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990), к. х. фанлари д-ри (1971), проф. (1972), РФ Аграр таълим академияси акад. (1995). Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-тини тугатган (1955). Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-тида сабзавотчилик кафедраси ассистенти, доцент (1955—69), ўқув ишлари бўйича (1969—76) ва илмий ишлар бўйича проректор (1980—86), сабзавотчилик кафедраси мудир (1977-1992). 1992 й. дан Тошкент аграр ун-ти сабзавотчилик кафедрасида проф. Илмий ишлари Ўзбекистонда сабзавот-полиз ва картошка етиштириш, сабзавот ва полиз экинлари селекцияси ва уруғчилиги масалаларига бағишланган. Олий ўқув юртлари учун сабзавотчилик бўйича дарсликлар яратган. Республикада р-н-лаштирилган 1 тарвуз, 1 қовун, 4 бод-ринг навини (2 таси иссиқхоналарда етиштиришга мўлжалланган) яратган. Ас: Шўр ерларда сабзавот ва картошка етиштириш, Т., 1961; Овощеводство, Т., 1980.

ЗУЛАЙҲО – Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётида кенг тарқалган афсонавий қахрамон. Фирдавсий (10-а.), Али (13-а.)г Дурбек (14-а.) ва б. шоирларнинг машҳур афсона, ривоятлар ва муқаддас китоблар (Таврот, Қуръон) таъсирида яратилган «Юсуф ва Зулайҳо» достонларида оли-жаноб образ сифатида гавдаланади. Бу ишқий-саргузашт характеридаги асарларда 3. ислом дини заминиди талқин этилади. Қизнинг ҳар бир хаттиҳара-кати, нутқи, кишилар б-н муносабатида одоб-ахлоқнинг юксак намуналари ўз ифодасини топган. 3. матонатли, каъбиятли, кучли иродали аёлларнинг умумлашма образи, чин севги-садоқатнинг ёркин тимсоли сифатида қуйланиб келинган.

ЗУЛКИФЛ — Қуръонда номи зикр этилган пайғамбарлардан бири. Асл исми Бишр. Айюб (ас) нинг ўғли. Кайси қавмга пайғамбар этиб юборилгани ҳақида Қуръонда аниқ оят йўқ. Лекин баъзи ривоятларда румликлар иймон кел-

тириб унга эргашганликлари нақл этилади. Бу қавм 3. дан узоқумр қуришни Аллоҳдан сўрашни илтимос қилган, Парвардигор 3.нинг дуосини қабул этиб, улар «ўзлари хохламагунча ўлмаслар, бунга сен ҳам қафил бўлгин» деган ваҳий келди. Бишр ўз қавмига бу башоратни етказди. Илохий ваҳийга ўзи қафил бўлди. Шу сабабли уни Зулкифл (қафолат соҳиби) деб атай бошлаганлар. Ироқда ал-Хилла яқинида одамлар 3. нинг қабри деб хисоблайдиган зиёратгоҳ бор. Бошқа жойларда ҳам 3. мақба-раси мавжудлиги, жумладан у Термиз яқинида дафн этилганлиги ҳақида ривоят қиладилар (қ. Зулкифл мақбараси).

ЗУЛКИФЛ МАҚБАРАСИ - Термиз яқинидаги меъморий ёдгорлик (11 — 12-а. лар). Ривоят қилинишича, бу ерга пайғамбар Зулкифл дафн этилган. Тарихий манбаларда аббосийларнинг атоқли лашқарбошларидан Исҳоқ ибн Қунажа (992/3 й. ларда вафот этган) ҳам шу ерда дафн этилгани қайд қилинган. Амударёдаги Пайғамбар о. нинг жан. қисмида жойлашган масжид, гўрхона ва уларга туташ 2 хонадан иборат. Би-нолар турли даврларда бунёд этилган. Масжид мурабба тархли (6,95x6,95), гумбазли, олди пештоқли. Мехробига ганчқори гири нақш ишланган. Гўрхона (6x4 м) масжид сатҳидан 1 м ча баланд қилиб қурилган, унда сағана сақланган. Гўрхонанинг икки эшиги орқали туташ қурилган икки хонага ўтилади. Хоналар деворига ғиштлар мавжли шаклда терилган.

Ад.: Термиз — Буюк йўллар чорраҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар, Т., 2001.

ЗУЛЛИСОНАЙНЛИК (араб.) - қ. Икки тиллилик.

ЗУЛУ (зулуслар; ўзларини амазулу деб аташади) — халқ. Жан. Африка Республикаси (ЖАР) да, шунингдек, Лесото, Мозамбик ва Свазилендда яшайдилар. Умумий сони 8,3 млн. киши, шундан ЖАР да 7,9 млн. киши (1990-й. лар ўрталари). Зулу тилида сўзлашадилар. Анъанавий диний эътиқодларга риоя

килишади, шунингдек, турли табиат кучлари, нарсаларга топинувчилар ҳам учрайди.

ЗУЛУК СОЛИШ — даволаш чораларидан бири. Айниқса Шарқ табобатида кенг қўлланилган. Жағли зулукларци тиббиёт зулуги солинади. У чучук сув хавзаларида яшайди, шунингдек, лаб. да урчитилади. Тиббиёт зулугининг бўйи 8—12 см, вазни 2 г, яшил рангли, орқасида узунасига кетган зар-ғалдоқ йўллари, оғзида тишчали учта жағи ва сўлак безлари бор. Зулук терини тишлари б-н тешиб, сўлак безларидан гирудин деган модда чиқаради, бу модда коннинг ивишига тўскинлик қилади. Оч зулук 30—60 мин. да 10—15 мл қон сўра олади. Ҳар бир зулук озгина қон сўради, шунинг учун зулук қон сўриб тушгандан кейин жароҳат пича қонаб тургани маъқуя. Сўнфа жа-роҳат ва унинг атрофига стерил материал ёпилади. Гипертония касаллигининг баъзи шакллари, тромбоз, флебит, миокард инфаркта, стенокардия, неврит, радикулит, чипкон чиққанда ва б. касалликларда врач зулук солишни буюради. Зулук чаккага (яхшиси кулоқ супрасининг орқасига), бўйиннинг энса остидаги қисмига, юрак ва жигар устидаги териға ва б. аъзоларға солинади.

ЗУЛУКЛАР (Hirudinea) — халқали чу-валчанглар типининг синфи. Танасининг уз. бир неча см дан 15 см гача, баъзан ундан ҳам узунроқ. Танаси орқа ва қорин томондан яссилашган, баъзан цилиндрсимон, 33 та ташқи хал-қадан иборат. 3. танасининг ташқи хал-қалари сони ички халқалари сонига тенг бўлмайди, одатда, ҳар бир ички халқага 3—5 та ташқи (иккиламчи) халқа тўғри келади. 400 га яқин тури чучук сув хавзалари ва денгизларда тар-қалган. Кўпчилик 3. нинг 2 сўрғичи бўлиб, улардан бири танасининг ол-динги, иккинчиси кейинги қисмида жойлашган. Оғиз тешиги сўрғич ёки Хартум б-н ўралган. 3. йирткич (хартумли 3.) ёки паразит (жағли 3.) ҳаёт кечиради. Йирткич 3. майда умуртқасиз ҳайвонлар б-н озикланади, паразит 3.

турли умуртқали ҳайвонлар ва одам қонини сўради. Жағли 3. ичагининг ён томонидаги жуда кенг халталарига кўп қон сўриб олади. 3. сўлаги таркибидаги гирудин қонни ивितмайди. 3. териси орқали нафас олади. Айириш система-си — метанефридийлар. Жағли 3. нинг қон айланиш системаси қон томирлари девори эпителийси бўлмаслиги б-н бошқа халқали чувалчанглардан фарқ қилади, қон томири тана бўшлиғи қол-диғидан ҳосил бўлади. 3. гермафродит, уруғланган тухумларини пилла ичаға кўяди. Личинкаси пилла ичади ўзга-ришсиз ривожланади. 2 кенжа синф: қад. (Archihirudinea) ва ҳақиқий 3. (Euhiru-dinea) га бўлинади. Ҳақиқий 3. хартумли (Rhynchobdellida) ва жағли 3. (Gna-tobdellida) туркумларига бўлинади. Тиббиёт 3. (Hiruda medicinalis) дан тромб ҳосил бўлиши б-н боғлиқ қон томирлари касалликлари (гипертония, склерознинг бошланғич даврлари, инсулт ва б.) ни даволашда фойдаланилади. Тиббиёт 3. махсус з-дларда кўпайтирилади. Айрим 3. баликларға жиддий зарар етказида. Ўрта Осиё сув хавзаларида чиғанокли 3. (Glossiphoniacomplana-ta), сохта от 3. (Haemopsis sanguisida), туркистон 3. и (Limnatus turkistanica) учрайди. Цейлон ва Зонд архипелаги тропик ўрмонларида курукликда яшов-чи 3. (Haemodipsaceylomsa) одам ва сут эмизувчилар қонини сўради.

Ад.: Мавлонов О., Хуррамов Ш., Умуртқасизлар зоологияси, Т., 1995.

ЗУЛФ — 1) аёлларнинг икки чаккасидан тушириб қўйилган соч тутами, жамалаги; 2) аёлларнинг зийнат буюми; гажак каби чаккага тақилади. Тилла ёки тилла суви югуртирилган қумуш пластинкадан ясалган тақинчоқ. Уз. 8—9 см, нақшланган найчадан иборат бўлиб, икки учига куббача, пластинка қирғоғига шокила (симларға ўтказилган марварид) лар ўрнатилади. Қизлар, келинчақлар икки чаккадаги бир тутам сочларини (баъзан қиркиб) 3. дан ўтказиб, илмоғидан сочларига осиб кўядилар.

ЗУЛФИ ТИЛЛА, зулфизар (тилла

соч тутами, жингаласи) — зийнат буюми, аёллар сочига такиладиган безак. Марказий турунж шаклидаги тўғноғич ва ундан ён томонларига қора ипак ипдан чиқарилган икки қатор шокиладан иборат. Тўғноғич қисми юпка кумуш япроқчаларидан иборат бўлиб, гажаксимон учли шакл ва тана қисмдан иборат, юзаси босма нақш, кесма чизиклар (баъзан ўсимликсимон нақшлар) б-н безатилган, йирик рангли шиша кўзлар ўрнатилган, қуйи қисмига шокилалар осилган. Икки қатор ипак шокиласига кўплаб куббачали (кўнғирокча шаклида) попуқлар бириктирилган, унинг учи банд («бахт банди») б-н яқунланган. Юрганда ва ҳаракатланганда улар товуш чиқариб жаранглаган.

ЗУЛФИН — занжирли илмок; дарвоза, эшик, сандиқ кабиларда кулф осииш учун мўлжалланган ҳалқасимон мосла-ма. Темир ва мисдан каллакли ва думли қилиб ишланади. Думи кесакига қокилади. Эшик, дарвоза, сандиқни кулфлашда 3. каллагига занжир илиниб, устидан кулф урилади.

ЗУЛФИЯ (тахаллуси; тўлиқ исм-шарифи Зулфия Исроилова) (1915.1.3—Тошкент — 1996.1.8) — шоира, журналист, таржимон, жамоат ароби. Ўзбекистон халқ шоираси (1965). Меҳнат Қаҳрамони (1984). Шоир Ҳамид Олимжоннит рафикаси. Хотин-қизлар пед. билим юртини тугатгач (1931—34), Ўзбекистон Фанлар кўмитаси қошидаги Тил ва адабиёт ин-ти аспирантурасига ўқишга кирган (1935). Сўнг Ёшлар ва ўсмирлар адабиёти наشريётида муҳаррир (1938—40), Ўзбекистон давлат наشريётида бўлим мудири (1941—50), «Ўзбекистон хотин-қизлари» (қ. «Саодат») жур.да бўлим мудири (1950—53), бош муҳаррир (1954—85) бўлиб ишлаган.

3. нинг илк шеъри 1931 й. да «Ишчи» газ. да босилган. Дастлаб 1932 й. «Ҳаёт варақалари» шеърлар тўплами нашр этилган. Шундан кейин унинг «Темирой» (1934), «Шеърлар», «Қизлар

қўшиғи» (1939) шеърий китоблари эълон қилинган. 3. шеърий ижодининг нурланиши «Уни Фарҳод дер эдилар» (1943), «Ҳижрон кунларида» (1944) ва «Хулқар» (1947) тўпламлари б-н боғлиқ. Айниқса, Ҳ. Олимжоннинг бевақт вафотидан кейин (1944) ёзилган, ру-хий силсилалар ва қалб изтироблари б-н тўла шеърлар 3. ижодида жиддий ўзгаришлар содир бўлганидан дарак берди. 3. шахсий фожиаси тасвири орқали 2-жаҳон урушидан катта талафот ва йўқотишлар б-н чиққан халқнинг дард ва аламларини ифодалади.

40-й. лар охирида эълон қилинган Совет давлатининг санъат ва адабиёт тўғрисидаги қарорлари ўзбек адабиётига ҳам катта зарар келтирди. 3. бад-бин кайфиятлар — пессимистик кечин-малар куйчиси сифатида таъна тошлари остида қолди. Шундан кейин у, бош-қа қаламкаш биродарлари сингари, «давр ғоялари» ни ифодаловчи шеърлар ёзишга ўтди. Лекин кўп ўтмай, ўзбек аёллари ҳаётини яхши билувчи шоира ва журналист сифатида дугоналари ҳақида шеър ва публицистик ма-қоалар ёзди, уларни ижтимоий фаолликка чақирди, инсоний ҳақ-ҳуқуқларининг поймол бўлмаслиги учун курашди.

50-й.ларнинг 2-ярмида 3. Осиё ва Африка ёзувчиларининг тинчлик ва халқаро бирдамлик шиори остида ўтган ҳаракатида фаол қатнашиб, жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида бўлди. Ҳиндистон, Миср, Япония ва қўшни республикаларга қилган сафари шоира ижодида чуқур из қолдирди. «Мушоира», «Ўғлим, сира бўлмайти уруш», «Қозоғистон ўланлари», «Мен чизолмаган сурат» сингари шеърлари 3. га шуҳрат келтирди. 3. шеърларида тасвир этилаётган ҳаёт қўлами кенгай-иб, унинг ижодига хорижий халқлар ҳаёти манзаралари ҳам кириб келди. 70-й. лардан бошлаб 3. ижодидаги мил-лий ҳаёт тасвирида янги ранглар ка-малаги пайдо бўлди, ҳаққонийлик ва ҳис-ҳаяжон кучайди. «Ўйлар» (1965) шеърий гулдастаси б-н бошланган во-келикни фалсафий

идрок этиш тамойили «Висол» (1972), «Йиллар, йиллар...» (1975) шеърӣй китобларида да-вом этиб, 3. ижодида чинакам бадий юксалиш даври бошланганини намой-иш этди. У яна дoston жанрига қай-тиб, устоз Ойбекнинг сўнги сафарига бағишланган «Куёшли қалам» (1970) дostonини яратди. Айни пайтда шоира болаларга бағишланган тур-кум шеърлар ҳам ёзди («Лолақизғал-доқ», 1975).

3. ҳаётининг муҳим бир қисмини Ҳамид Олимжоннинг адабий меросини ўрганиш ва нашр этиш ишига бағишлади. Ана шу жараённинг узвий қисми сифатида у шоирнинг «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» дostonи асосида кўғирчоқ театри учун «Семурғ» пьесаси (С. Сомова б-н ҳамкорликда) ҳамда «Зайнаб ва Омон» операси либреттосини ёзди.

А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов. Н. А. Некрасов, М. Вокиф, Л. Украинка, М. Дилбозий, С. Капутикян, Э. Огнецвет, Мустай Карим, Амрита Притам, Е. Багряна ва б. нинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

3. асарлари кўплаб чет тилларда, шунингдек, қардош туркий халқлар тилларида нашр этилган. 3. халқаро Жаваҳарлал Неру (1968), «Нилуфар» (1971) мукофотлари ҳамда Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1970)

лауреати. Шунингдек, у Болгариянинг «Кирилл ва Мефодий» (1972) орденига сазовор бўлган.

Ўзбекистон ҳукумати атоқли шоиранинг маданиятимиз тараққиётидаги катта хизматларини эътиборга олиб, Зулфия номидаги Давлат мукофотини таъсис этди. Тошкентдаги кўчалардан бирига 3. номи берилган.

Ас: Танланган асарлар [3 жилдли], Т., 1985.

Ад.: Султонова М., Ижод саҳифалари, Т., 1975; Зулфия [библиография], Т., 1977; Султонова М., Зулфия, Т., 1985; Иброҳимов М., Куёшли шеърӣят ижодкори, Т., 1986; Эҳтиром [нашрга тайёрлов-чилар: Раҳима Шомансурова, Раъно

Раҳмонова], Т., 1995.

Наим Каримов.

ЗУЛФИЯ НОМИДАГИ ДАВЛАТ МУКОФОТИ — Ўзбекистон Республикасининг Давлат мукофотларидан бири. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Зулфия номидаги Давлат мукофотини таъсис этиш бўйича таклифларни қўллаб-қувватлаш тўғрисида» 1999 й. 10 июндаги фармонида биноан таъсис қилинган. Мактаб, лицей, коллеж ва олий ўқув юртлирида аъло хулқи, зук-қолиги, донолиги, ташаббускорлиги, ўқишдаги муваффақиятлари б-н алоҳида истеъдодини намоён қилиб таълим олаётган, истиқлол ғояларини амалга ошириш йўлида астойдил меҳнат қилаётган 25 ёшгача бўлган иқтидорли қизларга адабий, маданият, санъат, фан, таълим соҳаларидаги алоҳида ютуқлари учун берилади. Мукофот Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент ш.нинг биттадан вакилларига жами 14 та берилади. Мукофотнинг ҳар бири энг кам ойлик иш ҳақининг 50 баравари миқдорида тайинланган. 3. н. Д. м. соҳибалари бўлган мактаб, лицей, коллеж ўқувчилари танлаган йўналишлари бўйича олий ўқув юртлирига имтиҳонсиз қабул қилинади, уларга кўкрак нишони ва дипломи топширилади. Мукофот Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар кўмитасининг раиси раҳбарлик қиладиган комиссия хулосалари асосида Вазирлар Маҳкамаси қарори б-н ҳар йили 8 март — Хотин-қизлар куни байрами арафасида берилади.

ЗУЛФИҚОР (араб. — тешиб ўтувчи, ўткир) — Муҳаммад (ас) нинг икки учли қиличи. Бадр жангида қўлга туширган. Арабистонда машхур қилич бўлган. У Муҳаммад (ас) дан олдин маккалик Мунаббих ибн Ҳажжожга тегишли эди. Муҳаммад (ас) вафотидан кейин ҳазрат Алига, сўнгра эса халифаларга ўтган. Ислом анъанасида 3. сеҳрли деб ҳисобланади. Хусусан у узайиши ёки қискариши мумкин эди.

ЗУЛФИҚОР, Зулфиқор йўлаги —

Херируд (Тажан) дарёси водийсидаги дара, Эрон тоғлигининг шим. тармоқларида. Паропамиз тоғлари б-н Туркманистон-Хуросон тоғлари орасида. Уз. 14 км чамасида. 3. Туркманистоннинг жан. қисмлари б-н Эрон ва Афғонистоннинг чегарага яқин вилоятларини боғлайди.

ЗУЛҚАРНАЙН (араб. — икки шохли) — мусулмонлар орасида тарқалган қад. ривоятларга кура, дунёнинг Чин (Хитой) га қадар ерларини забт этиб, у ерда яъжуж ва маъжуж йўлига улкан тўсиқ қурган подшоҳ. Айни вақтда ҳам Шарқ, ҳам Ғарб ҳукмдори эканлиги ёки тожининг икки чети шохсимон бўлганлигидан шундай деб аталган, деб тахмин қилинади. Қуръонда 3. нинг ер юзида ҳақни қарор топтириш учун қилган саъйҳаракатлари баён этилган (18:83—102). Баъзи ислом тадқиқотчилари (мас, Ибн ал-Асир) Қуръони ка-римда зикр қилинган 3. ни македониялик Александрнинг ўзи деб ва баъзилари Ҳазрат Иброҳим (ас) дан илгари яшаб ўтган бутунлай бошқа бир шахс деб талқин этишади.

Ўрта асрларда мусулмон шарқи адабиётида 3. сиймоси Искандар (Александр) хақидаги бошқа туркум ҳикоятлар б-н қўшилиб кўп сонли насрий ва шеърий асарлар учун асос бўлди. Бу борада Низомий Ганжавий, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий дostonларини алоҳида кўрсатиш мумкин.

ЗУЛҚАЪДА (араб.) — камария йил ҳисобида, яъни Ой таквимида, шунингдек мусулмонларнинг ҳижрий-қамарий йил ҳисобида ўн биринчи ойнинг арабча номи; 30 кунга тенг.

ЗУЛҲИЖЖА (араб.) — камария йил ҳисобида, яъни Ой таквимида, шунингдек мусулмонларнинг ҳижрий-қамарий йил ҳисобида ўн иккинчи ойнинг арабча номи; 29 кунга тенг.

ЗУМРАД (юн. smaradgos) — минерал, бершынгт тўқ яшил тури. Таркибида оз миқдорда (2% ча) хром оксиди бўлади. Чиройли товланиши, яхши жило-ланиши, шаффофлиги, кристалл шаклининг

чиройлилиги б-н қимматбаҳо тошлар ичида биринчи даражали ҳисобланади. 3. нинг дарз кетмаган шаф-фoф, массаси 5 каратдан ортиқ бўлган хили, шунга тенг бўлган олмосдан қимматроқ туради. 3. нинг йирик конлари гранитли пегматитларнинг магнезиал сланецлар, амфиболитлар ва змеевикларга таъсир этилишидан ҳосил бўлади. Шунингдек, 3. кварцдала шпатли томирларда ва ўзгарган сланец карбонатли жинсларда ҳам учрайди. 3. нинг конлари кам. Асосий конлари Россия (Урал), ЖАР (Трансвааль), Колумбия (Мусо) да бор. 3. дан қимматбаҳо тақинчоқлар ва безақлар тайёрланади. Сунъий 3. квант механикасида ишлатилади.

ЗУМРАД — кечпишар ширин қалампир нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик и.т. ин-тида Калифорния Вондер (АҚШ) популяциясидан кўп марта якка танлаш йўли б-н чиқарилган (1988). Тупи ихчам, яхши баргланган, бал. 40—54 см. Барги яшил, ўртача катталиқда. Меваси призмасимон, юзаси силлиқ, учи бир оз қиррали, этининг қалинлиги 5,2 мм, уз. 8 см, эни 7,5 см. Тўқ яшил, пишиб етилгандан сўнг қизил рангга киради, хушбўй. Таркибида С витамин (134 мг %), 10—11 % қурук мод-да, 2—6% қанд, 1,5% крахмал, оқсил, ёғ, клетчатка, витамин В, ва В2, каротин бор. Бир дона мевасининг оғирли-ги 100 г. Уруглари эркин жойлашган, уруғдонлар сони 3—4 та. Ниҳоллар тўлиқ униб чиққанидан кейин меваси етилгунча ўсув даври 153 кун. Ҳосилдорлиги 30—35 т/га га боради. Меваси овқатга ишлатилади, турли консервалар тайёрланади. (к. Болгар қалампир).

ЗУННОР (араб. — чилвир) — чармдан ясалган махсус камар, белбоғ. Араб халифалиги даврида мусулмон давлати ҳудудида яшаб, бошқа динга эътиқод қилувчилар — зиммий (асосан яҳудий ва христиан) лар мусулмон эмаслигининг белгиси сифатида 3. ни мажбуран тақишган. Бу ҳолат шарият-

да қонунлаштирилган. Бу қоида Бухоро амирлигида яҳудийларга нисбатан ҳам қўлланилган. 19-а. нинг 60-й. ларидан барҳам топди.

ЗУННУН ҚОДИРИЙ (1912.17.6 -Шинжон — 1989.22.9) — уйғур ёзувчиси, драматург, янги давр уйғур адабиёти асосчиси. «Жаҳолатнинг жафоси» (1937), «Ғунчам» (1939), «Кучукка хужум» (1946), «Икки бармогим» (1947), «Мадор кетганда» (1948), «Шафқат ҳамшираси» (1948) каби ҳикояларида Гоминдон давридаги уйғур ха-лқининг ачинарли ҳаёти ифодаланган бўлса, «Чиникиш» (1956), «Гумон» (1957), «Раҳмат» (1958), «Бахтихоннинг ҳаёти» (1960), «Қизил гул» (1962) каби ҳикояларида Гоминдон зулмидан қутулгандан кейинги ҳаёт тасвирланади. «Жаҳолатнинг жафоси» (1937), «Уч-рашганда» (1942), «Гулнисо» (1946), «Тўй» (1956) каби драмалари, «Кўшчи б-н сичкон», «Булбул б-н синчалак», «Капалак б-н ари» каби масалларида ижтимоий ҳаётдаги зиддиятлар, ёшларнинг янгилик сари интилишлари акс этган.

Асарлари хитой, рус, инглиз, немис, япон, француз тилларига таржима қилинган. 3. Қ. Осие ва Африка ёзувчилари Тошкент конференцияси (1958) қатнашчиси.

ЗУННУНОВ Асқар (1915.17.1, Тошкент) — педагог-методист олим, пед. фанлари д-ри (1975), проф. (1978). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи (1968). Тошкент кечки пед. ин-тининг филол. ф-тини тугатган (1943). 1933 й.дан Тошкент ш., Тошкент ва Фарғона вилоятлари мактабларида ўқитувчи, илмий мудири, директор, Шахрисабз туман халқ маорифи бўлими мудири. 1961 й.дан Ўзбекистон Пед. фанлари и.т. интида илмий ходим, бўлим мудири, илмий котиб, директор ўринбосари, директор, 1994 й.дан бўлим мудири. 3. мактабларда ўзбек адабиёти ва адабиёт назарияси, миллий пед. тарихини урга-нишга дойр 30 дан ортиқ дарслик ҳамда қўлланмалар муаллифи. «Педагогика тарихи» дарелиги ҳаммуаллифи. «Эл-юрт хурмати» ор-

дени б-н муқофотланган (1998).

ЗУННУНОВА Саида (1926.15.2, Андижон — 1977.20.3, Тошкент) — шоира. Ёзувчи Сайд Аҳмаднинг рафикаси. Андижон ўқитувчилар ин-тини (1943) ва Ўрта Осие ун-тининг филол. ф-тини (1947—52) тугатган. «Гулхан» жур. (1953—56), «Ўзбекистон маданияти» газ. да адабий ходим (1956—57), Бадиий адабиёт нашриётида муҳаррир (1957—58) ҳамда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи (1962—67) бўлиб ишлаган. 3. нинг илк шеъри 1945 й. Андижон вилояти «Пахта fronti» газ. да босилган. «Қизингиз езди» номли илк шеърлар тўплами эса талабалик йиллари (1948) нашр этилиб, шеърят мухлислари эътиборини қозонди. Шундан кейин унинг «Янги шеърлар» (1950), «Гуллар водийси» (1954), «Қизларжон» (1962), «Шеърлар» (1964), «Бир йил уйлари» (1967), «Нилуфар» (1972) шеърый тўпламлари эълон қилинди. Шоира гўзал лирик шеърлар б-н бир вақтда «Содиқ ва Анор» (1947), «Хай-рихон» (1949), «Сурат б-н суҳбат» (1966), «Кўшнилари» (1968) сингари дostonлар ҳам яратди. 3. бу шеърый асарларида инсон рухий ҳаётининг нозик қирралари ва тебранишлари, туйғу ва кечинмаларнинг мураккаб ҳаракати, дарду ҳасрат ва орзу-армонларнинг камалак рангларини маҳорат б-н ифодалай олувчи шоира сифатида шаклланишини намойиш этди. Бу ҳол унинг, айниқса, «Сурат б-н суҳбат» дostonида ёрқин кўринди.

3. ўзбек хотин-қизлари ҳаётини ўрганиш, улар турмушидаги машаққатли жиҳатлар ва мураккабликларга жамо-атчилик эътиборини жалб этиш ниятида оила ва муҳаббат мавзуйида бир қанча ҳикоя ва қиссалар ёзди. Унинг «Гулбахор» (1956), «Повесть ва ҳикоялар» (1957), «Гулхан» (1959), «Дўстлик» (1960), «Қанот» (1961), «Олов» (1962), «Кўчалар чароғон» (1965), «Бўйларингдан ўргилай» (1972) сингари насрий китобларида хотин-қизлар ҳаёти ҳаққоний бадиий тажассумини топди. Айниқса, «Янги

директор», «Олов», «Одамлар орасида» киссаларида 3. эскилик сарқитларини фош этиш нико-би остида совет жамиятидаги иллатларни кескин фош этди. 3. нинг «Она» (1966) ва «Кўзлар» (1968) номли пье-салари ҳам бор. Тошкентдаги кўчалардан бири ва 224-сонли мактабга, шунингдек, Андижон шаҳридаги кўча ва мактаблардан бирига ҳамда Бўз туманидаги академик лицейга 3. номи берилган.

Ас: Танланган асарлар [3 жилдли], Т., 1976.

Ад.: Хасанова Х., Саида Зуннунова, Т., 1975; Сайд Аҳмад, Йўқотганларим ва топганларим, Т., 1998.

Наим Каримов.

ЗУРМАЛА МИНОРАСИ - Термиздаги меъморий ёдгорлик (мил. ав. 2-а.) Кушонлар даврига оид будда иншооти. А. Стрелков уни ступа деб хисоблаган. Археологик тадқиқотлар натижасида 3. м. харобасининг бал. 14,5 м гача бўлган. Асосан тўғри тўртбурчак тархли (22 x 16 м), цилиндрсимон минора шаклида хом ғиштдан қурилган, тепасига кубба — гумбаз ишланган, оқиш оҳақтош б-н қопланган, асосида бўртма горельеф хайкаллар бўлган. Тоштахталар ҳамда тарошланган бўлак парчалари кўплаб топилиши 3. м. ни ташқаридан ҳам тош б-н қопланган деб тахмин қилинади.

Ад.: Термиз — Буюк йўллар чоррахасидаги кўҳна ва янги шаҳар, Т., 2001.

ЗУТНЕР (Suttner) Берта фон (асл фам. Кинская) (1843.9.6, Прага — 1914.21.6, Вена) — Австрия адибаси, жамоат арбоби. Ҳарбий оилада туғилган. Грузияда яшаган (1876—85). Шу ерда адабий фаолияти бошланган. «Бир қалб комуси» (1883) асарини Onlot тахаллуси б-н эълон қилади. 3. Венага қайтгач, Тинчлик жамоати тузади (1891), замонасининг кўзга кўринган жамоат арбоблари, машҳур ёзувчилари б-н алоқа ўрнатади. «Ваффен нудер!» («Die Watten nieder!», 1892—99) жур. нашр этган. «Йўқолсин қурол» (1889), «Мартанинг болалари» (1902) роман ларини, «Ёзувчининг

ишқий саргузаштлари» (1888), «Азобкор шох» (1899) асарлари ҳамда «Уруш ва унга қарши кураш» (1904), «Хотиралар» (1908) тўпламларининг муаллифи. Урушга қарши фаолияти учун Нобель мукофоти лауреати (1905) бўлган.

ЗУФАРОВ Комилжон Аҳмаджонович (1925.1.5 - Тошкент - 2002.30.7) -гистолог олим, Ўзбекистон ФА акад. (1968), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968). ТошТИ ни тугатган (1951). 2-жаҳон уруши қатнашчиси, Андижон тиббиёт ин-ти гистология кафедраси мудири ва ф-т декани (1955—57), Ўлка тиббиёт ин-ти ва Ўзбекистон ФА ядро физикаси ин-тида лаб. мудири (1957—65), ТошТИ ректо-ри (1956—71), Ўлка тиббиёт ин-ти директори (1971 — 72). Ўзбек совет энциклопедияси бош муҳаррири (1977— 86), «Фан ва тур-муш» жур. бош муҳаррири (1988— 1992). ТошТИ гистология кафедраси (1962 й. дан) ва биофизика лаб. (1966 й. дан) мудири. Асосий илмий ишлари хужайралар ичида секреция ва сўрилиш жараёнлари ҳамда уларнинг бошқарилиш механизмини ўрганишга оид. Ўзбекистонда биринчи бўлиб электрон микроскопия лаб. га асос солган. Ингичка ичакдан сўрилган экзоген оксилларнинг буйракларда парчаланиши тўғрисидаги илмий кашфиёт муаллифи (1987). Бе-руний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1981).

Ас: Ультроструктурные основы системной организации органов и тканей, Т., 1983; Влияние некоторых химических факторов внешней среды на действие лекарственных веществ, метаболизирующихся в печени, Т., 1979; Гистология, Т., 1991; Гистология (руководство), (ҳамкорликда), Санкт-Петербург, 2001.

ЗУФАРОВ Усмон, Уста Усмон (1892 — Тошкент — 1981.7.8) — шарқ мусика асбоблари устаси, ўймакор нақ-қош. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1942). 1906—12 й. ларда уста Тошдан хунар ўрганган. 1912 й. дан мустақил уста. 1927 й. дан Ўзбекистон

радио кўмитасида, 1929 й. дан Тошкент хунармандлик уюшмаси қошида-ги артелда, Санъатшунослик ин-ти миллий муסיқа асбобларини мукаммаллаштириш тажриба лаб. да (1934—36 ва 1943—46), Ўзбек давлат филар-мониясида (1936—43) ишлаган. 3. ўзбек чолғу асбобларини ясаш, такомиллаш-тириш ва безашда ўзига хос услуб яратган. У ясаган ва безаган миллий чолғу асбоблари (танбур, дутор, сато ва б.) махсус кўрғазмаларда намоиш этилган (1937, 1959). 60-й. лардан 3 бўлакли (ийгма) танбур, дутор ва сатолари кенг тарқалган, шунингдек, уд, скрипка, козоқ ва кирғиз кўбизи (қил кўбиз), козоқ дўмбираси, афғон рубоби, испан банжоси ва б. ни ҳам ясаган ҳамда қадама нақшлар б-н безаган. Ижодидан намуналар республика музейларида сақланади. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган. 3. ижоди ҳақида «Кўйловчи ёғоч» телефильми яратилган (1978). Тошкентдаги 3. яшаган кучага унинг номи берилган.

ЗУФО (*Nepeta cataria*) — ялпиздошлар (лабгулдошлар) оиласига мансуб кўп йиллик серпоя ўт. Бўйи 80 см ча. Барглари тухумсимон, орқаси тукли, қарама-қарши жойлашган. Гуллари оч бинафша поя ва шохлари учида ярим соябон ҳолида тўпланган. Меваси 4 та ёнғоқча. 3. таркибида эфир мойи ва б. моддалар бор. Барг қайнатмаси халқ табобатида иштаха очиш, йўтални босиш учун, шунингдек, нафас йўллари ва меъда касалликларини даволашда қўлланилади.

ЗУХАЛ (араб.) — Сатурннинг арабча номи.

ЗУХРА (араб.) — Венеранинг арабча номи.

ЗУХРО КАМАРИ (*Cestus veneris*) -пайпаслагичлар туркумига мансуб; та-роклилар тури. Танаси тасмасимон, тиниқ тусли; рангини ўзгартириш хусусиятига эга. Уз. 1,5 м гача. Оғиз тешиги танасининг ўртасида жойлашган. Тана-сида 8 та меридиан қатордан иборат тароқсимон пластинкаси бор. Улардан 4 таси бошқаларига нисбатан узун бўлиб, тана бўйлаб чўзилган. Пайпаслагичлари

ёрдамида сузиб юради. Қоронғида ёрунур таркатади. Тропик ва субтропик денгизларда тарқалган.

ЗЮСС (Suess) Эдуард (1831.20.8, Лондон — 1914.24.4, Вена) — австриялик геолог. Вена ун-тида геология проф. (1857—1901). Вена ФА президенти (1898—1911). Рейхсрат аъзоси (1873 й. дан). Альп тоғлари, Ломбардия ботиқлиги, Апеннин тоғларининг геологик тузилиши ва тектоникасини ўрганган. «Альп тоғларининг ҳосил бўлиши» (1875) илмий асарида тоғликларнинг ҳосил бўлиши тўғрисидаги фикрларни контракция назарияси асосида ривожлантирди. 3 жилдли «Лик Земли» («Ернинг кўриниши»; 1883—1909) асарида 20-а. бошларигача турли мамлакатларда олиб борилган барча регионал тадқиқотларни тўплаган ва Ер пўстиклт материк қисмларидаги тузилиши ва ривожланиши тўғрисидаги фикрларни умумлаштирган. 3. нинг бу асари геол. нинг турли соҳаларини ривожланишида муҳим роль ўйнаган. 3. нинг назарий фикрлари ҳозиргача геол. да сақланиб қолган.

ЗЎРКЎЛ — Тожикистон Республика-сининг Тоғли Бадахшон мухтор вило-ятидаги кўл. Помирнинг Жан. Али-чур ва Вахон тизмалари оралиғида, денгиз сатҳидан 4126 м баландликда. 3. тоғ қулаб тушиб, Панж дарёсининг ўнг ирмоғи — Помир дарёси ўзанида тўғон ҳосил бўлиши натижасида вужудга келган. Уз. 20 км, эни 3,5 км, чуқ. 5 м гача, майд. 38,9 км2. Суви июль—авг. да кўпаяди. Ноябрь. дан майгача музлаб ётади. 3. дан Помирдарё оқиб чиқади. Кўл суви чучук ва тиниқ.

ЗЎРЛИК — жиноят ҳукукида қўлланиладиган тушунча; Ўзбекистон Конституциясида қафолатланган шахсий дахлсизликнинг бузилишига сабаб бўладиган, бир шахснинг 2-шахсга нисбатан жисмоний ёки руҳий таъсир ўтказиши. Жиноят қонунига биноан тегишли жазо кўзда тутилган бир қанча жиноятлар (мас, қасддан одам ўлдириш,

қасддан баданга шикает етказиш, номусга те-гиш, босқинчилик, талончилик ва х. к.) 3. ишлатиш орқали содир этилади. Жисмоний 3. киши баданига бевосита таъсир этишда, рухий 3. баданга муайян таъсир қилиш б-н қўрқитишда ифодаланadi. 3. фақат жабрланувчининг ўзига нисбатан эмас, яқин кишиларига нисбатан ҳам ишлатилиши ёки 3. ишлатиш б-н қўрқитиб, содир этилиши мумкин. Ўта шафқатсизлик б-н содир этилган 3. жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади, айрим ҳолларда жиноятни квалификация қилишнинг зарурий белгиси саналади (мас, ўта шафқатсизлик б-н одам ўлдириш (Ўзбекистон Республикаси ЖК, 97-модда) ёки ўта шафқатсизлик б-н баданга оғир шикает етказиш (104-модда).

ЗЎРЧА (*Silena conica* L.) — чиннигулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт, бўйи 10-25 см, пояси оддий, юқори қисмидан шохлайди. Барглари нашта-симон. Гуллари пушти. Тожбарги 17—20 мм. Шохча учларига 1—2 тадан ўрнашган. Ўзбекистоннинг ҳамма ви-лоятларида адир ва тоғ этакларида тарқалган. Апр.—июлда гуллаб мева беради. Илдизда заҳарли гликозид — сапонин бор.